

A.F.MUSAYEV, A.A.HÜSEYNOV,
Y.A.KƏLBİYEV

**Azərbaycan Respublikasının vergi
xidməti: islahatlar və nəticələr**

B A K I - 2 0 0 2

MÜNDƏRİCAT

Giriş

1. Vergitutmanın və vergi sisteminin nəzəri məsələləri

1.1. Vergi iqtisadi kateqoriya kimi

1.2. Vergitutma

1.3. Vergi sistemi

2. Azərbaycanca vergitutma və vergi xidməti

2.1. Azərbaycanda vergilər, onların yaranması və inkişafı

2.2. Azərbaycan Respublikasının vergi sistemi

2.3. Azərbaycan Respublikasının dövlət vergi orqanları

2.4. Azərbaycan Respublikasının vergi siyasəti

3. Azərbaycan Respublikasının vergi xidmətində aparılan

islahatlar

3.1. Qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi

3.2. Vergi nəzarətinin təkmilləşdirilməsi

3.3. Struktur və kadr islahatları

- 3.4. İri vergi ödəyiciləri və xüsusi vergi rejimli müəssisələr ilə işin təşkili
- 3.5. Vergi cinayətlərinin ibtidai araşdırılması işinin təşkili
- 3.6. Vergi təhsilinin təşkili
- 3.7. Vergi təbliğatı, vergi ödəyicilərinin məlumatlandırılması

4. Azərbaycan Respublikasının vergi xidmətində aparılan islahatların nəticələri

- 4.1. İslahatların vergi proqnozlarının yerinə yetirilməsinə təsiri
 - 4.2. İslahatların investisiyaların cəlb olunmasına təsiri
 - 4.3. Vergidən yayınmanın qarşısının alınması
 - 4.4. Azərbaycan Respublikasının vergi qanunvericiliyi və vergi ödəyicilərinin hüquqlarının qorunması
 - 4.5. Vergi orqanlarının vəzifəli şəxslərinin attestasiyası
5. Vergi xidmətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi

5.1. Vergi idarəçiliyi və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

5.2. Vergi orqanlarının vəzifəli şəxslərinin peşəkarlıq səviyyəsinin qiymətləndirilməsi

5.3. Vergi orqanlarının struktur vahidlərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi

5.4. Nümunəvi vergi ödəyicilərinin seçilməsi metodikası

6. Vergitutmanın elmi əsasları

6.1. Vergi öhdəliyinin yerinə yetirilmə müddətinin dəyişdirilməsi metodikası

6.2. Bəzi proqnozlaşdırma üsullarından istifadə məsələləri

- 6.3. Xətti çəki funksiyalı dinamik sıralar və proqnozlaşdırma
- 6.4. Dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması
- 6.5. Dövlətin vergi siyasətinin səmərəliliyinin müəyyən edilməsində vergi yükünün rolu

Əlavələr

Ədəbiyyat

GİRİŞ

Dünyanın digər ölkələrində olduğu kimi, bazar iqtisadiyyatına və bununla əlaqədar olaraq yeni istehsal – mülkiyyət münasibətlərinə keçid prosesini yaşayan müstəqil Azərbaycan Respublikasında da ölkənin maliyyə – büdcə siyasətinin formalaşdırılmasında, iqtisadi potensialının artırılmasında, onun müdafiə qüdrətinin möhkəmləndirilməsində, əhalinin sosial durumunun yaxşılaşdırılmasında vergilər mühüm rol oynayır və bu rol durmadan artır.

Bu baxımdan Respublikada vergitutmanın təkmilləşdirilməsi və müasir tələblərə cavab verən vergi xidmətinin yaradılması olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid ölkədə beynəlxalq standartlara uyğun vergi sisteminin formalaşdırılmasını, bazar münasibətlərinin tələblərinə adekvat, səmərəli vergi siyasətinin yürüdülməsini ön plana çəkir.

Respublikada uğurla həyata keçirilən iqtisadi islahatlar çərçivəsində vergi sistemində də dəyişikliklərin, yeniliklərin həyata keçirilməsi obyektiv zərurətə çevrilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, elmi cəhətdən əsaslandırılmış vergitutma konsepsiyasının və konkret vergi mexanizminin yaradılması olduqca mürəkkəb məsələdir. Bu zaman hər şey ölçülüb-biçilməli, hərtərəfli təhlil olunmalı və yalnız bundan sonra konkret qərarlar qəbul edilməlidir.

Qərb demokratiyası şəraitində qəbul edilmiş reseptlərin kor-koranə olaraq Azərbaycan Respublikasının vergi sistemində tətbiqi qəbul edilməzdir. Bu zaman ölkədəki istehsal münasibətlərinin inkişaf səviyyəsi, milli xüsusiyyətlər, digər spesifik və həlledici amillər nəzərə alınmalıdır. Ölkənin vergi sisteminin müasir vəziyyətinə də xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda iqtisadi sahədə əsaslı islahatların aparılması 1993-cü ilin iyun ayından sonrakı dövrə təsadüf edir.

İş burasındadır ki, əvvəlki dövrdə bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblərlə əlaqədar olaraq Respublikada islahatlar aparılmamışdır. Respublikada ictimai-siyasi sahədə mövcud olan qeyri-stabillik, iqtisadiyyatın bütün sahələrində istehsalın həcmində aşağı düşməsi, milli gəlirin azalması və digər mənfi hallar iqtisadi sistemin yeni idarəetmə mexanizminin yaradılmasına imkan verməmişdir.

Yalnız 1993-cü ilin iyun ayından başlayaraq baş verən neqativ proseslərin qarşısı alınmış, iqtisadi sahədə dirçəlişə, maliyyə sabitliyinə nail olunmuş, Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Bütün bunlar iqtisadi sahədə, o cümlədən də vergi sistemində köklü islahatların aparılmasına əlverişli şərait yaratmışdır.

Məhz bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan Respublikasının vergi sistemində son dövrlərdə, xüsusən də son iki ildə, məqsədyönlü islahatlar aparılır. İslahatlar vergi ödəyicilərinin fəaliyyətində, bütövlükdə vergi sisteminin strukturunda, idarəetmə sistemində, normativ-hüquqi, kadr təminatında və s. istiqamətlərdə yeniləşmələrin həyata keçirilməsi yolu ilə aparılır.

Bu gün qarşıda duran əsas vəzifə Respublikanın vergi sistemində mövcud olan potensialı saxlamaq və inkişaf etdirmək, vergi sistemini tənzimləyən müvafiq normativ-hüquqi bazanı təkmilləşdirmək, cəmiyyətin demokratikləşməsinə, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında və Vergi Məcəlləsində təsbit olunmuş tələblərə əsaslanan vergi siyasətini həyata keçirməkdən ibarətdir.

Odur ki, Respublikanın vergi sistemində aparılan islahatlar daha da dərinləşməlidir. Vergi sistemi üstün inkişaf edən sahəyə çevrilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyevin qeyd etdiyi kimi, bu gün «Biz bazar iqtisadiyyatını vergi yolu ilə tənzimləməliyik».

Göstərilənlərlə əlaqədar olaraq Respublikada vergitutmanın və vergi sisteminin öyrənilməsinə dair araşdırmaların aparılması xüsusi aktualıq kəsb edərək olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir.

Bu kitab Azərbaycan Respublikasında vergitutmanın və vergi sisteminin inkişafı problemlərinə həsr olunmuşdur.

Kitabda vergitutmanın və vergi sisteminin nəzəri məsələləri araşdırılmış, Azərbaycanda vergitutma və vergi sistemi haqqında ətraflı məlumat verilmiş, Azərbaycan Respublikasının vergi sistemində aparılan islahatların əsas istiqamətləri və bu islahatların nəticələri hərtərəfli təhlil olunmuş, vergi sisteminin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi ilə bağlı məsələlərə xüsusi diqqət yetirilmiş, vergitutmanın elmi əsasları nəzərdən keçirilmişdir.

Kitabın 5.2 və 5.3.-cü bölmələri G.B.Rəsulova ilə birgə yazılmışdır.

Hesab edirik ki, əsər Azərbaycanda vergi sisteminin inkişafına öz töhvəsini verəcəkdir.

1.Vergitutmanın və vergi sisteminin nəzəri məsələləri

1.1.Vergi iqtisadi kateqoriya kimi

Vergilər dövlətin maliyyə ehtiyatlarının yaradılmasının əsas mənbəyi kimi min illərdir ki mövcuddur. Onlar dövlətin təşəkkül tapdığı və cəmiyyətin siniflərə bölündüyü andan iqtisadi münasibətlərin zəruri elementinə çevrilmişlər.

Hələ lap qədimlərdə dövlət aparatının yaranması, ordunun formalaşması onların saxlanması üçün vergi tutulmasını zəruri edirdi. Qədim Misirdə vergilər dövlət başçısına məxsus torpaqlardan istifadəyə görə icarə haqqı şəklində tutulurdu. Bizim eradan əvvəl VII-VI əsrlərdə Qədim Yunanıstanda muzdu ordunun saxlanması, şəhər ətrafında qala divarlarının ucaldılması, körpülərin salınması, ehramların tikilməsi və s. məqsədlər üçün gəlirin onda biri həcmində vergilər müəyyən edilmişdi.

Vergilər öz inkişafının ilk mərhələsində primitiv və təsadüfi xarakter daşıyırdı. Qədim Roma və Afinada sülh dövründə vergi tətbiq olunmaz, vergilər yalnız müharibələrə hazırlıq zamanı tutulmuş. İlk zamanlar vergilər əsasən natural formada, məsələn, ərzaq məhsulları ilə ödənilərdi. Əmtəə-pul münasibətləri inkişaf edib möhkəmləndikcə, vergilər də pul forması almağa başladı. Əgər başlanğıcda vergilər saray və ordunun saxlanması,

istehkamların, ehramların, yolların tikilməsi üçün toplanırdısa, onlar zaman keçdikcə dövlətin saxlanması üçün əsas gəlir mənbəyinə çevrilirdi.

Öz xərclərini maliyyələşdirmək üçün fiskal mexanizmlər yaradan və onlardan istifadə edən dövlət və dövlət aparatının yaranması vergilərin yaranmasına səbəb olmuşdur. K.Marksın dediyi kimi «vergi hökuməti yedizdirən ana döşüdür».

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, vergilər dövlət büdcəsinin yeganə gəlir mənbəyi deyil. Belə ki, büdcə gəlirlərinin müəyyən hissəsi qeyri-vergi ödənişləri hesabına formalaşır. Məsələn, 2000-ci ildə Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin gəliri 3573,2 mlrd. manat təşkil etmişdir. Bu məbləğin 1021,2 mlrd. manatı qeyri-vergi daxilolmalarının və rüsumların, 2552,0 mlrd manatı isə vergi daxilolmalarının payına düşmüşdür. Buna görə də vergi və qeyri-vergi ödənişlərinin bir-birindən fərqləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İqtisadi nöqtəyi nəzərdən vergiləri yığım, rüsum və digər ödənişlərdən fərqləndirmək olduqca çətindir. Həqiqətən də vergi və qeyri-vergi ödənişləri üçün ümumi cəhət onların qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada tutulması, məcburi xarakteri, büdcə və büdcədən kənar fondlarla əlaqəli olmasıdır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, vergilərə yalnız iqtisadi deyil, həm də hüquqi məna kəsb edən kateqoriya kimi baxmaq lazımdır. Vergi münasibətləri, o cümlədən vergilərin tutulması, vergi qanunvericiliyi normaları ilə nizamlanır. Qeyri-vergi ödənişləri isə qanunvericiliyin digər sahələrinin, məsələn, sosial təminat, pensiya hüququ və s. normaları ilə nizamlanır. Deməli, məcburi ödəniş o zaman vergi ödənişi statusu alır ki, o bilavasitə vergi sistemində daxil edilmiş olsun və ona müvafiq vergi qanunu ilə xüsusi qaydada vergi statusu verilmiş olsun. Yuxarıda deyilərin əsasında belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, vergi – büdcəyə ya bilavasitə dövlətin vergi sistemində daxil olan, ya da vergi qanunvericiliyi aktı ilə müəyyən edilmiş məcburi ödənişdir.

Vergi və qeyri-vergi ödənişləri arasındakı əsas hüquqi fərqləri müəyyənləşdirdikdən sonra qeyri-vergi ödənişlərinə aşağıdakı kimi tərif vermək olar:

Qeyri-vergi ödənişləri dedikdə, dövlətin vergi sistemində daxil olmayan, digər qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilən məcburi ödənişlər başa düşülür.

Vergi – dövlətin və bələdiyyələrin fəaliyyətinin maliyyə təminatı məqsədi ilə vergi ödəyicilərinin mülkiyyətində olan pul vəsaitlərinin özgəninkiləşdirilməsi şəklində dövlət büdcəsinə və yerli büdcələrə köçürülən məcburi, fərdi, əvəzsiz ödənişdir.

Çox geniş yayılmış maliyyə sanksiyalarını, faizləri və inzibati cərimələri vergilərdən fərqləndirmək lazımdır. Onlar arasındakı əsas fərq tutulma səbəbləridir. Vergi ödənişlərinin əsas səbəbi milli gəlirin yenidən bölüşdürülməsi, cərimə ödənilməsinin səbəbi isə bu və ya digər qanun pozuntusudur.

Qanunvericilikdə və vergitutma təcrübəsində vergi termini ilə yanaşı, yığım və rüsum terminlərindən də istifadə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, vergi, yığım və rüsum anlayışları arasında nəzəri xarakterli fərqlər mövcuddur. Vergilər əvəzi ödənilmədən həyata keçirilən ödənişlərdir. Yığım və rüsumlar isə dövlət və yerli orqanlar tərəfindən qanunla müəyyən edilmiş xidmətlərin göstərilməsi və ya müəyyən hüquqların verilməsi üçün tutulur. Onların tutulmasında əsas məqsəd dövlət orqanlarının bu və ya digər funksiyaları yerinə yetirərkən çəkdikləri xərclərin ödənilməsidir. Yığım hər hansı bir fəaliyyətin həyata keçirilməsi müqabilində tutulan vəsaitdir.

Rüsumlar vətəndaş və ya təşkilatlardan hər hansı bir fəaliyyətin həyata keçirilməsi müqabilində tutulan vəsaitlərdir.

Yığımlara misal olaraq bazarlarda, yarmarkalarda satış fəaliyyətini həyata keçirən fiziki şəxslərdən alınan vəsaitləri göstərmək olar. Onlar müəyyən məbləği ödəməklə satış fəaliyyətini həyata keçirmək hüququnu əldə edirlər. Rüsumlara misal olaraq gömrük rüsumlarını, notariat əməliyyatlarının həyata keçirilməsinə görə ödənilən rüsumları göstərmək olar.

Vergiləri digər ödənişlərdən fərqləndirmək üçün onlara xas olan əsas əlamətləri qeyd etmək lazımdır.

Verginin birinci əlaməti onun subyektin gəlirinin bir hissəsini dövlətin xeyrinə özgəninkiləşdirilməsidir. Yəni, vergi ödənilən zaman mülkiyyətçinin gəlirinin müəyyən hissəsi dövlətin mülkiyyətinə keçir. Bu zaman ortaya belə bir problem çıxır: dövlət və ya bələdiyyə müəssisələrinin ödədikləri vergiləri vergi ödənişləri hesab etmək olarmı? Bir tərəfdən vergi qanunvericiliyi dövlət müəssisələri üçün heç bir istisna halları müəyyən etmir, digər tərəfdən isə dövlət müəssisələri vergi ödəyərkən mülkiyyətin özgəninkiləşdirilməsi baş vermir. Göründüyü kimi, mülkiyyətin özgəninkiləşdirilməsi bu və ya digər ödənişlərin vergi və ya qeyri-vergi ödənişlərinə aid edilməsi üçün yeganə meyar deyil.

Verginin ikinci əlaməti onun təyin edilməsi və tətbiq olunmasının qanuniliyidir. Başqa sözlə, vergilər qanunvericilik aktları ilə müəyyən olunmuş qaydada müəyyən edilir və tutulur.

Vergilərin üçüncü əlaməti onların vacibliyidir. Qanunvericiliyə uyğun olaraq hər bir vergi ödəyicisi müəyyən şərtlər daxilində vergini ödəməyə borcludur. Əksər inkişaf etmiş ölkələrin konstitusiyalarında vətəndaşların vergi öhdəlikləri konstitusiya xarakteri daşıyır.

Vergilərin dördüncü əlaməti onların məcburi xarakter daşmasıdır. Bu dövlət tərəfindən vergi, hüquq-mühafizə və məhkəmə orqanlarının timsalında təmin olunur. Sanksiya və məcburetə vasitələri sistemi vergi ödəyicilərinə vergi ödəmək öhdəliklərini yerinə yetirməkdə müəyyən təsir göstərir.

Vergilərin beşinci əlaməti onların pul formasında ödənilməsidir. Azərbaycan Respublikasının vergi qanunvericiliyində vergilərin əmlak və ya başqa şəkildə ödənilməsi nəzərdə tutulmamışdır. Bir sıra ölkələrdə hələ də natural vergilər mövcuddur. Məsələn, Laos və Vyetnamda kənd təsərrüfatı vergiləri düyü ilə ödənilir. Bir sıra ölkələrin vergi sistemində məcburi olmayan vergilər də mövcuddur. Məsələn, dövlət qanunvericilik aktları ilə deyil, dini normalarla təyin olunan kilsə vergiləri.

Vergilərin altıncı əlaməti onların əvəzsiz xarakter daşmasıdır. Vergi şəklində dövlət büdcəsinə keçirdiyi pulun müqabilində vergi ödəyicisi bilavasitə heç nə almır, yəni verginin ödənilməsi öhdəliyi birtərəfli xarakter daşıyır. Dövlət vergiləri yığarkən, yığılan bu vergilərin müqabilində öz üzərinə vergi ödəyicisi qarşısında heç bir öhdəlik götürmür. Eyni zamanda, vergiləri ödəməklə vergi ödəyicisi hər hansı bir əlavə səlahiyyət əldə etmir. Ancaq bu deyilənlər heç də dar mənada başa düşülməməlidir. Bu o demək deyildir ki, vergi ödəyicisi ödədiyi verginin müqabilində, ümumiyyətlə, heç nə əldə etmir. Pulsuz təhsil və səhiyyə xidməti, hüquq-mühafizə orqanlarının qanunçuluğu təmin etməsi və s. məhz ödənilən vergilər hesabına həyata keçirilir.

Vergilərin yeddinci əlaməti onların abstrakt ödəniş olmasıdır. Vergilər büdcəyə keçirilərkən məqsədli təyinat daşıyırlar, yəni onların konkret olaraq hansı dövlət xərclərinin ödənilməsi üçün köçürüldüyü göstərilir. Dövlət büdcəsinə daxil olan vəsaitlər dövlətin bütün ehtiyaclarının ödənilməsi üçün nəzərdə tutulur. Əvvəlcə dövlət büdcəsi formalaşır, sonra isə bu vəsaitlərin xərclərinin ayrı-ayrı maddələri üzrə bölüşdürülməsi həyata keçirilir. Bəzi vergi ödənişləri məqsədli xarakter daşıyırlar ki, bu da onların adında öz əksini tapır. Buna misal olaraq yol vergisini göstərmək olar.

Vergilərin müxtəlifliyi onların müəyyən əsaslarla növlərə bölünməsi zərurətini yaradır. Bu və ya digər verginin hər hansı bir növə aid edilməsi

həmin verginin mahiyyətini və məzmununu daha dəqiq müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Müasir vergitutma nəzəriyyəsində vergilər əsasən aşağıdakı xüsusiyyətlərinə görə növlərə ayrılırlar:

- tutulma üsuluna görə;
- subyektinə görə;
- ödənilməyi büdcənin səviyyəsinə görə.

Tutulma üsuluna görə vergiləri 2 əsas qrupa ayırmaq olar: birbaşa vergilər və dolay vergilər.

Birbaşa vergilər dedikdə, maddi sərvətlərin toplanması prosesində vergi ödəyicilərinin gəlir və ya əmlakından bilavasitə tutulan vergilər başa düşülür. Buna görə də bu vergilərin dəqiq məbləği məlumdur. Birbaşa vergilərə torpaq vergisi, əmlak vergisi, fiziki şəxslərdən tutulan gəlir vergisi, hüquqi şəxslərdən tutulan mənfəət vergisi və s. daxildir.

Dolay vergilər əmtəə və ya xidmətin qiymətindən tutulan vergilərdir. Bu vergilərə istehlak vergiləri də deyilir. Onlar qismən və ya tamamilə əmtəənin dəyərində köçürülür. Dolay vergilərə misal olaraq əlavə dəyər vergisini, aksizləri və s. misal göstərmək olar.

Göründüyü kimi, birbaşa verginin ödəyicisi gəliri əldə edən şəxs, dolay verginin ödəyicisi isə əmtəənin istehlakçısıdır.

Subyektinə görə vergiləri 3 qrupa ayırmaq olar: fiziki şəxslərdən tutulan vergilər; müəssisə və təşkilatlardan tutulan vergilər; eyni zamanda həm hüquqi, həm də fiziki şəxslərdən tutulan vergilər (qarışıq vergilər).

Fiziki şəxslərdən tutulan vergilərə misal olaraq gəlir vergisini, fiziki şəxslərin əmlak vergisini, vərəsəlik və ya bağışlanma yolu ilə keçən əmlakdan vergini və s. göstərmək olar.

Müəssisə və təşkilatlardan tutulan vergilərə mənfəət vergisi, əlavə dəyər vergisi, aksizlər, müəssisə və təşkilatların əmlakından tutulan vergi və s. daxildir.

Qarışıq vergilər elə vergilərdir ki, onları həm hüquqi, həm də fiziki şəxslər ödəyirlər. Məsələn, dövlət rüsumları, bəzi gömrük rüsumları və s.

Ödənilməyi büdcənin səviyyəsinə görə vergiləri 2 qrupa ayırmaq olar: təsbit olunmuş vergilər və tənzimləyici vergilər.

Təsbit olunmuş vergilər birbaşa və bütövlükdə konkret büdcə və ya qeyri-büdcə fonduna köçürülür.

Tənzimədi vergilər müəyyən nisbətdə həm respublika, həm də yerli büdcələrə köçürülür. Məsələn, respublikamızda hüquqi şəxslərdən tutulan mənfəət vergisinin müəyyən faizi respublika büdcəsinə, müəyyən faizi isə yerli büdcəyə köçürülür.

Vergilərin yuxarıda sadalanan təsnifata uyğun olaraq növlərə bölünməsi yeganə qayda deyil, onları başqa əlamətlərə görə də növlərə ayırmaq olar.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, vergilər bir sıra mühüm funksiyaları yerinə yetirirlər.

Vergilərin əsas funksiyaları kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- fiskal;
- bölüşdürücü;
- tənzimləyici;
- nəzarətedici.

Fiskal funksiya. «Fisk» latın sözü olub, zənbil deməkdir. Qədim Romada ilk əvvəllər pulların saxlandığı kassa, sonralar imperatorların şəxsi xəzinəsi və nəhayət, gəlir, vergi və digər rüsumların cəmləşdiyi mərkəz fisk adlandırılmışdır. Bu funksiyanın mahiyyəti dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsini təmin etmək üçün ayrı-ayrı fiziki və hüquqi şəxslərin gəlirlərinin (mənfəətinin) müəyyən hissəsinin dövlət xəzinəsinə cəlb edilməsidir. Vergilərin əsas təyinatı, yəni ümumdövlət proqramlarının həyata keçirilməsi üçün vəsaitlərin dövlət büdcəsinə toplanması, məhz bu funksiya vasitəsi ilə həyata keçirilir. Yerdə qalan funksiyalar isə fiskal funksiyanın bir növ törəmələridir.

Bölüşdürücü funksiya. Vergilərin bölüşdürücü funksiyanın mahiyyəti ictimai gəlirin əhalinin ayrı-ayrı kateqoriyaları arasında yenidən bölüşdürülməsindən ibarətdir. Başqa sözlə, əhalinin güclü təbəqəsinin vergi yükünün ağırlaşdırılması hesabına vəsaitlər bu kateqoriyadan əhalinin daha zəif kateqoriyalarına ötürülür. Bölüşdürücü funksiya misal olaraq aksizləri, mütərəqqi vergitutmanı göstərmək olar.

Tənzimləyici funksiya. Bu funksiya vergi mexanizmləri vasitəsi ilə dövlətin qarşıya qoyduğu müəyyən məqsədlərə nail olunmasına xidmət edir. Bu funksiya vasitəsi ilə vergilər təkrar istehsal prosesinə onun sürətini stimullaşdırmaq və ya ləngitməklə əhəmiyyətli təsir göstərir, kapital yığığını gücləndirir və ya zəiflədir, ödəniş qabiliyyətli tələbi artırır və ya azaldır. Bu funksiyanın stimullaşdırıcı məqsədi bu və ya digər iqtisadi proseslərin inkişafının müəyyən edilməsinə yönəldilib. Bu məqsədə adətən vergi güzəştləri

vasitəsi ilə nail olunur. Müəyyən fəaliyyət növlərinin həddən artıq yüksək sürətlə inkişafını ləngitmək üçün dövlət artırılmış vergi dərəcələrini müəyyən edir. Məsələn, aksizlər, kapital ixracına vergi, artırılmış vergi güzəştləri və s.

Dövlət kənd təsərrüfatının inkişafını, istehsal təyinatlı kapital qoyuluşunu sürətləndirmək üçün bu fəaliyyət növü ilə məşğul olan müəssisələrə vergi qanunvericiliyində müəyyən güzəştlər nəzərdə tutur.

Dövlət dolay vergilərin səviyyəsini dəyişməklə qiymətlərin səviyyəsinə təsir göstərir, ixraca vergi güzəştləri tətbiq etməklə onu stimullaşdırır, öz istehsalını stimullaşdırmaq üçün analoji malların idxalına əlavə vergilər tətbiq edir.

Nəzarətəddici funksiya. Dövlət vergilər vasitəsi ilə müəssisələrin və vətəndaşların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirir. Bu nəzarət vasitəsi ilə dövlət büdcəsinə və vergi sistemində bu və ya digər düzəlişlərin edilməsi zərurəti müəyyənləşdirilir.

1.2.Vergitutma

Vergitutmanın nəzəri cəhətdən əsaslandırılmasının kökləri çox də uzaq dövrləri əhatə etmir. XVII əsrə qədər vergilər haqqında bütün təsəvvürlər təsadüfi və systemsiz xarakter daşıyırdı. Elmi cəhətdən əsaslandırılmış vergitutma nəzəriyyələri XVII əsrdən sonra formalaşmağa başlamışdır.

İlk vergitutma nəzəriyyələrindən biri mübadilə nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, vətəndaşlar asayişin gözlənilməsi, xarici müdaxilənin qarşısının alınması və s. ilə bağlı xidmətləri vergilər vasitəsi ilə dövlətdən alırlar. Bu nəzəriyyənin başqa bir variantı atomistik nəzəriyyədir. Onun nümayəndələri fransız iqtisadçıları Sebastyen Le Pretr de Voban (1633-1707) və Şarl Lui Monteskye (1689-1755) olmuşlar. Bu nəzəriyyəyə görə vergi vətəndaşlarla dövlət arasında müqavilənin nəticəsidir, belə ki, vətəndaş özünün mühafizəsi, müdafiəsi və s. xidmətlərə görə dövlətə pul keçirir. Heç kim nə vergilərdən, nə də dövlətin göstərdiyi xidmətlərdən imtina edə bilməz. Belə mübadilə ona görə əlverişlidir ki, ən bacarıqsız dövlət belə öz təbələrini onların özlərini müstəqil surətdə müdafiə etmələrindən daha etibarlı müdafiə edir.

Klassik vergitutma nəzəriyyəsi daha yüksək nəzəri səviyyəyə malikdir və ingilis iqtisadçıları Adam Smit (1723-1790) və David Rikardonun (1772-1823) adları ilə bağlıdır. A.Smitin vergitutmaya dair nəzəri baxışları onun 1776-cı

ildə nəşr etdirdiyi “Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqat” adlı kitabında əks olunmuşdur. O yazırdı ki, hər bir vətəndaş öz gəlirlərinə uyğun surətdə dövlətin saxlanılmasında iştirak etməlidir. Dövlət mülkiyyət hüququnu qorumaqla bazar iqtisadiyyatının inkişafını təmin etməlidir. Bu funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün dövlətə zəruri miqdarda vəsait lazımdır ki, onun da əsas mənbəyi vergilərdir. Hər bir şəxsin ödəməli olduğu verginin məbləği, ödənilmə müddəti qabaqcadan dəqiq müəyyən olunmalıdır. Belə olmadıqda vergi ödəyicisi vergi yığanın hökmü altına düşür və vergi yığan bundan öz şəxsi mənfəətini güdməklə istifadə edir. Vergilər hər bir vergi ödəyicisi üçün əlverişli olan vaxtda tutulmalıdır.

Beləliklə, məhz bu əsərində A.Smit vergitutmanın bu gün də öz əhəmiyyətini itirməyən əsas prinsiplərini şərh etmişdir.

İngilis iqtisadçısı Con Meynard Keynsin (1883-1946) adı ilə bağlı olan Keyns nəzəriyyəsi klassik nəzəriyyənin tam əksidir. Bu nəzəriyyənin əsas məğzi ondan ibarətdir ki, vergilər iqtisadiyyatı tənzimləmənin əsas alətidir. “Məşğulluq, faiz və pulların ümumi nəzəriyyəsi” kitabında Keyns göstərir ki, tam məşğulluq şərti daxilində iqtisadi artım pul yığımlarından asılı olur. Tam məşğulluğa nail olmaq isə praktiki olaraq mümkün deyil. Belə olan halda yığımlar iqtisadi artıma əngəl törədirlər, çünki onlar istehsala qoyulmur və passiv gəlir mənbəyinə çevrilirlər. Bu mənfəti nəticəni aradan qaldırmaq üçün artıq yığımları vergilərin köməyi ilə almaq lazımdır.

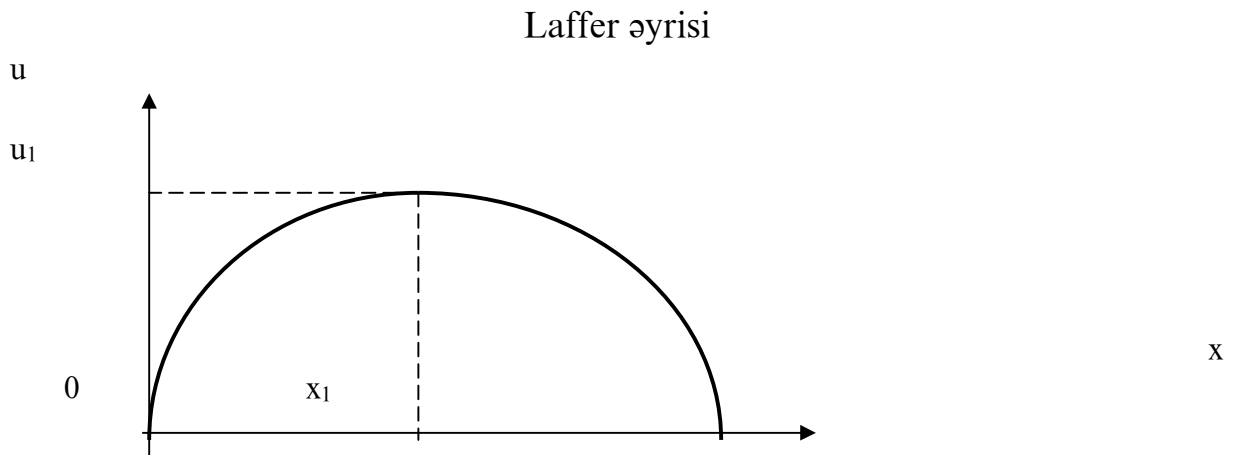
50-ci illərdə Çikaqo Universitetinin iqtisadiyyat professoru Milton Fridman tərəfindən irəli sürülən monetarizm vergi nəzəriyyəsi pulun kəmiyyət nəzəriyyəsinə əsaslanırdı. Onun fikrinə görə iqtisadiyyatın tənzimlənməsini pul dövriyyəsi vasitəsi ilə həyata keçirmək olar. Bu zaman vergilər çox da əhəmiyyətli rol oynayırlar. Vergilər digər mexanizmlərlə bərabər pul dövriyyəsinə təsir göstərirlər. Vergilər vasitəsi ilə artıq pul kütləsi dövriyyədən çıxarılır.

70-80-cı illərdə Amerika alimi, Kaliforniya Universitetinin professoru A.Lafferin büdcə konsepsiyası daha geniş yayılmışdı. Təklif iqtisadiyyatı adlanan bu nəzəriyyəyə görə yüksək vergitutma sahibkarlıq və investisiya fəaliyyətinə mənfəətli təsir göstərir və son nəticədə vergi daxilolmalarının həcmi azalmasına səbəb olur. İqtisadiyyatda daha tez-tez müraciət edilən, lakin hələ də öz həllini tapmamış əsas problem vergilərin səviyyəsi ilə dövlətin real gəlirləri arasındakı nisbət məsələsidir. Bu problemin həlli Laffer ayrısı adlanan və vergi dərəcələri ilə vergi daxilolmalarının həcmi arasındakı asılılığı

əks etdirən əyrini meydana gətirdi. Qrafiki olaraq bu əyri şəkil 1.2.1-də əks olunmuşdur.

x oxu boyunca vergi dərəcələri, u oxu boyunca isə vergi daxilolmalarının həcmi göstərilir. Vergi dərəcəsinin artması getdikcə yavaşlayan sürətlə büdcə gəlirlərinin artmasına səbəb olur. Nə qədər ki, iqtisadi prosesin iştirakçısının sövqedici maraqlarına ciddi surətdə toxunulmur, istehsalın həcmində azalma sürəti vergi dərəcəsinin artım sürətindən az olur. Ancaq elə bir x_1 həddi həddi gəlib çatır ki, verginin ödənilməsi nəticəsində istehsalçının xalis gəliri qalmır. Adamlar isə yalnız vergi ödəmək üçün işləmirlər. Bunun nəticəsində də iqtisadi fəallıq azalır, vergidən yayınma halları kütləvi xarakter alır. Bütün bunlar isə vergi dərəcəsinin artmasına baxmayaraq büdcə gəlirlərinin azalmasına səbəb olur.

Şəkil 1.2.1.

burada,

u – büdcə gəlirləri;

x – vergi dərəcəsi;

u_1 – büdcə gəlirlərinin maksimum mümkün həddi;

x_1 - büdcə gəlirlərinin maksimum qiymət aldığı vergi dərəcəsi.

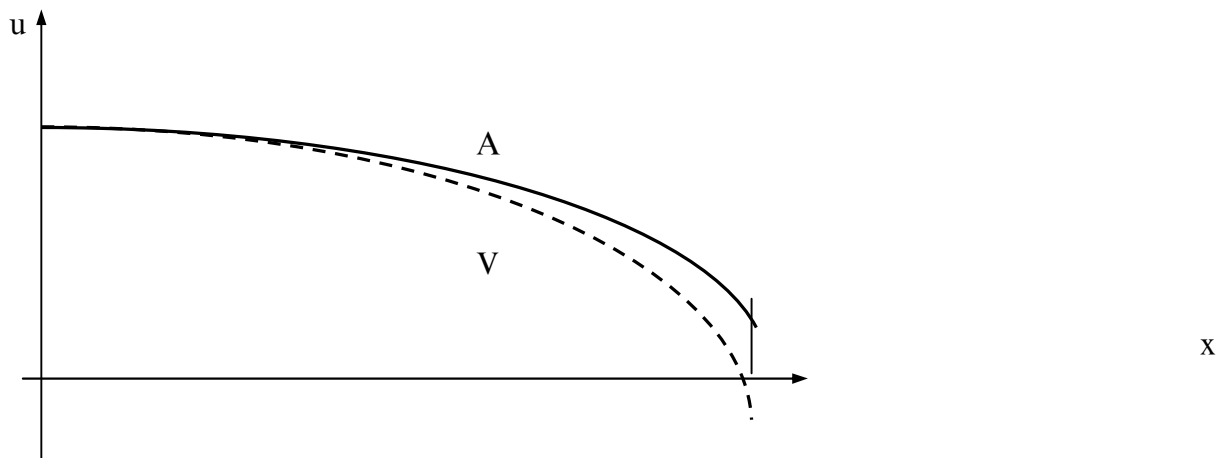
Beləliklə, vergi ödəyicilərinin bir hissəsi iqtisadiyyatın leqal sektorundan “kölgə” sektoruna keçirlər (şəkil 1.2.2). Laffer nəzəriyyəsinə görə “kölgə” iqtisadiyyatının inkişafı vergi sistemi ilə əks əlaqəlidir, başqa sözlə, vergi dərəcələrinin artımı “kölgə” iqtisadiyyatının ölçülərinin artımına səbəb olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, korporativ vergilərin hesablanmasındakı çətinlikləri əvvəlcədən görən Laffer özünün əyri xəttini gəlir vergisi hesabına dövlət gəlirinin hesablanmasına istiqamətləndirmişdir. Gəlirdən büdcəyə

tutulmalı olan verginin son həddini Laffer 30 faiz səviyyəsində hesab edir. Onun fikrincə, bu hədd daxilində büdcə gəlirlərinin ümumi məbləği artır.

Şəkil 1.2.2.

Vergitutma səviyyəsinin dəyişməsinin iqtisadi aktivliyə və vergitutma bazasına təsiri

burada,

u – vergitutma bazası;

x – verginin dərəcəsi;

A – vergiyə cəlb olunmalı gəlirlər;

V – vergiyə faktiki cəlb olunan gəlirlər.

Ştrixlənmiş zona – vergidən gizlədilən gəlirlərdir.

Gəlirlərdən tutulan vergi dərəcəsi 40-50 faiz olduqda isə, Lafferin fikrincə iqtisadi fəallıq aşağı düşür, bu isə vergi daxilolmalarının ümumi həcmnin azalmasına səbəb olur.

Qeyd olunan vergi nəzəriyyələrindən əlavə çoxsaylı xüsusi vergi nəzəriyyələri də mövcud olmuşdur. Bu nəzəriyyələrə misal olaraq birbaşa və dolaylı vergilərin nisbəti nəzəriyyəsini, vahid vergi nəzəriyyəsini, mütənasib və mütərəqqi vergitutma nəzəriyyəsini, vergilərin başqasının üzərinə qoyulması nəzəriyyəsini və s. göstərmək olar. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda adları çəkilən vergi nəzəriyyələri – Keyns nəzəriyyəsi, monetarizm nəzəriyyəsi və təklif iqtisadiyyatı nəzəriyyəsi daha tez-tez müraciət olunan nəzəriyyələrdir.

Hal-hazırda mütləq həqiqi iqtisadi tənzimləmə nəzəriyyəsi mövcud deyildir. Əksər xarici ölkələrdə iqtisadiyyatın tənzimlənməsi, vergi islahatları aparılması zamanı bu üç konsepsiyanın müxtəlif qarşılıqlı fəaliyyətindən istifadə olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda vergitutma iqtisadiyyatın idarə edilməsinin səmərəli üsullarından birinə çevrilmişdir və bütün ölkələrdə iqtisadiyyatın inkişafı xeyli dərəcədə vergitutma sistemindən asılıdır.

Heç bir dövlət vergitutmasız mövcud ola bilməz. Dövlət və iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin mövcud olduğu yerdə vergitutma da mövcuddur. Vergilərin ümumi xarakterini dövlətin maliyyə sistemində əsas yer tutan büdcə sistemi şərtləndirir. Çünki dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri məhz büdcə vasitəsilə istifadə olunur. Dövlət büdcəsi isə gəlirlər, onun əsasını təşkil edən vergilər vasitəsilə formalaşır. Odur ki, bütün dövlətlərin maliyyə sistemində vergitutmanın rolu durmadan artır.

Hər bir dövlət büdcənin gəlirlər hissəsində vergi daxilolmalarını artırmaq məqsədilə özünün vergi siyasətini işləyib hazırlayır.

Dövlətin vergi siyasəti dedikdə, dövlət tərəfindən işlənib hazırlanmış, vergi sahəsində cəmiyyətin qarşısında duran bu və ya digər vəzifələri həyata keçirməyə yönəlmiş tədbirlər sistemi başa düşülür.

Dövlətin vergi siyasəti mümkün qədər çox qopartmağa deyil, sahibkarlığın inkişafına kömək etməlidir. Bu mənada etatizm xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Etatizm fransız sözü olub etat – dövlət sözündən görülmüşdür, dövlətə ictimai inkişafın məqsəd və ali nəticəsi kimi baxan siyasi fikir cərəyanıdır. Etatizmin xarakterik əlamətləri aşağıdakılardır:

- dövlətin maraqlarına üstünlük verilməsi;
- subyektlərin vəzifələrinin onların hüquqlarına nisbətən birinciliyi;
- dövlətin vergi özbaşınalığı.

Dövlətin vergi özbaşınalığı onun maliyyə sahəsindəki münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsindəki müstəsna səlahiyyətlərinin nəticəsidir. Eyni zamanda, dövlət qeyri-məhdud şəkildə vergi sahəsinə müdaxilə edə bilməz, çünki vergitutmanı obyektiv şəkildə mövcud olan iqtisadi, ictimai-siyasi amillər şərtləndirir. Məhz buna görə də vergilərə yalnız dövlətin saxlanması üsulu kimi deyil, həm də demokratiyanın ayrılmaz elementi kimi baxmaq lazımdır. Hələ qədim zamanlardan dövlət vergitutma mexanizmlərindən yalnız iqtisadi deyil, həm də siyasi məqsədlər üçün istifadə etmişdir. Məsələn, Sovet dövlətinin 20-ci illərdə yeritdiyi vergi siyasəti buna misaldır.

Qeyd etmək lazımdır ki, vergitutmanın iqtisadi mahiyyətinin araşdırılması zamanı vergitutma obyektı, vergitutma miqyası, vergitutma bazası, vergitutma norması və ya vergi yükü kimi və s. kateqoriyaların nəzərdən keçirilməsi, onların müəyyən edilməsi zəruridir. Vergi sahəsində mövcud olan ədəbiyyat və qanunvericilik aktları bu kateqoriyaları aşağıdakı kimi müəyyən etməyə əsas verir:

Vergitutma obyektı – vergiyə cəlb olunan, verginin aid olduğu obyektlərdir (məsələn, gəlir, mənfəət, torpaq, əmlak, faydalı qazıntılar, təqdim edilmiş malların (işlərin, xidmətlərin) əlavə edilmiş dəyəri və s.)

Vergitutma miqyası – vergitutma obyektinin ölçülməsi parametri, başqa sözlə, vergini hesablamaq üçün əsas götürülən vahiddir (məsələn, torpaq vergisində sahə, avtomobillər üçün gömrük rüsumunun hesablanması zamanı mühərrikin həcmi və s.)

Vergitutma bazası – vergitutma obyektinin vergi tutulan hissəsinin kəmiyyətə ifadəsidir. Vergitutma bazası vergitutma obyektı ilə üst-üstə düşə də, düşməyə də bilər.

Vergitutma norması və ya vergi yükü – vergitutma obyektlərinin gəlirinin vergilər vasitəsi ilə tutulan hissəsidir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dövlət və vergitutmanın əlaqəsində sonuncu element, yəni vergi yükü kateqoriyası, xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Makroiqtisadi səviyyədə vergi yükü – vergilərin cəmiyyətin ictimai həyatında rolunu xarakterizə edən vergi daxilolmalarının həcmi ÜDM-nin həcminə nisbəti kimi təyin olunan ümumiləşdirilmiş göstəricidir. Xarici ölkələrdə vergi yükünün orta səviyyəsi 40-45% təşkil edir. Məsələn, İsveçdə 52%, ABŞ, Türkiyə və Yaponiyada 30%, Nepalda isə 5%-dir.

2000-ci maliyyə ilində Azərbaycanda ÜDM-nin həcmi 23566,2 mlrd. manat, vergi daxilolmalarının həcmi isə 2552,0 mlrd. manat olmuşdur. Deməli, vergi yükünün səviyyəsi 10,8% təşkil etmişdir.

Konkret vergi ödəyicisi səviyyəsində vergi yükü kateqoriyası onun ümumi gəlirinin büdcəyə keçirilən hissəsinə əks etdirir. Bu zaman adı çəkilən göstərici ödənilmiş bütün vergilərin cəminin məhsul satışının həcminə nisbəti kimi təyin olunur. Bəzi hallarda büdcədən kənar fondlara ödənişlər də vergi ödənişlərinin tərkibinə daxil edilir. Vergi yükünün optimal səviyyəsinin təyin edilməsi bütün dövlətlər üçün makroiqtisadi problemdir. Adətən tez-tez belə bir fikir irəli sürülür ki, vergi yükü göstəricisinin səviyyəsi nə qədər kiçikdirsə, iqtisadiyyat bir o qədər sürətlə və dinamik inkişaf edir. Buna sübut kimi ABŞ

prezidenti R.Reyqanın 80-c illərin əvvəllərində həyata keçirdiyi vergi islahatları göstərilir. Ancaq ABŞ-ın özündə belə R.Reyqanın vergi islahatlarına münasibət birmənalı olmamışdır. Bir çox iqtisadçılar hesab edirlər ki, vergilərin azaldılması iqtisadiyyata ciddi zərbə vura bilər. Məsələn, 80-ci illərin əvvəllərində vergilərin azaldılmasına baxmayaraq ABŞ-da büdcə kəsiri kəskin artmış, 1986-cı ildə yığım norması inkişaf etmiş ölkələr arasında ən aşağı – 3,9% səviyyəsində olmuşdur. Beləliklə, inkişaf etmiş xarici ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, vergilərin azaldılmasının uzunmüddətli perspektivdə iqtisadi artımın sürətinə təsiri olduqca cüzdür. Müəyyən iqtisadi amillərin vergi daxilolmalarının həcminə təsirini xarakterizə etmək üçün makroiqtisadiyyatda vergilərin elastiklik əmsalı adlanan göstəricidən istifadə olunur. Bu əmsal aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$E = \frac{\Delta X}{X} \cdot \frac{\Delta \ddot{U}}{\ddot{U}},$$

burada,

E – elastiklik əmsalı;

X – vergi daxilolmalarının ilkin səviyyəsi;

ΔX - vergi daxilolmalarının artımı;

\ddot{U} – təsiri öyrənilən amilin kəmiyyəti;

$\Delta \ddot{U}$ – təsiri öyrənilən amilin artımı.

Vergilərin elastiklik əmsalı onu göstərir ki, müəyyən amilin 1 faiz dəyişməsi nəticəsində vergi daxilolmalarının həcmi neçə faiz dəyişəcək. Bu əmsalın qiyməti vahiddən böyük, kiçik və ona bərabər ola bilər. Əgər vergilərin elastiklik əmsalı ümumi milli məhsula (ÜMM) nəzərən təyin olunursa və onun qiyməti vahidə bərabədirsə, bu o deməkdir ki, ÜMM-da dövlətin vergi gəlirlərinin payı sabit qalır. Məsələn, AFR-da son iyirmi il ərzində ÜMM-a nəzərən bütün vergilərin elastiklik əmsalı vahidə bərabər olmuşdur. Əgər bu əmsalın qiyməti vahiddən böyükdürsə, deməli, vergi gəlirləri ÜMM-a nəzərən daha yüksək sürətlə artır. Bu o deməkdir ki, ümumi milli məhsulda vergi daxilolmalarının xüsusi çəkisi yüksəlir. Əgər bu əmsalın qiyməti vahiddən kiçikdirsə, deməli, ÜMM-da vergi daxilolmalarının xüsusi çəkisi azalır.

Qeyd etmək lazımdır ki, vergitutmanın özünəməxsus prinsipləri vardır. Vergitutmanın prinsipləri dedikdə, vergi sahəsində mövcud olan başlıca ideya və qaydaların məcmusu başa düşülür. Vergitutmanın hüquqi və iqtisadi prinsiplərini bir-birindən fərqləndirmək lazımdır.

Vergitutmanın hüquqi prinsipləri dedikdə, sistemin mahiyyətini müəyyən edən əsas hüquqi qanunlar başa düşülür. Müasir şəraitdə vergitutmanın aşağıdakı əsas hüquqi prinsiplərini qeyd etmək olar:

1. Bərabər vergi yükü prinsipi. Bu prinsip vergi qanunları qarşısında bütün vergi ödəyicilərinin bərabərliyini nəzərdə tutur. Mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olaraq sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əlavə vergilərin və ya artırılmış vergi dərəcələrinin müəyyən edilməsi yolverilməzdir.

2. Vergilərin qanunla müəyyən edilməsi prinsipi. Bu prinsipə əsasən vergilər səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən müəyyən və təsdiq olunur.

3. Vergi ödəyicilərinin qeyri-qanuni vergilərdən dövlət tərəfindən müdafiə edilməsi prinsipi. Bu prinsipə əsasən dövlət vergi ödəyicilərinin üzərinə vergi ödəmək vəzifəsi qoymaqla bərabər, onları qeyri-qanuni vergi və rüsumlardan müdafiə etməlidir.

4. Vergi qanunlarının qeyri-vergi qanunlarından üstün tutulması prinsipi. Bu prinsipə əsasən qeyri-vergi qanunlarında vergi münasibətlərinə aid olan normalar olarsa, onlar yalnız vergi qanunvericiliyinə uyğun olduqları halda tətbiq oluna bilərlər.

5. Bütün vergi elementlərinin vergi qanununda əks olunması prinsipi. Əgər hər hansı bir vergi elementi, məsələn, vergitutma obyekt, verginin subyekti, vergi dərəcəsi və s. vergi qanununda əks olunmayıbsa, deməli, vergi ödəyicisinin vergi ödəməklə bağlı olan vəzifəsi müəyyən edilməmişdir.

6. Dövlətin və vergi ödəyicilərinin maraqlarının uyğunluğu prinsipi. Bu prinsipə əsasən vergilər müəyyən olunarkən və vergi qanunvericiliyinə dəyişikliklər edilərkən yalnız dövlətin deyil, həm də vergi ödəyicilərinin maraqları nəzərə alınmalıdır.

Vergitutmanın prinsipləri vergilərin bir iqtisadi kateqoriya kimi məqsədəuyğunluğunu əks etdirən əsas müddəalardır. Artıq qeyd olunduğu kimi, bu prinsiplər ilk dəfə 1776-cı ildə ingilis iqtisadçısı A. Smitin yazdığı "Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında" adlı əsərində ifadə olunmuşdur.

A. Smit vergitutmanın sonralar "Tədiyəçinin hüquq bəyannaməsi" adlandırılan aşağıdakı beş əsas prinsipini qeyd etmişdir:

1) Təsərrüfat müstəqilliyi və sərbəstlik prinsipi. A.Smit belə hesab edirdi ki, yerdə qalan bütün prinsiplər bu prinsipə tabedirlər.

2) Ədalətlik prinsipi. Bu prinsipə əsasən vətəndaşlar gəlirlərinin həcminə uyğun olaraq vergi ödəməlidirlər.

3) Müəyyənlik prinsipi. Bu prinsipə əsasən verginin məbləği, üsulları və ödənilmə vaxtı vergi ödəyicisinə qabaqcadan məlum olmalıdır.

4) Əlverişlilik prinsipi. Bu prinsipə əsasən vergilər vergi ödəyicisi üçün ən əlverişli vaxtda və əlverişli üsullarla tutulmalıdır.

5) Qənaətlilik prinsipi. Bu prinsipə əsasən vergilərin tutulması ilə bağlı olan xərclər verginin məbləğindən az olmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu prinsiplərin şərh olunduqları vaxtdan iki yüz ildən artıq bir müddətin ötməsinə baxmayaraq onlar bu gün də öz aktuallığını saxlayırlar, lakin müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmışlar. Hal-hazırda praktiki olaraq vergitutmanın aşağıdakı dörd əsas prinsipi həyata keçirilir:

1) Ədalətlik prinsipi;

2) Tarazlılıq prinsipi;

3) Vergi ödəyicilərinin maraq və imkanlarının maksimum nəzərə alınması prinsipi;

4) Səmərəlilik prinsipi.

Bu prinsiplər aşağıdakı kimi başa düşülməlidir:

Ədalətlik prinsipi. Tam ədalətli vergi sisteminin yaradılması hələ ki heç bir dövlətin nail olmadığı bir arzudur. Bu prinsipə əsasən ölkənin hər bir vətəndaşı dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsində öz gəlirlərinə və imkanlarına uyğun olaraq iştirak etməlidir. Bu prinsip bir tərəfdən nəzərdə tutur ki, eyni iqtisadi vəziyyətdə olan vergi ödəyicilərinin ödədikləri vergilərin məbləği də eyni olmalıdır. Lakin bu zaman belə bir etik problem ortaya çıxır: eyni bir müəssisədə işləyən, eyni işi görən, eyni əmək haqqı alan iki işçidən birinin ailəsi üç nəfər, o birinin ailəsi isə beş nəfərdən ibarətdirsə, onları eyni vəziyyətdə olan hesab etmək olarmı?

Digər tərəfdən isə iqtisadi cəhətdən qeyri-bərabər vəziyyətdə olan şəxslər qeyri-bərabər vergi vəziyyətində olmalıdırlar, yəni kim dövlətdən daha çox alırsa, onun ödəyəcəyi verginin də məbləği artıq olmalıdır. Adətən dövlət bu prinsipə mütərəqqi vergilərin və vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsi ilə nail olmağa çalışır.

Tarazlılıq prinsipi. Bu prinsipin əsas məqsədi dövlət xəzinəsi və vergi ödəyicilərinin maraqlarını tarazlaşdırmaqdan ibarətdir. Vergi dərəcəsinin

yüksəlməsi büdcənin gəlirlərinin artımına səbəb olur. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bu yüksəliş elə bir həddə çata bilər ki, istehlakçının xalis gəlirinin əsas hissəsi tamamilə vergilərin ödənilməsinə sərf olunur. Bu isə iqtisadi fəallığın aşağı düşməsinə, vergidən yayınma hallarının kütləvi xarakter almasına səbəb olar. Buna görə də vergitutmanın bir iqtisadi kateqoriya kimi həddi olmalıdır. Verginin həddi dedikdə, dövlət xəzinəsi və vergi ödəyicisi üçün elə bir optimal səviyyə başa düşülür ki, həmin səviyyədən müəyyən qədər kənarlaşmalar həm vergi ödəyicisinin, həm də dövlət xəzinəsinin maraqlarına zidd olur.

Vergi ödəyicisinin maraq və imkanlarının maksimum nəzərə alınması prinsipi. Bu prinsipə əsasən verginin məbləği, onun ödənilmə müddəti vergi ödəyicisinə əvvəlcədən məlum olmalıdır və o, vergi qanunvericiliyindəki bütün dəyişikliklər barədə qabaqcadan xəbərdar edilməlidir. Bu prinsip həmçinin vergilərin hesablanması və ödənilməsinin sadəliyini və vergi qanunvericiliyinin imkan verdiyi üsullardan hər hansı birini seçmək imkanı verir.

Səmərəlilik prinsipi. Bu prinsipə əsasən yığılmış verginin məbləği onun yığılmasına çəkilən xərclərin cəmindən çox olmalıdır. Müəyyən növ vergilərin, məsələn, əmlak vergisinin yığılması zamanı bu prinsipə əməl olunmur, çünki bəzən yığılan verginin məbləği vergitutma obyektlərinin müəyyənləşdirilməsi, vətəndaşların xəbərdar edilməsi, vergilərin yığılması və onlara nəzarətlə bağlı xərcləri ancaq ödəyir.

1.3.Vergi sistemi

Vergi münasibətləri yenidən bölüşdürücü xarakterli olduğundan ictimai tərəqqi xeyli dərəcədə bu münasibətlərin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. İqtisadiyyatda bazar münasibətləri formalaşdırılması istiqamətində islahatların həyata keçirilməsi səmərəli vergitutma sistemi yaratmadan mümkün deyildir. Vergi münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi bütün dövlətlərin fəaliyyətinin ən vacib, eyni zamanda mürəkkəb sahələrindən hesab olunur. Sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatlı bütün ölkələrdə vergi sistemi iqtisadiyyatın tənzimlənməsində, büdcə gəlirlərinin formalaşmasında, qiymət artımının məhdudlaşdırılmasında, inflyasiyanın qarşısının alınmasında dövlət maraqlarının əsas daşıyıcısı kimi çıxış edir. Vergi sistemi təkrar istehsal

prosesinin iştirakçılarının iqtisadi maraqlarını ifadə etməklə, onların tarazlılığını və bununla da ictimai tərəqqini təmin edir.

Bütün bunlar vergi sisteminin nəzəri və praktiki məsələlərinin hərtərəfli araşdırılmasının vacibliyini ön plana çəkir. Optimal vergi sisteminin qurulması vergitutmanın metodoloji və metodiki əsalarına yenidən baxılmasını tələb edir. Vergilər yalnız proqnozlaşdırılmış büdcənin təmin edilməsi aləti deyil, həm də iqtisadiyyatın inkişafının güclü stimuluna çevrilməlidirlər. Onlar iqtisadi münasibətlərin təkmilləşməsinə, maraqların tarazlaşmasına, paritet əsaslarla mülkiyyətin bütün formalarının inkişafına kömək etməlidir.

Vergi sistemi müəyyən edilmiş qaydada tutulan vergi, yığım, rüsum və digər ödənişlərin məcmusundan ibarətdir.

Hər bir dövlətin vergi sistemini bilavasitə formalaşdıran əsas elementlər aşağıdakılardır:

- vergi orqanları sistemi;
- vergi qanunvericiliyi sistemi;
- vergi siyasətinin prinsipləri;
- vergilərin büdcələr üzrə bölüşdürülməsi qaydası;
- vergi nəzarətinin forma və üsulları;
- vergi icraatının qaydaları və şərtləri;
- beynəlxalq ikiqat vergitutma probleminin həllinə yanaşma üsulları və s.

Vergi sistemi bir sıra iqtisadi göstəricilərlə xarakterizə olunur.

İqtisadi göstəricilərə ilk növbədə vergi yükü aid edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, optimal qurulmuş vergi sistemi, bir tərəfdən dövlətin maliyyə ehtiyatlarına olan tələbatını ödəməli, digər tərəfdən isə vergi ödəyicilərinin sahibkarlıq fəaliyyətinə olan maraqlarını stimullaşdırmalıdır. Buna görə də vergi yükü göstəricisi ölkənin vergi sisteminin keyfiyyət ölçüsüdür. Elmi cəhətdən sübut edilmişdir ki, səmərəli vergi sistemi vergi ödəyicilərinin gəlirlərinin 30 faizindən çoxunun tutulmasına imkan verməməlidir. Bir sıra ölkələrin vergi sistemi, məsələn, İsveç, elə qurulmuşdur ki, vergi ödəyicisi öz gəlirinin 50 faizindən çoxunu dövlət büdcəsinə ödəyir. Lakin burada heç bir paradoks yoxdur, çünki əksər ölkələrdə vergi ödəyicilərinin öz gəlirləri hesabına həll etdikləri sosial-iqtisadi xarakterli məsələləri bu ölkələrdə dövlət öz hesabına həll edir. Beləliklə, maraqlar balansı gözlənilmiş olur.

Digər iqtisadi göstərici xarici və daxili ticarətdən əldə olunan vergi gəlirlərinin nisbətidir. Əsasən hazır məhsul ixrac edən yüksək inkişaf etmiş ölkələrdə ixrac rüsumları cüzidir, büdcəyə əsas daxilolmalar ölkədaxili ticarətin

vergiyə cəlb olunması hesabına baş verir. İnkişaf səviyyəsi aşağı olan ölkələrdə isə ixrac olunan xammala gömrük rüsumları hesabına xarici iqtisadi fəaliyyətdən əldə olunan gəlirlərin payı yüksək olur. İnkişaf etmiş Avropa ölkələrində daxili və xarici ticarətdən əldə olunan vergi gəlirlərinin nisbəti 1:1² kimidir.

Vergi sistemini xarakterizə etmək üçün istifadə edilən daha bir iqtisadi göstərici birbaşa və dolaylı vergilərin nisbətidir. Bu nisbət ölkənin inkişaf səviyyəsindən asılıdır, çünki dolaylı vergilərin yığılması vergi aparatının inkişafını tələb etmir. 2000-ci ildə Azərbaycan Respublikasında dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarında dolaylı vergilərin xüsusi çəkisi 36,2% təşkil etmişdir.

Birbaşa vergilərin strukturu da vergi sisteminin iqtisadi göstəricisi kimi çıxış edir. Yüksək inkişaf etmiş ölkələr üçün gəlir vergisinin, əmlak vergisinin, sosial sığorta ayırmalarının xüsusi çəkisinin yüksək olması xarakterikdir. Azərbaycan Respublikasında 2000-ci ildə büdcəyə vergi daxilolmalarında mənfəət vergisinin payı 24,6%, gəlir vergisinin payı 18,4%, əmlak vergisinin payı isə 2,3% olmuşdur.

Vergi ölkənin dövlət suverenliyinin əsas təzahür formalarından biridir. Vergilər dövlət tərəfindən birtərəfli qaydada, yəni ayrı-ayrılıqda götürülmüş hər bir vergi ödəyicisi ilə razılaşdırılmadan müəyyən edilir. Vergi ödəyicisindən hər hansı bir verginin tutulması üçün həmin vergi növü müəyyən edilməli və daxil olunmalıdır.

Verginin müəyyən edilməsi dedikdə, konkret vergi ödənişini müəyyən edən və dövlətin fəaliyyətdə olan vergi sistemində ona yer ayıran normativ aktın qəbul edilməsi başa düşülür. Bu bir növ verginin hüquqi cəhətdən yaranması, qanunvericiliklə bəyan edilməsi deməkdir.

Verginin daxil edilməsi – bu və ya digər verginin büdcəyə tutulması şərti, qaydası və prosedurasını müəyyən edən müvafiq normativ aktın qəbul edilməsidir.

Başqa sözlə, konkret vergi ödənişinin vergi ödəyicisindən tutulması üçün əvvəlcə o müəyyən olunmalı, sonra isə daxil edilməlidir.

Vergi sisteminin səmərəliliyinin artırılması, iqtisadi inkişafın artım sürətini zəiflədən vergi maneələrinin aradan qaldırılması dövləti vergi islahatları aparmağa sövq edən əsas amillərdir. Vergi orqanları pul vəsaitlərinin hərəkətinin bütün axınını üzə çıxarmaq, ölkə daxilində bağlanan bütün kommərsiya sövdələşmələrinə nəzarət etmək iqtidarında deyildir. Vergi

ödəyicilərinə nəzarətin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin təmin edilməsi üçün dövlət vergi ödəyicilərinin üzərinə bir sıra vəzifələr qoyur. Lakin müəyyən müddət keçdikdən sonra ayrı-ayrı vergi ödəyiciləri arasında vergi yükünün qeyri-bərabər bölüşdürülməsi haqqında fikirlər formalaşmağa başlayır. Bu isə gəlirlərin gizlədilməsi, vergidən yayınma hallarının artmasına səbəb olur. Bütün bunlar isə dövləti yeni vergi islahatları aparmağa sövq edir. İnkişaf etmiş ölkələrdə hər 5-7 ildən bir əsaslı vergi islahatları, hər 2-3 ildən bir isə fəaliyyətdə olan vergi normalarının səmərəliliyinin dərin təhlili aparılır.

Vergitutma nəzəriyyəsi vergi islahatları prinsiplərinin iki qrupunu nəzərdə tutur. Birinci qrupa vergitutmanın klassik prinsipləri daxildir. İkinci qrupa isə ayrıca götürülmüş bir ölkədə vergi islahatları aparılan zaman həmin ölkənin spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə alan prinsiplər daxildir.

ABŞ, Almaniya, İngiltərə kimi ölkələrdə vergi islahatları aparılan zaman aşağıdakı prinsiplər əsas götürülmüşdür:

1. Vergi dərəcələri aşağı olan vergi sisteminin yaradılması. Vergi dərəcələrinin aşağı salınması vergidən yayınma hallarının azalmasına, münbit investisiya mühitinin təşəkkül tapmasına, gəlirlərin leqallaşdırılması cəhdlərinin artmasına səbəb olur.

2. Bütün vergi ödəyiciləri üçün vergitutmada edilən dəyişikliklərin anlaşılıqlı olması. Bunun üçün vergi islahatları aparılan zaman vergi ödəyiciləri arasında geniş izahat işləri aparılmalıdır.

3. Vergi islahatları haqqında qabaqcadan xəbərdarlıq edilməsi. Bəzən maliyyə ili ərzində vergi qanunlarında edilən dəyişikliklər barədə sahibkarlar kapitallarını yerləşdirdikdən, maliyyə və ya ticarət müqavilələri bağlandıqdan sonra xəbər tuturlar. Bu isə həm biznes sahəsində, həm də büdcəyə vergi daxilolmalarının həcmində itkilərə səbəb olur.

4. Vergi islahatlarının aparılmasında qarşıya qoyulan məqsədlərin konkret olması.

5. Növbəti vergi islahatlarına başlayarkən onun hansı səmərə verəcəyi haqqında dəqiq təsəvvürlərin olması.

Vergi islahatlarının aparılmasında əsas məqsəd sahibkarların və dövlətin maraqlarının maksimal tarazlığına nail olunmasıdır.

Vergi sisteminin strateji inkişaf istiqamətləri vergitutma ağırlığının əmək, innovasiya və investisiya fəaliyyətindən neqativ ekoloji və sosial nəticələrə səbəb olan fəaliyyət növlərinə yönəldilməsini təmin etməlidir.

Vergi sistemi vergi siyasətinin aşağıdakı xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməlidir:

1.Mövcud vergi dərəcələrinin radikal aşağı salınması yolu ilə iqtisadiyyatın inkişafını ləngidən destruktiv amillər (inflyasiya, iqtisadi artım tempinin aşağı düşməsi, işsizlik, «gizli» iqtisadiyyatın xüsusi çəkisinin artması və s.) ilə mübarizə;

2.Təklif iqtisadiyyatının nəzəri müddəalarına əsaslanaraq vergi dərəcələrinin aşağı salınması;

3.Ölkədə əlverişli vergi mühitinin yaradılması, əmanətlərin və investisiyanın artırılmasının stimullaşdırılmasının təmin edilməsi.

Vergilərin tənzimləyicisi funksiyasından və vergi dərəcələrinin aşağı salınmasının müsbət təsir vasitələrindən istifadə edilməklə:

- əmək və sahibkarlıq fəaliyyətində aktivliyə stimulaşdırılmalı;
- istehsal həcmi artırılmalı və əmək məhsuldarlığı yüksəldilməli;
- gəlirin vergiyə cəlb edilməsi aşağı salınmaqla istehlak həcmi maksimum dərəcədə artırılmalı;

- dövlət büdcəsindən daha səmərəli istifadə edilməsi nəticəsində dövlət gəlirləri artırılmalı (milli gəlirin artırılması hesabına);

- iqtisadiyyatın əlverişli sahələrinə dövlət müdaxiləsi məhdudlaşdırılmalı;
- qiymətlər və inflyasiyanın səviyyəsi aşağı salınmalı;
- leqal və «gizli» iqtisadiyyatın nisbəti birincinin xeyrinə dəyişdirilməlidir.

Sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı şəraitində vergi sistemində meydana çıxan vergi hüququ münasibətlərinin tənzimlənməsində mükəmməl normativ hüquqi bazanın olması mühüm rol oynayır.

Vergi sisteminin normativ-hüquqi bazası dedikdə, qanunların və bu qanunlara uyğun olaraq qəbul edilmiş normativ-hüquqi aktların məcmusu başa düşülür. Ölkənin vergi sisteminin normativ-hüquqi bazası ilk növbədə konstitusiyaya hüququna, sonra isə mülki, inzibati, cinayət və maliyyə hüquqlarına istinad etməlidir.

Vergi sisteminin normativ-hüquqi bazası funksional sistem kimi aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirməlidir:

- vergilərin müəyyən edilməsi;
- vergilərin ödənilməsi və yığılması qaydalarının müəyyən edilməsi;
- vergi ödəyicilərinin və dövlət vergi xidməti orqanlarının, habelə vergi münasibətlərinin digər iştirakçılarının vergitutma məsələləri ilə bağlı hüquq və vəzifələrinin müəyyən edilməsi;

-vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə vergi məsuliyyəti tədbirlərinin və onların tətbiqi qaydalarının müəyyən edilməsi.

Vergi sisteminin ən vacib atributlarından biri onun normativ-hüquqi bazasının sabitliyidir ki, bu da sahibkarlığın inkişafı və xarici investorların cəlb edilməsi üçün əlverişli şərait yaradılmasına imkan verir.

Vergi sisteminin normativ-hüquqi bazası yaradılarkən aşağıdakı prinsiplər rəhbər tutulmalıdır:

1. Bütün təsərrüfat subyektlərinin və vətəndaşların qanun qarşısında hüquq bərabərliyi;

2. Vergi ödəyicilərinin bəzi kateqoriyalarına verilən vergi imtiyazlarının qanunla təsdiq olunması;

3. Vergi siyasətinin sabitliyi və ardıcılığı;

4. Vergi şəffaflığının təmin olunması;

5. Proqressiv vergitutma formalarına üstünlük verilməsi;

6. Vergi xidməti orqanlarının qeyri-qanuni hərəkətlərinə yol verilməməsi.

Vergi sisteminin təkmilləşdirilməsində və onun müasir tələblərə uyğun səviyyəyə çatdırılmasında informasiya təminatının böyük rolu vardır.

Vergi sisteminin informasiya təminatı o vaxt yüksək səviyyədə təşkil olunmuş hesab edilə bilər ki, vergi sistemində istifadə olunan məlumatlar aşağıdakı xüsusiyyətlərə malik olsun:

-operativlik;

-dürütlük;

-qənaətbəxşlik.

Vergi sisteminin informasiya təminatının müasir tələblərə uyğun səviyyəyə çatdırılması istiqamətində mühüm addımlardan biri bu sistemin tamamilə kompüterləşdirilməsidir. Belə ki, vergi və tədiyələr üzrə daxilolma və hesabatlar haqqında məlumatların tez bir zamanda toplanması və işlənməsi, habelə bu məlumatların nəzarət və analitik təhlillər üçün mərkəzi vergi orqanına operativ ötürülməsini təmin etmək məqsədi ilə vergi orqanlarında Vahid İnformasiya Sistemi yaradılmalıdır. Bunun üçün aşağıdakı işlərin vahid layihə əsasında həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur:

-yerli vergi orqanlarında aparılan bütün uçot və hesabat işlərinin yeni proqram sistemlərindən istifadə etməklə avtomatlaşdırılması;

-qlobal kompüter şəbəkəsi vasitəsi ilə bu məlumatların mərkəzi aparata operativ ötürülməsinin, operativ nəzarətin və analitik təhlillərin təmin olunması;

-mərkəzi vergi orqanlarının iqtisadi qurumlarla informasiya təminatı sahəsində inteqrasiyasının və qarşılıqlı məlumatlar mübadiləsinin həyata keçirilməsinin təşkili.

Vergi sistemində idarəetmə bazar iqtisadiyyatının tələblərinə, ictimai-siyasi həyatda aparılan demokratikləşmə proseslərinə uyğun qurulmalı, onun planlaşdırma, əlaqələndirmə, tənzimləmə, nəzarət və s. funksiyaları yeni məzmun və formalarda tətbiq olunmalıdır.

İdarəetmənin əsas məqsədi elə funksional idarəetmə modelinin yaradılmasından ibarət olmalıdır ki, inzibati funksiyaların bölüşdürülməsi öz-özünə nəzarəti təmin etsin, yəni hər bir mütəxəssisin yerinə yetirdiyi funksiya həm də digər funksiyanı yerinə yetirən əməkdaş üçün nəzarəti həyata keçirsin.

Eyni qayda ilə yeni strukturda elə daxili audit sisteminin qurulmalı nəzərdə tutulmalıdır ki, həm bütövlükdə vergi sistemi, həm də ayrı-ayrılıqda əməkdaşların fəaliyyəti maliyyə hesabatı ilə əhatə olunsun və eyni zamanda vergi orqanlarının vergi ödəyiciləri, vergi agentləri və onların səlahiyyətli nümayəndələri ilə aparmalı olduğu vergi siyasətinin həyata keçirilməsi təmin olunsun.

Dövlət idarəetmə orqanları ilə büdcə – vergi, pul-kredit sferaları və dövlət müəssisələri, eyni zamanda dövlət və özəl sektorlar arasındakı idarəetmə funksiyalarının sərhədlərinin müəyyən edilməsi və məhdudlaşdırılması xüsusi mexanizmlə tənzimlənməlidir.

Yeni funksional idarəetmə modeli vergi sistemində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsini, vergi sisteminin və vergi ödəyicilərinin fəaliyyətinin vergi qanunvericiliyinə uyğun tənzimlənməsini, vergi ödəyicilərinin və vergitutma obyektlərinin uçotunun və vergi qanunvericiliyinə riayət olunmasına vahid nəzarət sisteminin təşkilini, dövlət və özəl sektorların fəaliyyəti üçün bərabər şəraitin, xarici və yerli investisiyaların cəlb olunması üçün əlverişli vergi mühitinin yaradılmasını təmin etməlidir.

İqtisadiyyatın infrastrukturunun kökündən dəyişməsi, kiçik və orta müəssisələrin iqtisadiyyatda aparıcı rol oynaması, qarışıq iqtisadiyyatın rəqabət sisteminin formalaşması səviyyəsindən və meyllərindən asılı olaraq istehsal profillərinin tez-tez dəyişməsi vergi sistemini çevik təfəkkürə malik, təşəbbüskar və işgüzar kadrlarla, xüsusilə də iqtisadçı, mühasib və hüquqşünas ixtisasları üzrə iş təcrübəsinə və təşkilatçılıq qabiliyyətinə malik mütəxəssislərlə təmin olunmasını tələb edir.

Kadr siyasətinin əsasını təşkil edən məşğulluq, təhsil, əmək haqqı, istehsal münasibətləri və maddi rifah siyasətində ədalətlik, bərabərlik və ardıcılıq əsas götürülməlidir.

Vergi sisteminin inkişafından asılı olaraq kadr tələbatı proqnozlaşdırılmalı, tələbata uyğun olan mütəxəssis hazırlığının cari və perspektiv strukturu və həcmi müəyyən edilməlidir.

Vergi sisteminin kadr təminatı mövcud kadr potensialının ixtisasının artırılması və yenidən hazırlanması yolu ilə həyata keçirilməlidir.

Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi güclü maddi-texniki bazaya əsaslanmalıdır.

Vergi sisteminin maddi-texniki bazası ilk növbədə dövlət büdcəsinin vəsaitləri hesabına formalaşır. Odur ki, büdcə vəsaitlərindən istifadə zamanı səmərəlilik prinsipi əsas götürülməlidir. Yəni mövcud büdcə təxsisatı çərçivəsində vergi sisteminin öz funksiyalarını yerinə yetirməsi üçün zəruri bazanın təşkili təmin olunmalıdır.

Maddi-texniki bazanın digər maliyyələşdirmə mənbəyi vergi orqanlarının maddi həvəsləndirmə və inkişaf fondunun vəsaitləridir. Bu fondun vəsaitləri əsasən büdcə təxsisatları vasitəsilə həyata keçirilə bilməyən tədbirlərin maliyyələşdirilməsi üçün istifadə olunur və vergi orqanları tərəfindən dövlət büdcəsi gəlirlərinin vaxtında və tam daxil olmasının təmin edilməsindən asılı olaraq formalaşır.

Maddi-texniki bazanın düzgün təşkili aşağıdakıları təmin etməlidir:

- vergi orqanlarının səmərəli idarəetmə strukturunun saxlanması;
- vergi xidməti əməkdaşlarının stasionar avtomatlaşdırılmış iş yerlərinin yaradılması;
- vergi orqanlarının əməkdaşları tərəfindən səyyar tədbirlərin həyata keçirilməsinin operativliyinin və səmərəliliyinin təmin edilməsi;
- vergi orqanlarının struktur bölmələrinin digər müvafiq dövlət orqanları ilə informasiya mübadiləsinin və vahid informasiya bazasının təşkili;
- kadr hazırlığı və onların ixtisasının artırılması ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- vergi maarifləndirilməsi, təbliğatı və reklamının təşkili üçün şəraitin yaradılması;
- vergi xidməti əməkdaşlarının maddi təminatı, həvəsləndirilməsi və onların sosial-mədəni inkişafı ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- vergi xidməti əməkdaşlarının pensiya təminatı.

Maddi-texniki baza vergi orqanlarının xarici əlaqələrinin təşkili, qabaqcıl beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və tətbiqi, habelə təcrübə mübadiləsi üçün şəraiti təmin etməlidir.

İqtisadi bazisin imkan və tələblərinə maksimal uyğun gələn vergitutma sisteminin qurulması konkret bir dövrə uyğun gələn vergi mexanizmlərinin yaradılması üçün əsasdır. Elmi cəhətdən əsaslandırılmış vergitutma konsepsiyasının və konkret vergi mexanizmlərinin yaradılması çətin və xeyli vaxt tələb edən bir prosesdir.

Vergitutma sisteminin təkmilləşdirilməsi möhkəm iqtisadi bazisin yaradılması ilə qırılmaz surətdə bağlıdır. Bu istiqamətdə islahatların həyata keçirilməsi vergi sisteminin strukturunun təkmilləşdirilməsinə, onun tədricən iqtisadi artımın bir amilinə çevrilməsinə gətirib çıxaracaqdır.

Vergi sisteminin strukturu aşağıdakı iqtisadi-funksional və təşkilati-hüquqi prinsiplər əsasında qurulmalıdır:

İqtisadi-funksional prinsiplər:

- vergi qanunlarının sabitliyi, dayanıqlığı və əks təsirinin olmaması;
- universal vergitutmaya nail olunması;
- vergilərin alınmasının birdəfəliliyi;
- vergitutmanın neytrallığı, şəffaflığı və etibarlılığı;
- vergi hüququnun bütün subyektləri üçün vergi yükü gərginliyinin bərabərliyi;
- vergitutmanın funksiyaları arasında nisbi bərabərliyin təmin olunması;
- iqtisadi maraqların nisbi bərabərliyinin təmin olunması;
- vergi idarəetməsinin repressiv cəzalandırma hallarına yol verilməməsi.

Təşkilati-hüquqi prinsiplər:

- mərkəzləşdirmə;
- vahidlik.

2.Azərbaycanda vergitutma və vergi xidməti

2.1. Azərbaycanda vergilər, onların yaranması və inkişafı

Azərbaycanda vergilərin yaranmasını bütövlükdə vergilərin yaranması və inkişafı kontekstində nəzərdən keçirmək lazımdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, vergilərin tarixi çox qədimlərə gedib çatır.

İngilis iqtisadçısı S.Parkinsonun dediyi kimi «Vergitutma dünyanın özü qədər qədimdir. Onun ilk forması hər hansı bir yerli hökmdarın çayın mənsəbinə, iki çayın qovuşduğu yerə və ya dağ keçidinə sədd çəkdiyi və tacir və səyyahlardan keçib getmək üçün haqq aldığı zaman yaranmışdır».

Bununla belə, demək olar ki, XVI-XVII əsrlərə qədər heç bir dövlətdə mütəşəkkil vergi sistemi olmamışdır. Hər yerdə vergi ödənişləri birdəfəlik xarakter daşmış, onların sayı və dərəcələri hökmdarların subyektiv rəyindən asılı olmuşdur. Roma imperatoru Tit Flavi Vespasian (9-79-cu illər) ayaqyoluna vergi tətbiq etmişdir. Ondan “buna görə nə üçün vergi tutursan?” deyə soruşduqda, sonralar aforizmə çevrilmiş “pullar iy vermir” ifadəsini işlətməmişdir. I Pyotrun tətbiq etdiyi üzdənirəq “saqqal” vergisi də buna bir misaldır.

Dövlətçiliyin inkişaf etməsi təsadüfi vergilərin aradan qaldırılmasını, elmi cəhətdən əsaslandırılmış vergitutmanın yaradılmasını tələb edirdi. XVII əsrin sonları XVIII əsrin əvvəllərində özündə birbaşa və dolaylı vergiləri əks etdirən vergi sistemləri formalaşdı. Avropa ölkələrində demokratik proseslərin inkişafı vergilərin daxil və tətbiq edilməsi məsələsində də öz əksini tapdı. 1791-ci il Böyük Fransa inqilabından sonra vergiləri və büdcəni Fransa parlamenti təsdiq edirdi. 1689-cu ildə İngiltərə “Hüquqlar haqqında Bill” (Bill – İngiltərədə və ABŞ-da parlamentin müzakirəsinə verilən qanun layihəsi)

dövlətin bütün gəlir və xərclərini təsdiq etmək hüququnu səlahiyyətli dövlət orqanlarının ixtiyarına verdi.

XIX əsrdən başlayaraq vergilərin inkişafında yeni bir mərhələ başladı. Məhz bu dövr vergilərin sayının azalması, onların tutulmasının hüquqi bazasının yaranması ilə xarakterizə olunurdu. Maliyyə elmi inkişaf etdikcə vergitutmanın da nəzəri problemləri təşəkkül tapırdı.

İqtisadçılar vergilərin ölkənin iqtisadi vəziyyətinə təsir göstərmək üçün istifadə edilə bilməsi haqqında düşünməyə başladılar. İstehsalın inhisarçı inkişafı ilə əlaqədar olaraq iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb etməyə başladı. Bu dövrdə vergilər bir çox ölkələrin dövlət gəlirlərinin əsas mənbəyinə çevrilirdi. Məsələn, 1880-ci ildə Böyük Britaniyada vergilər dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin 91%-ni, Rusiyada 81%-ni, 1906-1910-cu illərdə ABŞ-da 91,2%-ni təşkil edir. İmperializmin təşəkkül tapdığı mərhələdə kəskin təbəqələşmə nəticəsində cəmiyyətin həddən artıq yoxsullara və varlılara bölünməsi hökumətləri elə qərarlar qəbul etməyə məcbur etdi ki, təbəqələşməni aradan qaldırmaq mümkün olmasa da, heç olmasa əhalinin ən yoxsul təbəqələrini onların həyat qabiliyyətini təmin edəcək səviyyəyə qaldırmağa imkan versin.

Bunun da nəticəsində vergilərin rolu getdikcə artmağa başladı. Onlar dövlətin iqtisadi siyasətinin aləti kimi cəmiyyətdə bazar münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar hər şeydən əvvəl, müxtəlif qütblü gəlirləri olan şəxslərin gəlirlərini az da olsa bir-birinə yaxınlaşdırmaq baxımından daha çox əhəmiyyət kəsb etməyə başladılar. Bu zaman vergi yolu ilə yığılan pulların təkcə kəmiyyəti deyil, strukturu da dəyişməyə başladı. Əgər əsrin əvvəllərində vergi ödəmələrinin əsas hissəsini (70-80%-ni) dolaylı vergilər təşkil edirdisə, dövlətlər tədricən iqtisadi inkişafı nizamlama vasitəsi kimi birbaşa vergiləri də inkişaf etdirmək məcburiyyəti ilə üzləşirdi. Yalnız Birinci Dünya Müharibəsindən sonra elmi cəhətdən əsaslandırılmış vergi islahatları həyata keçirilməyə başladı.

Qeyd etmək lazımdır ki, ideal vergi sisteminin yaradılması hələ də bəşəriyyətə müəssər olmamışdır. Vergi yolu ilə qazancın müəyyən bir hissəsi məcburi qaydada özgəninkiləşdirildiyindən tarix boyu vergi ödəyicilərinin ona münasibəti heç də bir mənalı olmamışdır. Hələ XIII əsrdə görkəmli kilsə xadimi və filosof Foma Akvinski (1226-1274) vergiləri “soyğunçuluğun yol verilən forması” adlandırmışdır.

XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mövcud olmuş vergilər – birbaşa vergilərdən, rüsumlardan və aksiz yığımlarından (vergilərdən) ibarət idi. Qeyd edilən dövrdə Azərbaycan Rusiya imperiyasının tərkib hissəsi olduğundan vergilər haqqında qanunlar yerli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla mərkəzdən verilirdi. Yerli ərazi – idarəetmə orqanları yalnız öz əraziləri çərçivəsində əlavə vergilər yığa bilərdilər.

Həmin dövrdə vergi sistemi dövlət vergilərindən və yerli vergilərdən ibarət idi. Dövlət vergilərinə – dövlət torpaq vergisi, daşınmaz əmlakdan vergi, ticarət və sənaye vergisi, pul kapitalından vergilər və aksiz vergiləri aid edilirdi. Dövlət vergiləri dövlət xəzinəsinin gəlirlərinin əsas hissəsini təşkil edirdi.

Yol vergiləri isə yerli ərazi idarəetmə orqanları (quberniya, vilayət, şəhər və qəza zemstvoları) tərəfindən müəyyən edilirdi və həmin ərazi daxilində yığılırdı. Yerli vergilər yerli xəzinədarlıqlara toplanırdı və yığılmış vəsaitlər yerli polis idarəsinin, yerli idarəetmə orqanlarının, yerli təhsil, səhiyyə və s. idarələrinin saxlanması üçün sərf olunurdu. Yerli vergilərə çox vaxt zemstvo vergiləri də deyirdilər. Yerli vergilərə – əlavə ticarət və sənaye vergisi, əlavə aksiz vergisi, şəxsi vergilər, tüstü (həyətbaşı) vergisi, faytonçulardan, qəssablardan alınan vergilər, zibilxanaların təmizlənməsi üçün vergilər, çəmən və otlaq yerlərindən istifadəyə görə vergilər, yollardan istifadəyə görə vergilər və s. aid idi.

Qanunverici orqan olan Dövlət Senatı Maliyyə Nazirliyi və Daxili İşlər Nazirliyi ilə sıx əlaqədə işləyərək ölkənin vergi qanunvericiliyi bazasını yaratmışdılar. Zaman keçdikcə dövlətin ehtiyacları və yeni fəaliyyət növlərinin meydana çıxması ilə əlaqədar bu sahədə yeni qanunlar qəbul olunur və mövcud qanunlara dəyişikliklər edilirdi.

Rusiya imperiyasında vergitutma sahəsində ilk növbədə dövlət xəzinəsinin maliyyə vəsaitlərinə olan ehtiyaclarının maksimum təmin olunması məqsədi güdüürdü.

Keçən əsrin vergi sisteminin ən başlıca nöqsanlarından biri ölkə əhalisinin aztəminatlı yoxsul hissələrinə vergi güzəştlərinin olmaması və ya bu güzəştlərin səviyyəsinin çox aşağı olması idi. Həmin dövrə xas olan digər cəhətlərdən biri də bu idi ki, zadəganlar, adlı-sanlı nəsildən olan şəxslər vergi güzəştlərinə malik idilər və milyonlarla gəlirlərə malik olmalarına baxmayaraq, onlar daha az vergi verir və dövlət məmurları ilə daha tez dil tapa bilirdilər. Yoxsul və orta təbəqənin nümayəndələri isə qaçılmaz vergi

yükü altında əziyyət çəkirdilər. Bu isə ilk növbədə birbaşa vergilər və həddindən artıq müxtəlif olan rusumlarla əlaqədar idi. Həmin dövrdə mövcud olmuş vergilər təsərrüfat fəaliyyətinin və mülki münasibətlərin müxtəlif sahələrini əhatə edirdi və mövcud qanunvericiliklə tənzimlənirdi.

Birbaşa vergilər dövlət xəzinəsinin gəlirlərinin əsas hissəsini təşkil edirdi. Onlara daşınmaz əmlakdan, ticarət və sənayedən tutulan vergi, pul kapitalından vergi və şəxsi vergilər aid edilirdi.

Zaqafqaziyada dövlət torpaq vergisi güzəştli torpaq sahələri istisna olunmaqla, bütün torpaq sahələrindən tutulurdu. Vergi məbləği torpaq və meşə sahəsinin hər desyatınə görə müəyyən edilirdi.

Azərbaycanda və bütövlükdə Qafqazda həyət və ya tüstü vergisi adlı vergi növü geniş yayılmışdı. Həmin vergi hər bir ayrıca yaşayış və ya digər təyinatlı tikilisi olan həyətdən alınır. Daşınmaz əmlaka görə vergini Quberniya Zemstvo Məclisləri öz ərazilərində yerləşən mülklər və onların gəlirləri barədə məlumat əsasən müəyyənləşdirirdilər. Kimin nə qədər vergi ödəyəcəyi özünə qabaqcadan məlum olsun deyə təqvim ilinin 15 aprel tarixinədək xüsusi vərəqələrdə vergi ödəyicilərinin adları və ödəyəcəkləri məbləğ çoxaldılaraq yayılırdı.

Müxtəlif dini və dövlət təşkilatlarına aid tikililər, həmçinin yardımçı tikililər bu vergidən azad edilirdi.

Rusiya imperiyasında ticarət topdansatış və pərakəndə ticarət kimi qruplaşdırılırdı. Topdansatış ticarəti tacir kontorlarından, anbarlardan və gəmilərdən, pərakəndə ticarət isə müəyyən tikililərdə səyyar qaydada və xüsusi olaraq ayrılmış yerlərdə həyata keçirilirdi.

Qanunun yol verdiyi bütün növ ticarət vergi ödəməklə və ya vergidən azad olunmaqla biletlərin və ya şəhadətnamələrin alınması yolu ilə aparılırdı. İşgüzar fəaliyyətin stimullaşdırılması məqsədi ilə dövlət ticarət və sənayenin bir sıra sahələrini vergidən azad etmişdi. Məsələn, çörək, mal-qara ticarəti vergidən azad edilmişdi, müddəti bir həftədən az olan yarmarkalardan vergi tutulmurdu, bütün təbəqələrdən olan kənd əhalisinə vergi ödəmədən bazarlarda kənd təsərrüfatı məhsulları satmağa icazə verilirdi və s.

Ticarət şəhadətnamələri iki dərəcədən ibarət idi: birinci gildiya topdansatış ticarəti üçün, ikinci gildiya isə pərakəndə ticarəti üçün verilirdi.

Şəhadətnamələrə görə vergi hər bir növbəti il üçün noyabrın 1-dən yanvarın 1-dək olan dövrdə ödənilməli idi. Əgər yanvarın 1-dək vergi ödənilməsə, həmin şəxs ticarət fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququndan

məhrum edilirdi. Mövcud vergi sistemi ticarət və sənaye fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə edirdi.

Pul kapitalından vergilər aşağıdakı kimi tutulurdu:

-dövlətin, ictimai və xüsusi təşkilatların, müəssisələrin, yoldaşlıqların, səhmdar cəmiyyətlərin qiymətli kağızlarından gələn gəlirin 5%-i miqdarında;

-dəmiryol cəmiyyətlərinin təminat verilməyən qiymətli kağızlarından gələn gəlirlərinin 3%-i miqdarında.

Cari hesablarda olan pul vəsaitlərindən və digər faizli əmanətlərdən vergini faiz hesablanarkən kredit müəssisələri ödəyirdi və bu vergi xəzinədarlığa keçirilirdi.

Zaqafqaziyanın yerli müsəlman əhalisindən hərbi xidmətdən azad olmaları müqabilində əsgəri vergi alınır. Bu vergi Rusiya İmperiyasında təkcə azərbaycanlılardan deyil, həm də türkmən, kalmık, ingiloy, kürd və digər müsəlman əhalisindən alınır.

Məsələn, 1893-cü ildə Zaqatala mahalı 29000 rubl, Tiflis quberniyası 14500 rubl, İrəvan quberniyası 69000 rubl, Yelizavetpol quberniyası 14000 rubl, Bakı quberniyası 158000 rubl, Dağıstan vilayəti 38000 rubl əsgəri vergi ödəmişdi.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda birbaşa vergilərlə yanaşı, aksiz vergiləri də geniş tətbiq olunurdu. Aksiz vergisinə cəlb olunan malların tam siyahısı və aksiz vergilərinin ayrı-ayrı məhsul növləri üzrə dərəcələri müəyyənləşdirilmişdi.

Qafqazda aksiz vergilərinin yığılmasına nəzarəti həyata keçirən orqan Zaqafqaziya Aksiz İdarəsi və ona tabe olan Mahal Aksiz İdarələri idi.

Quberniya Aksiz İdarəsi hər hansı bir quberniyada aksizli mallar istehsal edən fabrik və zavodların, həmçinin yeməxanaların siyahısını tutur və buna əsasən verginin həcmi müəyyənləşdirirdi. Mahal Aksiz İdarəsi isə həmin işi müəyyən bir mahalda və ya qəzada yerinə yetirirdi.

Aksiz vergisinə cəlb edilən malların siyahısı çox geniş idi. Həmin mallar əsasən spirtli içkilərdən, yundan, aşılammamış dəridən, odun və sair taxta-şalban məhsullarından, bütün növ yanacaqdan, tütün və tütün məmulatlarından, şəkər tozu və kibritdən ibarət idi.

Mövcud qanunvericiliyə əsasən Aksiz İdarələrinin işçiləri çalışdıqları mahalda tütün plantasiyaları və şərab zavodları saxlaya bilməzdilər.

Dövlət xəzinəsinə müxtəlif növ rüsumlar da ödənilirdi. Həmin rüsumlar aşağıdakılardan ibarət idi:

- gerb rüsumu;
- əvəzsiz yolla mülkiyyətə keçən əmlakdan rüsumlar;
- dövlət qulluğunda olan məmurların maaşlarından tutulan rüsumlar;
- diplomlar və qramotalardan rüsumlar;
- makler və notariat kitablardan rüsumlar;
- ixtiralar üçün patent alınmasına görə rüsumlar;
- əmlakın sığorta olunmasına görə rüsumlar;
- yüksək sürətli qatarlarla daşınan sərnişinlərdən və onların yüklərindən rüsumlar.

Gerb rüsumunun xəzinəyə ödənilməsi gerb rüsumu haqqında nizamnamə ilə tənzimlənirdi.

Məmurların dul qalmış arvadlarının və yetim qalmış uşaqlarının, həmçinin qocaldıqda onların özlərinin vəsaitlə təmin olunmaları üçün bütün mülki sahədə qulluq edən məmurların maaşlarından rüsum tutulurdu. Müsəlman, pravoslav və digər din xadimlərinin aldıkları məvaciblərdən heç bir rüsum tutulmurdu.

Yeni ixtiralar, kəşflər və təkmilləşdirmələrə görə müəlliflik hüququ verən sənədlərdən rüsumlar, həmin müəlliflik hüququnun qüvvədə qaldığı müddətdən asılı olaraq tutulurdu.

Azərbaycanda XIX əsrin əvvəllərində vergilərin yığılmasına nəzarəti xəzinədarlıqlar həyata keçirirdi. XIX əsrin 70-ci illərində xəzinədarlıqlar Xəzinə Palataları ilə əvəz olunmağa başladı. Bu dövrdə Azərbaycan ərazisində vergilərin yığılmasına nəzarət sahəsində aşağıdakı orqanlar fəaliyyət göstərmişlər:

- Naxçıvan əyaləti Xəzinədarlığı (1838)
- Şamaxı şəhəri Xəzər Xəzinə Palatası (1840-1843)
- Zaqatala dairəsi Xəzinədarlığı (1868-1920)
- Bakı şəhər Xəzinədarlığı (1821-1920)
- Naxçıvan şəhər Xəzinədarlığı (1898-1916)
- Yelizavetpol qəza Xəzinədarlığı (1854-1919)
- Nuxa qəzası Xəzinədarlığı (1840-1918)
- Şamaxı Xəzinə Palatası (1846-1849)
- Bakı Xəzinə Palatası (1872-1918)

XIX əsrin ikinci yarısında Rusiya İmperiyası tamamilə kapitalist inkişafına qədəm qoydu. Rusiyada kapitalizmin inkişafı həm də müstəmləkə ucqarlarını əhatə etməyə başladı.

Artıq XIX əsrin 70-ci illərində Azərbaycanda burjua islahatlarının aparılması zərurəti tam gerçəkliyi ilə üzə çıxdı.

Burjua islahatlarının aparılması həm bütün Zaqafqaziyanın inzibati – ərazi cəhətdən, həm də maliyyə-nəzarət və statistika orqanlarının yenidən təşkilinə səbəb oldu.

Bakı Xəzinə Palatası 1 iyul 1872-ci ildə fəaliyyətə başladı. Həmin vaxtdan etibarən onun tərkibində aşağıdakı quberniya və qəza Xəzinədarlıqları yaranmağa başladı: Dərbənd, Yelizavetpol, Zaqatala, Quba, Lənkəran, Nuxa, Şamaxı, Şuşa Xəzinədarlıqları və Teymurxan – Şuşa şəhərinin xərclər şöbəsi.

Bakı Xəzinə Palatası aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirirdi: xaricdə istehsal olunmuş mallarla ticarət edən şəxslərə nəzarət, ticarət və sənaye fəaliyyətinin düzgün təşkilinə nəzarət, müvafiq polis şöbələri ilə birlikdə ticarət və sənaye müəssisələrinin ümumi yoxlanmasında iştirak, dövlət gəlirlərinin daxilolmalarına nəzarət, quberniyalar üzrə xəzinə vəsaitlərinin bölüşdürülməsinə sərəncam vermək və həmçinin hərəqlərin keçirilməsini təşkil etmək.

Bakı Xəzinə Palatasının strukturu bu şəkildə idi: dəftərxana, kameral şöbə, xəzinədarlıq şöbəsi.

Vergilərin, rüsumların və cərimələrin yığılmasına, həmçinin Bakı və Yelizavetpol quberniyaları üzrə kəndlərin və şəhərlərin kameral qaydada təsvirinin verilməsinə kameral şöbə məsul idi.

1 yanvar 1892-ci ildən Zaqafqaziya vilayətində ticarət və sənaye müəssisələri üçün yeni vergi tətbiq olundu. Bu məqsədlə də Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında 1 avqust 1893-cü ildən vergi müfəttişlikləri yaradıldı.

Ticarətə nəzarət məqsədi ilə 1903-cü ilin iyulunda Bakı Xəzinə Palatasında yeni - ticarət şöbəsi yaradıldı.

Bakı Xəzinə Palatası Rusiya İmperiyasının üçüncü dərəcəli palataları sırasına daxil edilirdi, lakin bu Palata öz fəaliyyətinin ölçülərinə görə heç də İmperiyanın ikinci dərəcəli palatalarından geri qalmırdı.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda toplanılan vergilərin əsas hissəsini dövlət torpaq vergisi və əsgəri vergi təşkil edirdi. Sonra isə ticarət və sənaye fəaliyyətindən vergilər və aksiz vergiləri gəlirdi. Vətəndaşların gəlirlərindən tutulan vergilər isə həmin məbləğin çox az hissəsini

təşkil edir. Həmin dövrdə mövcud olmuş rüsumların bəziləri isə (məsələn, gerb rüsumu) zaman keçdikcə aradan çıxmışdır.

1917-ci il inqilabından sonra Sovet dövlətinin əsas gəlirləri pul emmissiyası, kontribusiyaya və ya təzminatlar və ərzaq sapalağı idi. Buna görə də ilk sovet vergiləri heç də böyük fiskal əhəmiyyət kəsb etmirdi və açıq-aşkar sinfi mübarizə xarakteri daşıyırdı. Məsələn, Xalq Komissarları Sovetinin 1918-ci il 14 avqust Dekretinə əsasən Qızıl Ordu döyüşçülərinin ailələrini təmin etmək məqsədi ilə muzzdlu işçiləri olan xüsusi ticarət müəssisələri sahiblərindən birdəfəlik rüsum tutulurdu. 1918-ci il 30 oktyabr tarixli Dekretlə şəhər burjuaziyası və qolçomaqlar üçün birdəfəlik fəvqəladə on milyardlıq inqilabi vergi daxil edildi. Sovet dövlətinin maliyyə sisteminin quruluşu V.İ.Leninin 1919-cu ildə söylədiyi aşağıdakı fikrə əsaslanırdı: “Maliyyə sahəsində RKP imkan yarandıqca bütün hallarda mütərəqqi gəlir və əmlak vergisini həyata keçirəcək”.

1920-1991-ci illərdə Azərbaycan SSRİ-nin tərkibində olduğundan onun öz müstəqil vergi sistemi olmamışdır. Bu dövrdə Azərbaycan ərazisində SSRİ-nin vergi qanunları qüvvədə idi.

İlk vergi islahatları Yeni İqtisadi Siyasət (YİS) dövrünə təsadüf edir. Sovet dövlətində yeni iqtisadi münasibətlərə keçid V.İ.Leninin 15 mart 1921-ci il tarixli “Ərzaq sapalağının ərzaq vergisi ilə əvəz edilməsi haqqında” məruzəsindən sonra başlandı. Elə həmin dövrlərdə Sovet dövlətinin vergi sisteminin əsasları qoyuldu. YİS dövründə mülkiyyətin müxtəlif formaları mövcud idi. Həmin illərdə dövlət kapitalı əsasında fəaliyyət göstərən səhmdar cəmiyyət tipli milliləşdirilmiş müəssisələrin təşkilinə səy göstərilirdi. Lakin belə cəhdlər müvəffəqiyyətlə nəticələnmedi.

1923-25-ci illərdə aşağıdakı vergilər fəaliyyətdə idi: birbaşa vergilər – kənd təsərrüfatı vergisi, istehsal vergisi, gəlir-əmlak vergisi, renta vergisi, gerb rüsumu, vərəsəliklə keçən əmlakdan vergi; vasitəli vergilər – aksizlər və gömrük vergisi.

Birbaşa vergilər maliyyə siyasətinin əsas aləti idi və dövlət büdcəsinin gəlirlərinin artımının əhəmiyyətli amilinə çevrilmişdi. Büdcə daxilolmalarının 1922-23-cü illərdə 43 faizini, 1923-24-cü illərdə 45 faizini, 1925-26-cı illərdə isə 82 faizini birbaşa vergilər təşkil etmişdir.

Bütün sənaye və ticarət müəssisələri, sənətkarlıq və digər istehsal fəaliyyətləri istehsal vergisinə cəlb olunurdu. Verginin həcmi mal dövriyyəsinin

1,5 faizi miqdarında idi. Yeyinti sənayesində bu vergi 1,5 – 2 faiz, zinət əşyaları üçün isə 2-6 faiz intervalında idi.

Gəlir – əmlak vergisi həm fiziki, həm də hüquqi şəxslərdən tutulurdu. Əmlak vergisi hər şeydən əvvəl kapitalla qoyulan vergi idi. Dövlət müəssisələri əmlak vergisindən azad idi, lakin 8 faiz həcmində gəlir vergisi ödəyirdilər. Əmlak vergisi mütərəqqi xarakter daşıyırdı, yəni kapitalın həcmi artdıqca verginin dərəcəsi də artırdı. Bunun da nəticəsində kapitalın istənilən birləşməsi verginin bir neçə dəfə artmasına səbəb olurdu. Belə vergi boyunduruğu kapitalın təmərküzləşməsinə əngəl törədirdi.

Həmin dövr üçün xarakterik cəhətlərdən biri də ikiqat vergitutmanın mövcud olması idi. Məsələn, həm səhmdar cəmiyyətlərinin gəlirlərindən, həm də onların ödədikləri dividendlərdən vergi tutulurdu. Çay, kofe, duz, alkoqollu içkilər, tütün məmulatları və bir sıra digər istehlak mallarının satışına aksizlər müəyyən edilmişdi.

Aparılan iqtisadi siyasətin sistemli və ardıcıl olmaması nəticəsində 20-ci illərin sonunda SSRİ-də büdcənin qarşılıqlı əlaqələrinin mürəkkəb bir sistemi yaranmışdı. Büdcəyə 86 adda ödəniş növü mövcud idi. Bütün bunlar isə ölkənin maliyyə sisteminin təkmilləşdirilməsini zəruri edirdi.

30-cu illərdən başlayaraq SSRİ-də vergilərin əhəmiyyəti getdikcə azalırdı və onlar özlərinə xas olmayan funksiyaları yerinə yetirirdilər. Məsələn, onlardan qolçomaqlara qarşı siyasi mübarizə aləti kimi istifadə edilirdi. SSRİ XKS-nin 2 sentyabr 1930-cu il tarixli qərarına əsasən 1930-32-ci illərdə əsaslı vergi islahatları aparılmağa başlandı. Bu islahatlar nəticəsində aksizlər tamamilə ləğv edildi, müəssisələr üçün isə 2 növ vergi ödənişi – dövriyyə vergisi və mənfəətdən ayırmalar müəyyən edildi. Fondlara normativ ayırmalar istisna olmaqla, sənaye və ticarət müəssisələrinin bütün mənfəəti dövlət nəfinə tutulurdu. Beləliklə, dövlətin gəliri vergilər hesabına deyil, ümumi milli məhsulun dövlətin xeyrinə birbaşa məcburi alınması hesabına formalaşırdı. SSRİ XKS-nin “Respublika və yerli büdcələr haqqında” 21 dekabr 1931-ci il tarixli qərarı ilə regionların iqtisadi maraqlarının mərkəzə tabe etdirilməsi üçün maliyyə ehtiyatlarının sərt mərkəzləşdirilməsi prinsipi həyata keçirilməyə başlandı. Bu qərarla regionların büdcələri öz gəlir mənbələrindən demək olar ki, məhrum oldular. Onların büdcə gəlirlərinin böyük hissəsini ümumittifaq büdcəsindən ayırmalar təşkil edirdi.

Əhalidən tutulan vergilərin dövlət büdcəsində payı olduqca cüzi idi. Böyük Vətən Müharibəsinin başlanması ilə əlaqədar olaraq hərbi vergi tətbiq

olundu. 1946-cı ildə isə bu vergi növü ləğv edildi. Çoxuşaqlı analara kömək məqsədi ilə SSRİ Ali Sovetinin 21 noyabr 1941-ci il tarixli fərmanı ilə subaylara və uşaqsız ailələrə vergi tətbiq olundu. Monqolustan istisna olmaqla, tarixdə dünyanın heç bir ölkəsində bu verginin analoqu olmamışdır. Buna baxmayaraq bu vergi SSRİ dağılana qədər mövcud olmuşdur.

O dövrün əsas vergi ödənişi dövriyyə vergisi idi. 1954-cü ildə dövriyyə vergisindən daxil olan vəsaitlər dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin 41 faizini təşkil edirdi.

Ölkə rəhbərliyinin dəyişməsi, hər hansı bir siyasi kompaniyaların aparılması sovet vergilərində də öz əksini tapırdı. 7 may 1960-cı il tarixdə “Fəhlə və qulluqçuların əmək haqqından vergilərin ləğv edilməsi haqqında” SSRİ Qanunu qəbul edildi. SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 22 sentyabr 1962-ci il tarixli fərmanı ilə yuxarıda adı çəkilən qərarın həyata keçirilmə müddəti bir qədər başqa vaxta keçirildi, sonralar isə tamamilə unuduldu.

1980-ci illərin ortalarında islahatlar başlanana qədər SSRİ-nin dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin 90 faizindən çox hissəsi xalq təsərrüfatından daxil olan vəsaitlər hesabına formalaşdı. Əhalidən tutulan vergilərin xüsusi çəkisi isə cəmi 6-7 faiz təşkil edirdi.

İnkişaf etmiş ölkələrdə isə vəziyyət tamamilə başqa cür idi. Məsələn, 80-ci illərin ortaları üçün gəlir vergisi büdcənin gəlir hissəsinin ABŞ-da 44,7 faizini, Böyük Britaniyada 32,0 faizini, Kanadada 37,0 faizini təşkil edirdi. Büdcənin gəlir hissəsində gəlir vergisinin payının artması heç də vətəndaşların üzərinə düşən vergi yükünün ağırlaşmasına səbəb olmamışdı. Çünki bir tərəfdən vergilərin çevik şkalası əhalinin müəyyən kateqoriyalarını vergilərdən azad etməyə imkan verir, digər tərəfdən isə əksər ölkələrdə vətəndaşlar orta illik gəlir artdıqca vergi dərəcəsini artıran progressiv şkala üzrə vergi ödəyirlər. Beləliklə, dövlət çalışır ki, gəlirləri çox yüksək və çox aşağı olan vətəndaşlar arasında disproporsiya qismən də olsa tarazlaşsın.

Yenidənqurma və təsərrüfatçılığın yeni mexanizmlərinə keçid SSRİ-də vergitutmanın dirçəlməsinə səbəb oldu. Artıq 80-cı illərin sonlarında kooperativlərin mənfəətindən tutulan verginin dərəcəsinin yüksəldilməsinə ciddi cəhdlər edildi.

14 iyul 1990-cı il tarixdə “Müəssisə, birlik və təşkilatlardan vergilər haqqında” SSRİ Qanunu qəbul edildi. Bu, ölkədə bir sıra vergi münasibətlərini tənzimləyən ilk normativ sənəd idi. Lakin çox keçmədi ki, SSRİ dağıldı və yeni müstəqil dövlətlər yarandı. Belə bir zamanda gənc Azərbaycan dövlətinə öz

vergi sisteminin formalaşdırılması zəruri idi. Məhz bu dövrdə “Dövlət vergi xidməti haqqında”, “Azərbaycan Respublikasında hüquqi şəxslərin mənfəətindən və gəlirlərinin ayrı-ayrı növlərindən vergilər”, “Əlavə dəyər vergisi haqqında”, “Aksizlər haqqında” və s. qanunlar qəbul edildi.

Bununla belə, həmin qanunlar vergi sisteminin inkişafını müəyyənləşdirən vergi konsepsiyası olmadan qəbul edildiyindən iqtisadiyyatın bazar münasibətlərinə keçidi şəraitində bir sıra proseslərin qarşısını ala bilmədi və müəyyən problemlər yaratdı. Bəzi normativ-hüquqi sənədlərin müddələrinin bir-biri ilə ziddiyyət təşkil etməsi, real inkişaf prosesinin nəzərə alınmaması və s. səbəblərdən 90-cı illərin əvvəllərində qəbul edilmiş Qanunlar Respublika vergi sisteminin normal inkişafına kifayət qədər əlverişli şərait yarada bilmədi.

Odur ki, 1993-cü ildən sonrakı dövrdə Respublika vergi sisteminin inkişafına xüsusi diqqət yetirilməyə başlandı. Məhz bu dövrdə vergi sahəsində bir sıra yeni qanunlar və digər normativ-hüquqi sənədlər qəbul olundu.

Respublika Prezidentinin göstərişinə əsasən qısa bir müddətdə dünya standartlarına cavab verən Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi hazırlandı və təsdiq edilərək qüvvəyə mindi.

2001-ci ilin yanvar ayının 1-dən qüvvədə olan Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi digər məsələlərlə yanaşı Respublikada vergi sistemini, vergitutmanın ümumi əsaslarını, vergilərin müəyyən edilməsi, ödənilməsi və yığılması qaydalarını müəyyən edir.

2.2. Azərbaycan Respublikasının vergi sistemi

Azərbaycan Respublikasının müasir vergi sistemi əsaslı iqtisadi dəyişikliklər və bazar münasibətlərinə keçid dövrü olan 1991-1992-ci illərdən başlayaraq təşəkkül tapmışdır. Vergi münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi təcrübəsinin olmaması, qanunvericiliyin hazırlanması üçün ayrılmış vaxtın az olması, ölkədəki iqtisadi və sosial böhran onun təşəkkül tapmasına bilavasitə öz təsirini göstərmişdir. Ölkənin vergi sisteminin qısa müddət ərzində qurulmasını zəruri edən əsas şərtlərdən biri də 1991-ci ildə Azərbaycanın

müstəqillik əldə etməsi nəticəsində büdcənin gəlir hissəsini formalaşdırmaq zərurəti idi. 1991-ci ilin sonuna kimi əsas vergi qanunları – mənfəət vergisi, əlavə dəyər vergisi, aksizlər və s. haqqında qanunlar qəbul edildi. 1992-ci il 21 iyul tarixdə qəbul edilmiş «Dövlət vergi xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu dövlət vergi xidməti orqanlarının strukturunu, onların hüquq və vəzifələrini müəyyən etdi. Azərbaycan Respublikasının vergi sistemi yaradılarkən xarici ölkələrin təcrübəsindən geniş istifadə edilmişdir. Məhz buna görə də öz strukturu və quruluş prinsiplərinə görə o dünya iqtisadiyyatında geniş yayılmış vergitutma sistemlərinə uyğun gəlir. Azərbaycan Respublikasının vergi sisteminin əsas elementləri xarici ölkələrin vergi qanunvericiliyinin sadəcə köçürülməsi deyildir və onlar milli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla formalaşdırılmışdır. Yeni yaradılan vergi sisteminin əsas elementi Azərbaycan üçün yeni olan əlavə dəyər vergisi idi. Bu vergi aksiz vergisi ilə birlikdə dövriyyə vergisini əvəz etmiş oldu. Bunun da nəticəsində dolaylı vergilər birbaşa vergilərə nisbətən böyük üstünlük əldə etmiş oldu. Dolaylı ödənişlər sisteminin daxil edilməsi vergi daxilolmalarının qiymətlərin səviyyəsinin dəyişməsindən mütənasib asılılığı hesabına iqtisadiyyatın maliyyə sağlamlaşdırılması məqsədini güdüdü. Qeyd etmək lazımdır ki, ilk vaxtlar əlavə dəyər vergisinin dərəcəsi 28% idi. Ancaq qiymətlərin liberallaşdırılması şəraitində bu yeni vergi istehlak mallarının və xidmətlərin qiymətlərinin yüksəlməsinə səbəb oldu və yalnız fiskal funksiyanı yerinə yetirirdi.

Azərbaycan Respublikasında mövcud olan birbaşa vergilərin strukturunu xarici ölkələrin analoji strukturları ilə müqayisə etsək, görürük ki, Azərbaycan vergi sistemini fərqləndirən əsas xüsusiyyət fiziki şəxslərdən tutulan gəlir vergisinin payının nisbətən aşağı, müəssisələrin mənfəət vergisinin payının isə yüksək olmasından ibarətdir. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının üzvü olan ölkələrdə fiziki şəxslərdən tutulan gəlir vergisi vergi daxilolmalarının 30 faizini, müəssisələrin mənfəət vergisi isə 7 faizini təşkil edir.

2000-ci ildə Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin formalaşmasında ayrı-ayrı vergi növlərinin xüsusi çəkisi aşağıdakı kimi olmuşdur:

-əlavə dəyər vergisi	22,4%
-mənfəət vergisi	24,6%
-aksizlər	3,9%

-torpaq vergisi	1,3%
-əmlak vergisi	2,3%
-mədən vergisi	9,9%
-fiziki şəxslərin gəlir vergisi	18,8%
-dövlət yol fonduna vergilər	3,3%
-qeyri-vergi daxilolmaları	3,4%
-sair gəlirlər	10,1%
Cəmi:	100,0%

Bu illər ərzində bazar münasibətləri inkişaf etdikcə vergi qanunvericiliyində əsaslı dəyişikliklər aparılmış, respublikanın vergi sisteminin inkişaf etmiş ölkələrin vergi sistemlərinin səviyyəsinə çatdırılması sahəsində ciddi işlər görülmüşdür. Bu işlərin ən əhəmiyyətli 2000-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsidir.

Vergi Məcəlləsinə əsasən Azərbaycan Respublikasında aşağıdakı vergilər müəyyən edilir və ödənilir:

- dövlət vergiləri;
- muxtar respublika vergiləri;
- yerli vergilər (bələdiyyə vergiləri).

Dövlət vergiləri dedikdə, Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində ödənilməli olan vergilər nəzərdə tutulur. Dövlət vergilərinə aşağıdakılar aiddir:

- 1.Fiziki şəxslərin gəlir vergisi;
- 2.Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi (bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatlardan başqa);
- 3.Əlavə dəyər vergisi;
- 4.Aksizlər;
- 5.Hüquqi şəxslərin əmlak vergisi;
- 6.Hüquqi şəxslərin torpaq vergisi;
- 7.Yol vergisi;
- 8.Mədən vergisi;
- 9.Sadələşdirilmiş sistem üzrə vergi.

Muxtar respublika vergiləri dedikdə, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Qanunları ilə müəyyən edilən və Naxçıvan Muxtar Respublikasında ödənilən vergilər nəzərdə tutulur. Muxtar respublika vergilərinə yol vergisi istisna olmaqla, Naxçıvan Muxtar Respublikasında tutulan bütün dövlət vergiləri aiddir.

Yerli vergilər (bələdiyyə vergiləri) dedikdə, bələdiyyələrin qərarlarına əsasən tətbiq edilən və bələdiyyələrin ərazilərində ödənilən vergilər nəzərdə tutulur. Bələdiyyələr öz ərazilərində vergitutmanın aşağıdakı elementlərini müəyyən edirlər: vergilər üzrə güzəştlər və Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilən hədlərdə vergi dərəcələri.

Yerli vergilər aşağıdakılardır:

1. Fiziki şəxslərin torpaq vergisi;
2. Fiziki şəxslərin əmlak vergisi;
3. Yerli əhəmiyyətli tikinti materialları üzrə mədən vergisi;
4. Bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatların mənfəət vergisi.

Azərbaycan Respublikasında vergi qanunvericiliyi ilə tənzimlənən münasibətlərin iştirakçıları aşağıdakılardır:

-Vergi Məcəlləsinə uyğun olaraq vergi ödəyicisi hesab edilən hüquqi və fiziki şəxslər;

-Vergi Məcəlləsinə uyğun olaraq vergi agenti hesab edilən hüquqi və fiziki şəxslər;

-Azərbaycan Respublikasının dövlət vergi orqanları;

-Azərbaycan Respublikasının gömrük orqanları;

-Vergi Məcəlləsi ilə nəzərdə tutulan məsələlərin həlli ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının maliyyə orqanları;

-Vergi Məcəlləsi ilə nəzərdə tutulan hallarda vergi ödəyicilərindən vergilərin ödənilməsi üçün vəsaitlərin alınmasını və onların büdcəyə köçürülməsini (vergi və gömrük orqanlarından başqa) müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirən dövlət hakimiyyəti orqanları.

Azərbaycan Respublikasının dövlət vergi xidməti Vergilər Nazirliyindən və bilavasitə ona tabe olan ərazi vergi orqanlarından ibarət olan vahid mərkəzləşdirilmiş sistemdir (şəkil 2.1). Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin strukturuna Naxçıvan Muxtar Respublikasının Vergilər Nazirliyi, Vergilər Nazirliyinin Tədris Mərkəzi, İri vergi ödəyiciləri və xüsusi vergi rejimli müəssisələr ilə iş üzrə Departament, Vergi cinayətlərinin ibtidai araşdırılması Departamenti, Bakı şəhəri Baş Vergilər İdarəsi, Ərazi Vergilər İdarələri, Respublikanın şəhər və rayonları üzrə Vergilər idarələri və şöbələri daxildir.

Bundan başqa dövlət gömrük orqanları mallar Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhəddindən keçirildikdə, vergilərin tutulması sahəsində Azərbaycan Respublikasının vergi qanunvericiliyinə, Azərbaycan

Respublikasının Gömrük Məcəlləsi və digər qanunları ilə müəyyən edilmiş hüquq və vəzifələri həyata keçirirlər.

Vergi orqanları öz fəaliyyətini yerli dövlət hakimiyyəti orqanlarından asılı olmayaraq müstəqil surətdə, yerli icra hakimiyyəti orqanları, hüquq-mühafizə, maliyyə və digər dövlət hakimiyyət orqanları ilə qarşılıqlı əlaqədə həyata keçirirlər.

Vergilər Nazirliyi dövlət idarəetmə orqanları sistemində daxildir və Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə və Hökumətinə tabedir. Vergi xidmətinin mərkəzləşdirilmiş sistem kimi qurulması ölkənin bütün ərazisində vahid vergi siyasətinin həyata keçirilməsinə imkan verir.

Vergilər Nazirliyi aşağı orqanların yuxarı orqanlara təbəçiliyi prinsipi ilə qurulmuş mərkəzləşdirilmiş sistemdir.

Vergilər Nazirliyinin mərkəzi aparatı aşağıdakı təşkilati və idarəetmə funksiyalarını həyata keçirir:

- aşağı vergi orqanlarının fəaliyyətinə ümumi rəhbərliyi, nəzarəti və koordinasiyanı həyata keçirir;

- vergilər və büdcəyə digər ödənişlər barədə qanunvericilik aktlarının tətbiqi qaydaları haqqında təlimatları, metodiki göstərişləri və digər normativ sənədləri hazırlayır və onların nəşrini təşkil edir;

- vergi bəyannamələrinin tərtibi və vergilərin hesablanması və ödənilməsi qaydaları ilə bağlı digər sənədləri hazırlayır;

- aşağı vergi orqanlarının fəaliyyətinə nəzarət edir və qarşıdan gələn dövr üçün vergi daxilolmalarının plan-proqnozunu tərtib edir;

- aşağı vergi orqanlarının hesabatlarını qəbul edir, ümumiləşdirir və təhlil edir, vergi daxilolmaları barədə Prezidentə və Hökumətə məruzə edir;

- avtomatlaşdırılmış informasiya sistemlərinin və vergi orqanlarının fəaliyyətinin avtomatlaşdırılmasının təmin edilməsi istiqamətində tədbirlər görür.

Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyinin mərkəzi aparatının strukturu şəkil 2.2.2-də verilmişdir.

Vergilər Nazirliyinin Ərazi Vergilər İdarələrinin vəzifələri ərazilərində yerləşən rayonlar üzrə Vergilər İdarələrinin (Şöbələrinin) fəaliyyətinə ümumi rəhbərlik və nəzarət etmək, onların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsini təmin etmək, vergi orqanlarında uçotda olan vergi ödəyiciləri tərəfindən Azərbaycan Respublikasının vergi qanunvericiliyinə əməl olunmasına, vergilərin və digər daxilolmaların düzgün hesablanmasına, vaxtında və tam məbləğdə dövlət

büdcəsinə köçürülməsinə nəzarət etmək, vergi sahəsində hüquq pozuntuları doğuran səbəb və şəraitin aradan qaldırılması üçün tədbirlər görmək, vergi siyasətinin təbliğ edilməsini, vergi qanunvericiliyi ilə bağlı vergi ödəyicilərinə məlumatların verilməsini, vergilərin hesablanması və ödənilməsi barədə onlara əvəzsiz olaraq izahatların verilməsini təmin etmək, vergi ödəyicilərindən vergi borclarının tam məbləğdə alınmasını təmin edən tədbirlər görmək və s. vəzifələri yerinə yetirməkdir.

Bu vəzifələrə uyğun olaraq Ərazi Vergiləri İdarələri çoxsaylı funksiyaları yerinə yetirirlər, bu məqsədlə onlara geniş hüquqlar verilmişdir.

Ərazi Vergilər İdarələrinin ərazisində yerləşən şəhərlər (rayonlar) üzrə Vergilər İdarələrinin (Şöbələrinin) funksiyaları aşağıdakılardır:

- vergi qanunvericiliyi və vergi qanunvericiliyində edilən dəyişikliklər barədə vergi ödəyicilərinə seminarlar, brifinqlər, səyyar görüşlər, kütləvi-informasiya vasitələri ilə və ya fərdi qaydada ödənişsiz məlumat vermək, vergi siyasətinin təbliğinin təşkil edilməsini təmin etmək;

- vergi ödəyicilərindən daxil olmuş bəyannamələrin, sorğuların, müraciətlərin və təkliflərin qeydiyyatını aparmaq, onları qruplaşdırmaq və təhlil etmək;

- vergi məsələlərinə dair ictimai rəyi öyrənmək, bu məqsədlə sorğular və digər tədbirlər təşkil etmək;

- vergi ödəyicilərinə onların hüquq və vəzifələri barədə məlumatlar, müəyyən edilmiş hesabat formalarının doldurulması, vergilərin hesablanması və ödənilməsi qaydaları barədə izahatlar vermək;

- vergi ödəyicilərinə qanunvericilikdə müəyyən edilmiş hallarda vergi orqanının qərarlarını və digər sənədləri çatdırmaq;

- şikayətlərə və müraciətlərə vaxtında və obyektiv baxılmasını təmin etmək, vergi ödəyicilərinin hüquqlarının və qanuni mənafelərinin pozulmasını doğuran səbəb və şəraitin aradan qaldırılması üçün tədbirlər görmək;

- vergi orqanlarında hesablanmış və təyinatı üzrə daxil olmuş vergilərin uçotunun aparılmasını təmin etmək və yuxarı vergi orqanlarına icmal məlumat vermək;

- vergi ödəyicilərinin fəaliyyət növlərinin qanuna uyğunluğuna və boş hesabat təqdim edən vergi ödəyicilərinin faktiki fəaliyyət göstərmələrinə nəzarət etmək;

- vergi qanunvericiliyinin pozulması hallarına dair məlumatları toplamaq, təhlil etmək və qiymətləndirmək, belə halların baş verməsinə gətirib

çıxaran səbəblərin və şəraitin aradan qaldırılması üçün tədbirlər görmək və yuxarı vergi orqanlarına təkliflər vermək;

- vergi orqanlarında vergi ödəyicilərinin, o cümlədən ƏDV ödəyicisi kimi qeydiyyatdan keçən vergi ödəyicilərinin uçotunun aparılmasını təmin etmək;

- Vergi Məcəlləsində və qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada vergi ödəyicisi haqqında məlumatın, o cümlədən kommersiona-vergi sirtinin qorunması qaydalarına riayət olunmasını təmin etmək;

- vergi ödəyicilərinin artıq ödənilmiş vergi məbləğlərinin əvəzləşdirilməsi və ya qaytarılması, habelə vergi ödəyicilərindən düzgün tutulmayan vergi məbləğlərinin, maliyyə sanksiyalarının, faizlərin və inzibati cərimələrin geri qaytarılması üçün qanunvericilikdə müəyyən edilmiş tədbirlərin görülməsini təmin etmək;

- müəyyən olunmuş müddətlərdə vergilərin, maliyyə sanksiyalarının və inzibati cərimələrin qanunla müəyyən edilmiş qaydada dövlət büdcəsinə və ya məqsədli dövlət fondlarına ödənilməsi üzrə tədbirləri həyata keçirmək və s.

Nazirlik və ona tabe olan bütün vergi orqanları hüquqi şəxslərdir, onların hər birinin müstəqil xərclər smetası, bankda cari hesabı, xəzinədarlıq orqanında xəzinə hesabı, Azərbaycan Respublikasının dövlət gerbi təsvir olunmuş möhürü, müvafiq möhür və ştampların VÖEN-i vardır. Bakı şəhəri Baş Vergilər İdarəsinin strukturu şəkil 2.2.3-də, Bakı şəhərinin rayonları üzrə Vergilər İdarələrinin strukturu şəkil 2.2.4-də, Vergilər Nazirliyinin Ərazi Vergilər İdarəsinin strukturu şəkil 2.2.5-də, Ərazi Vergilər İdarəsinin ərazisində yerləşən şəhər (rayon) Vergilər İdarəsinin strukturu şəkil 2.2.6-da, Ərazi Vergilər İdarəsinin ərazisində yerləşən şəhər (rayon) Vergilər Şöbəsinin strukturu isə şəkil 2.2.7-də verilmişdir.

Vergilər Nazirliyinə vergi orqanlarının qarşısına qoyulan tələblərin və vəzifələrin yerinə yetirilməsinə şəxsən cavabdeh olan Nazir rəhbərlik edir. Onu bu vəzifəyə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti təyin edir.

Dövlət vergi xidməti orqanları şaquli tabeçilik prinsipi əsasında fəaliyyət göstərirlər. Bu o deməkdir ki, şaquli tabeçiliyin birinci pilləsində Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi, sonra ona tabe olan Naxçıvan MR Vergilər Nazirliyi, Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi yanında Departamentlər, Nazirliyin Tədris Mərkəzi, Bakı şəhəri Baş Vergilər İdarəsi və Vergilər Nazirliyinin Ərazi Vergilər İdarələri durur. Bakı şəhərinin rayonları üzrə Vergilər İdarələri Bakı şəhəri üzrə Baş Vergilər İdarəsinə, Respublikanın

şəhər və rayonları üzrə vergilər idarə və şöbələri Ərazi Vergilər İdarələrinə, onlar da öz növbəsində Vergilər Nazirliyinə tabedir.

Şaquli tabeçilik informasiya mübadiləsini sürətləndirir və təlimat xarakterli qanunvericilik materiallarının vergi orqanları üzrə yayılmasını şərtləndirir. Aşağı pillədə duran vergi orqanlarında vergi daxilolmaları, maliyyə sanksiyaları, vergi borcları və sair haqqında informasiya toplanır və yuxarı vergi orqanına verilir. Vergilər Nazirliyinin mərkəzi aparatı ən yüksəkdə duran vergi orqanı kimi aşağı vergi orqanlarına təlimat xarakterli materiallar və qanunvericiliyin tətbiqinə dair izahlar göndərir və onların fəaliyyətini koordinasiya edir. Aşağı vergi orqanları hər hansı məsələni həll edə bilmədikdə, Nazirliyin mərkəzi aparatına müraciət edib izah istəyə bilərlər.

Vergilər Nazirliyinin mərkəzi aparatı ən yüksək səviyyəli vergi orqanı olduğundan onun göstərişləri ərazi vergi orqanları tərəfindən sözsüz yerinə yetirilməlidir. Yerli icra hakimiyyəti orqanları vergi orqanlarının işlərinə müdaxilə və onların qəbul etdiyi qərarları dəyişdirə və ləğv edə bilməzlər.

Dövlət vergi xidməti orqanlarına işə qəbul olunmuş şəxslər xüsusi hüquqi statusa malikdirlər: onlar dövlət qulluqçularıdır. Öz vəzifə borclarını yerinə yetirən zaman bu işçilər dövlət hakimiyyətini təmsil edirlər, öz hüquqları çərçivəsində dövlətin adından çıxış edirlər və dövlətin mühafizəsi altındadırlar. Vergi orqanlarının bütün işçiləri dövlət büdcəsi hesabına icbari şəxsi sığorta olunurlar. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bu cür dövlət xidmətində olan şəxslər xidmətdən öz şəxsi maraqları üçün istifadə edə bilməzlər, elmi, pedaqoji və yaradıcılıq fəaliyyətindən başqa heç bir ödənişli fəaliyyətlə məşğul ola bilməzlər.

Vergi orqanının işçiləri öz üzərlərinə düşən tələblərə və vəzifələrə cavab vermək üçün yüksək peşə keyfiyyətlərinə malik olmalıdırlar.

Vergi orqanının əməkdaşı öz praktik fəaliyyətləri zamanı iqtisadçı, mühasib və hüquqşünas kimi çıxış edir, bir müfəttiş olaraq həm iqtisadi təhsillə, həm mühasibat sənədlərinin təftişi ilə, həm də mövcud vergi qanunvericiliyinin düzgün tətbiq olunmasına nəzarətlə məşğul olurlar. Onlar öz gündəlik fəaliyyətində müxtəlif rəqəmlərdən və mətnlərdən ibarət olan informasiyanı təhlil edir, çoxsaylı təlimatları, qaydaları, əsasnamələri öyrənir və tətbiqi qaydalarına nəzarət edirlər.

Vergi orqanının işçiləri həm də səliqəli, nəzakətli və diqqətli olmalı, ən başlıcası isə insanlarla işləməyi bacarmalıdırlar. Çünki gündəlik fəaliyyətləri

zamanı vergi orqanının vəzifəli şəxsləri müxtəlif xasiyyətli insanlarla əlaqədə olur, onlarla iş aparırlar.

Yuxarıda deyilənləri, ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, vergi orqanının əməkdaşı eyni zamanda həm iqtisadi və hüquqi məsələləri yüksək səviyyədə bilməli, həm də digər insanlara təsir göstərmək bacarığına malik olmalıdır.

Bu tələblərə cavab verə biləcək vergi orqanının əməkdaşı aşağıdakı peşə keyfiyyətlərinə malik olmalıdır:

- konfliktlər zamanı özünü ələ ala bilmək, təmkinlilik;
- böyük həcmli informasiyanın içərisindən müəyyən problemin həlli üçün daha əhəmiyyətli olanını seçə bilmək;
- öz nöqteyi-nəzərini əsaslandırma bilmək;
- işgüzar söhbətlər apara bilmək;
- dinləyicilərə öz fikrini və məqsədlərini çatdırma bilmək;
- az sözlə aydın və dəqiq izah verə bilmək;
- kifayət qədər informasiya olmadıqda və ya vaxt məhdud olduqda düzgün qərar qəbul edə bilmək;
- problemin yeni və orijinal həlli yollarını tapa bilmək;
- məsələnin bir neçə həlli yollarını görə və ən səmərəlisini seçə bilmək;
- mürəkkəb situasiyalarda məsuliyyəti öz üzərinə götürə bilmək.

Vergi xidməti orqanlarının əməkdaşlarının bu cür peşə keyfiyyətlərinə malik olmaları onların peşə karyerasının – sosial vəzifə və ixtisas statusunun yüksəlməsinə gətirib çıxaran ən mühüm amildir.

2.3.Azərbaycan Respublikasının dövlət vergi orqanları

Dünyanın bütün ölkələrində büdcənin gəlir hissəsinin formalaşdırılmasının əsas mənbəyi vergilərdir. Vergilərin toplanması isə əsasən vergi xidməti orqanları tərəfindən həyata keçirildiyi üçün dünyanın bütün ölkələrində dövlət vergi xidməti orqanları fəaliyyət göstərir.

Azərbaycanda müstəqil vergi xidməti orqanı Azərbaycan Respublikası Baş Dövlət Vergi Müfəttişliyinin təmsalında 1991-ci il oktyabr ayının 14-də yaradılmışdır.

Hazırda Azərbaycan Respublikasının dövlət vergi orqanları Vergilər Nazirliyindən və bilavasitə ona tabe olan Departamentlərdən, ərazilərdəki vergilər idarələrindən və şöbələrindən ibarətdir.

Vergi orqanları vergilərin tam və vaxtında ödənilməsinə nəzarət edirlər.

Vergi orqanları öz səlahiyyətləri çərçivəsində hüquq-mühafizə orqanlarının səlahiyyətlərini həyata keçirirlər. Onlar yerli dövlət hakimiyyəti orqanlarından asılı olmayaraq müstəqil fəaliyyət göstərirlər.

Vergi orqanları tərəfindən qəbul edilən qərarlar bütün hüquqi və fiziki şəxslər üçün məcburidir.

Azərbaycan Respublikasının vergi orqanlarının fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Vergi Məcəlləsi və onlara uyğun olaraq qəbul edilmiş qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə əsasən vergi orqanlarının geniş hüquq və vəzifələri vardır və onlar aşağıdakılardır:

Vergi orqanlarının vəzifələri:

-vergilərin düzgün hesablanmasına, tam və vaxtında ödənilməsinə nəzarət etmək, vergi qanunvericiliyinə tam və dəqiq riayət etmək;

-vergi ödəyicilərinin hüquqlarını və qanuni mənafelərini müdafiə etmək;

-vergi qanunvericiliyi və vergi qanunvericiliyində edilən dəyişikliklər barədə vergi ödəyicilərinə kütləvi informasiya vasitələri ilə və ya fərdi qaydada əvəzsiz olaraq məlumat vermək, müəyyən edilmiş hesabat formalarının doldurulması qaydalarını izah etmək, vergilərin hesablanması və ödənilməsi barədə izahatlar vermək, vergi ödəyicilərinə onların hüquq və vəzifələrini izah etmək;

-hesablanmış və daxil olmuş vergilərin uçotunu aparmaq və bu barədə müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarına məlumat vermək;

-vergi qanunvericiliyinin pozulması hallarına dair məlumatları toplamaq, təhlil etmək və qiymətləndirmək, belə halların baş verməsinə gətirib çıxaran səbəblərin və şəraitin aradan qaldırılması üçün müvafiq dövlət orqanlarına təkliflər vermək;

-vergi ödəyicilərinin uçotunu aparmaq;

-mövcud qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada vergi ödəyiciləri haqqında məlumatın, o cümlədən vergi və kommərsiya sirlərinin qorunması qaydalarına riayət etmək və onu təmin etmək;

-vergi ödəyicilərinə vergi yoxlamalarının nəticələri haqqında aktın, habelə qanunvericilikdə müəyyən edilmiş hallarda vergi orqanlarının qərarının surətini vermək;

-vergi ödəyiciləri tərəfindən artıq ödənilmiş vergi məbləğlərinin əvəzləşdirilməsi və ya geri qaytarılması, habelə vergi ödəyicilərindən düzgün tutulmayan vergi məbləğlərinin, maliyyə sanksiyalarının, faizlərin və inzibati cərimələrin geri qaytarılması üçün qanunvericilikdə müəyyən edilmiş tədbirləri görmək;

-tabeliyində olan vergi orqanlarının fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirmək;

-Vergi Məcəlləsi və Azərbaycan Respublikasının digər qanunvericilik aktları ilə vergi orqanlarının təyinatına uyğun olaraq müəyyən edilmiş digər vəzifələri həyata keçirmək;

Vergi orqanları öz vəzifələrini mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanları, hüquq-mühafizə, maliyyə və digər dövlət hakimiyyəti orqanları ilə qarşılıqlı əlaqədə həyata keçirirlər. Bu zaman digər dövlət hakimiyyəti orqanları vergi orqanlarına kömək etməyə və zəruri hallarda müəyyən edilmiş qaydada onlara lazımi məlumatları verməyə borcludurlar.

Vergi orqanlarının hüquqları:

-vergi qanunvericiliyinə uyğun olaraq vergi yoxlamalarını keçirmək;

-vergi ödəyicilərində bütün maliyyə sənədlərini, mühasibat kitablarını, hesabatları, nağd vəsaitləri, qiymətli kağızları və başqa qiymətliyəli, vergi bəyannamələrini, vergilərin hesablanması və ödənilməsi ilə bağlı olan digər sənədləri qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada yoxlamaq;

-vergi ödəyicilərinin gəlir götürmək üçün istifadə etdikləri yaxud vergi tutulan obyektlərin saxlanması ilə bağlı olan istehsal, anbar, ticarət və digər binalarında müəyyən edilmiş qaydada xronometraj metodu ilə müşahidə aparmaq, baxış keçirmək, inventarizasiya aparmaq və müəyyən edilmiş qaydada sənədləri və əşyaları götürmək;

-vergi ödəyicilərindən vergi qanunvericiliyinin pozulması hallarının aradan qaldırılmasını tələb etmək;

-qanunla müəyyən edilmiş qaydada vergi qanunvericiliyinin pozulması ilə bağlı işlərə baxmaq, hüquqi və fiziki şəxslərin vergi borclarına faizlər hesablamaq, onlara maliyyə sanksiyalarını və inzibati cərimələri tətbiq etmək;

-müəyyən edilmiş müddətlərdə ödənilməmiş vergilərin, faizlərin və maliyyə sanksiyalarının dövlət büdcəsinə ödənilməsinə təmin etmək;

-vergi ödəyicilərinin hesablaşma, valyuta və digər hesablarından qanunvericiliyə müvafiq olaraq vergilər üzrə borcların, faizlərin və maliyyə sanksiyalarının dövlət büdcəsinə və məqsədli dövlət fondlarına alınması üçün banklara və digər kredit təşkilatlarına icra sənədi olan sərəncam vermək, inzibati cərimələrin alınmasını təmin etmək;

-qanunla müəyyən edilmiş hallarda və qaydada vergi ödəyicilərinin hesablaşma, valyuta və digər hesabları üzrə əməliyyatların dayandırılması üçün banklara və digər kredit təşkilatlarına icra sənədi olan sərəncam vermək, vergi ödəyicisinin əmlakının siyahıya alınması üçün tədbirlər görmək;

-qanunla müəyyən edilmiş hallarda və qaydada vətəndaşların vergi məsələləri ilə bağlı sorğusunu həyata keçirmək, binalara (yaşayış sahələri istisna olmaqla), qurğulara və torpaq sahələrinə daxil olmaq və baxış keçirmək, nəzarət qaydasında mal alqısını aparmaq;

-Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş qaydada təhqiqat aparmaq;

-aksiz markası ilə markalanmalı olan malların markalanmadan satışının həyata keçirilməsi aşkar edildikdə, həmin malları siyahıya almaq və vergi ödəyicisində məsul saxlamaya qoymaq;

-müəyyən edilmiş qaydada mütəxəssisləri, ekspertləri, tərcüməçiləri və müşahidəçiləri cəlb etmək;

-Vergi Məcəlləsi və Azərbaycan Respublikasının digər qanunvericilik aktları ilə vergi orqanlarının təyinatına uyğun olaraq nəzərdə tutulmuş başqa hüquqları həyata keçirmək.

Vergi orqanları və onların vəzifəli şəxsləri (vergi orqanlarında işlədikləri dövrdə və ya işdən çıxdıqdan sonra qanunvericiliklə müəyyən edilmiş müddətdə) xidməti vəzifələrini yerinə yetirərkən vergi ödəyiciləri haqqında əldə etdikləri və ya onlara etibar edilən hər hansı məlumatın məxfiliyini qorunmalıdır.

Vergi orqanı və onun vəzifəli şəxsləri tərəfindən vergi ödəyicisi barədə əldə edilən istənilən məlumat aşağıdakılar istisna olmaqla, kommersiona (vergi) sirri sayılır:

- vergi ödəyicisinin razılığı ilə aşkar edilən;
- vergi ödəyicisinin eyniləşdirmə nömrəsi haqqında;
- müəssisənin nizamnamə fondu (nizamnamə kapitalı) haqqında;
- vergi qanunvericiliyinin pozulması və bu pozulmalara görə məsuliyyət tədbirləri haqqında.

Vergi ödəyicisinə aid məlumat onun yazılı icazəsinə əsasən digər şəxsə verilə bilər.

Vergi orqanlarının vəzifəli şəxslərinin aşağıdakı göstərilən vəzifələri vardır:

-Vergi Məcəlləsinə və Azərbaycan Respublikasının digər qanunlarına ciddi riayət etmək;

-vergi orqanlarının hüquq və vəzifələrini öz səlahiyyətləri daxilində yerinə yetirmək;

-vergi ödəyicilərinə, onların nümayəndələrinə və vergi münasibətlərinin digər iştirakçılarna diqqət və nəzakətlə yanaşmaq.

Vergi orqanlarının vəzifəli şəxslərinə tutduğu vəzifəsinə, ixtisasına və iş stajına görə xüsusi rütbələr verilir, onların xüsusi rütbələrinə uyğun olaraq xüsusi geyim forması və fərqlənmə nişanları vardır.

2.4.Azərbaycan Respublikasının vergi siyasəti

Milli iqtisadiyyatın inkişafı xeyli dərəcədə ölkədə həyata keçirilən vergi siyasətindən asılıdır.

Vergi siyasəti həyata keçirilərkən dövlət büdcəsinin tənzimlənməsi, planlaşdırılması və ona nəzarətin qanunla müəyyən edilmiş hüquqi normaları reallaşdırılır. İqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış vergi siyasəti vəsaitlərin vergi sistemi vasitəsilə toplanmasının optimallaşdırılması məqsədini güdür. Vergi siyasəti dövlət orqanlarının elmi cəhətdən əsaslandırılmış hüquqi fəaliyyəti kimi geniş təkrar istehsalın tələbatını təmin etməlidir. Onun əsas məqsədi vergi ödəyicilərindən vergilərin tutulmasının hüquqi qaydalarını təmin etməklə bərabər vergitutmanın təsiri altında formalaşan iqtisadi münasibətlərin hərtərəfli qiymətləndirilməsidir.

Gələcək nəzərə alınmaqla hazırlanan vergi siyasəti vergi strategiyası, cari anda həyata keçirilən vergi siyasəti isə vergi taktikası adlanır.

İqtisadi, siyasi və digər fərqlərə baxmayaraq hər bir dövlətin vergi siyasəti ilk növbədə onunla müəyyən olunur ki, dövlət özü təkrar istehsal prosesinin fəal iştirakçısı kimi çıxış edir. Dövlətin əsas məqsədi cəmiyyətin qarşısında duran iqtisadi və sosial məsələlərin həll edilməsidir ki, bu da vergi siyasətinin formalaşmasına öz təsirini göstərir.

Vergi siyasətinin məqsəd və vəzifələri konkret iqtisadi şəraitdən asılıdır. Məqsəd və vəzifələr müəyyən edildikdən sonra dövlət onların həyata

keçirilməsi üsullarını işləyib hazırlayır. Bu və ya digər üsuldan istifadə edilməsi konkret vəziyyətdən asılıdır. Dövlətin vergi siyasəti müvafiq normativ aktların qəbul edilməsi yolu ilə həyata keçirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Respublika Prezidenti H.Əliyevin rəhbərliyi altında müstəqillik yolu ilə irəliləyən Azərbaycan Respublikasında bazar iqtisadiyyatının formalaşdırılması, onun dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası istiqamətində aparılan məqsədyönlü iqtisadi siyasət çərçivəsində çevik vergi siyasəti həyata keçirilir.

Respublikada aparılan vergi siyasəti vergi dərəcələrinin aşağı salınması və vergi güzəştlərinin azaldılması hesabına vergi qoyma bazasının genişləndirilməsinə, iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılmasına, hüquqi şəxslərlə fərdi sahibkarlar arasında, rezident və qeyri-rezident vergi ödəyiciləri arasında vergi yükünün bərabərləşdirilməsinə, kiçik və orta sahibkarlıq, biznes fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına və son nəticədə mövcud iqtisadi potensialın artırılmasına və əhalinin maddi rifahının yüksəldilməsinə yönəldilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, vergi siyasəti büdcə siyasətinin tərkib hissəsi olub, büdcənin gəlir hissəsinin formalaşdırılmasına xidmət edir və büdcənin xərc hissəsi nəzərə alınmadan həyata keçirilə bilməz.

Azərbaycan dövlətinin bu günkü büdcə siyasəti aşağıdakı istiqamətlərdə aparılır:

- sosial müdafiə siyasəti;
- istehsal sferasının inkişafı siyasəti;
- «maksimal vergi» siyasəti.

Birinci istiqamət büdcə xərclərinin istehsalın həcmində artırılmasına yönəldilməsi, ikinci istiqamət büdcə xərclərinin yığım həcmində artırılmasına yönəldilməsi, üçüncü istiqamət isə büdcə xərclərinin maliyyə vəziyyətinin sağlamlaşdırılmasına yönəldilməsi yolu ilə həyata keçirilir.

Dövlətin büdcə siyasətinin qeyd olunan hər üç istiqaməti büdcənin formalaşdırılmasının aşağıdakı iki prinsipinə əsaslanır:

- imkanlara əsaslanan büdcə (kəsirsiz və ya az kəsirli);
- tələbata əsaslanan büdcə (böyük büdcə kəsiri).

Birinci prinsipə əsasən büdcənin formalaşdırılması mövcud (aşkar və qeyri-aşkar) imkanlar nəzərə alınmaqla dövlətin bütün mənbələr üzrə gəlirlərinin cəmi hesabına, ikinci prinsipə görə isə tələbata – pul emissiyasına əsasən həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının 2002-ci il üçün Dövlət büdcəsi haqqında Qanunu Vergi Məcəlləsinə əsaslanan Qanundur. Bu da Respublikada aparılan iqtisadi siyasətin, o cümlədən də vergi siyasətinin, mövcud qanunvericilik bazasına əsaslandığını göstərir. İqtisadi siyasətin mövcud elmi və qanunvericilik bazasına əsaslanması isə onun reallıq dərəcəsini artırır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən vergi siyasətinin əsas istiqamətlərini özündə birləşdirən Vergi Məcəlləsi iqtisadi bazisin inkişafını stimullaşdırmaq, rəqabətə davamlı məhsullar istehsal edən müəssisələrin vergi yükünü azaltmaq, müxtəlif üsullarla kapital qoyuluşunu cəlbəedici etmək istiqamətində islahatların həyata keçirilməsi üçün geniş imkanlar açır.

Vergi Məcəlləsi Azərbaycan Respublikasında vergi sistemini, vergitutmanın ümumi əsaslarını, vergilərin müəyyən edilməsi, ödənilməsi və yığılması qaydalarını, vergi ödəyicilərinin və dövlət vergi orqanlarının, habelə vergi münasibətlərinin digər iştirakçılarının vergitutma məsələləri ilə bağlı hüquq və vəzifələrini, vergi nəzarətinin forma və metodlarını, vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyəti, dövlət vergi orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin hərəkətlərindən (hərəkətsizliyindən) şikayət edilməsi qaydalarını müəyyən edir.

Vergi Məcəlləsinin əsas məqsədi aşağıdakı mühüm vəzifələrin həyata keçirilməsidir:

-ədalətli, sabit, vahid vergi sisteminin bərqərar olunması, vahid vergi məkanında onun bütün elementlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin hüquqi mexanizmlərinin yaradılması;

-sahibkarların və dövlətin balanslaşdırılmış maraqlarının nəzərə alınması;

-vahid vergi hüququ bazasının formalaşdırılması, vergi hüquqpozmalarına görə məsuliyyət sisteminin təkmilləşdirilməsi.

Vergi Məcəlləsi vergi orqanları ilə vergi ödəyiciləri arasındakı qarşılıqlı vergi münasibətlərini keyfiyyətcə yeni səviyyəyə çıxaran bütün prosesual halları nəzərdə tutur.

Vergi Məcəlləsində nəzərdə tutulan vergilərdən başqa digər növ vergilər tətbiq edilə bilməz. Dövlət vergilərinin hər il üçün tətbiq olunan dərəcələri Vergi Məcəlləsində müəyyən edilən dərəcələrdən yüksək ola bilməz.

Respublikada vergi siyasəti aşağıdakı prinsiplər nəzərə alınmaqla həyata keçirilir:

-vergi sisteminin normativ-hüquqi bazasının yaradılması, vergi mədəniyyətinin formalaşdırılması, modernləşdirilmiş istehsal-mülkiyyət sistemi əsasında sabit iqtisadi artım üçün şərait yaradılması;

-vergi siyasətinin mövcud vəsaitlərin yenilik və dəyişikliklərin həyata keçirilməsinə yönəldilməsi;

-vergi ödəyicilərinin fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılması və vergi ödəyicilərinin hüquqlarının maksimum qorunması;

-vergi yükünün optimal səviyyədə azaldılması;

-vergi sisteminin idarəetmə orqanlarının fəaliyyətinin Respublikanın digər dövlət orqanları və qeyri-dövlət təşkilatlarının fəaliyyəti, eləcə də ölkənin iqtisadi mühiti ilə əlaqələndirilməsi və vergi siyasətini həyata keçirən orqan və şəxslərin səlahiyyətlərinin Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə və digər qanunvericilik aktlarına uyğun tənzimlənməsi;

-dövlət vergi xidməti orqanları əməkdaşlarının fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılması, onların sosial müdafiəsinin təmin olunması;

-mövcud vergi sistemində toplanmış təcrübənin mütərəqqi əsaslarını saxlamaqla, müstəqil Azərbaycan Respublikasının strateji məqsədlərini həyata keçirməyə qadir olan intellektual potensialın formalaşdırılmasında inkişaf etmiş ölkələrin vergi sisteminin özünü doğrultmuş təcrübəsinin istifadə olunması;

-sahibkarlıq və investisiya fəallığını təşviq edən, sadə və vergi ödəyicisi tərəfindən başa düşülən vergi sisteminin yaradılması;

-vergi qanunvericiliyinə əməl edilməsinin praktiki cəhətdən rahat olması və minimum inzibati xərclər cəlb etməsi üçün müvafiq şəraitin yaradılması.

Yuxarıda göstərilən prinsiplər əsasında Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən vergi siyasətinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

-Respublikanın iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə yönəldilən tədbirlərin həyata keçirilməsi;

-Respublikanın ixrac potensialının inkişafının təmin edilməsi;

-Respublikanın güclü iqtisadi potensialının yaradılması məqsədi ilə daxili və xarici investisiyaların prioritet sahələrə cəlb edilməsinə əlverişli vergi mühitinin yaradılması;

-vergi sisteminin vahid uçot-informasiya sisteminin yaradılması;

-vergi və qeyri-vergi daxilolmalarının yığılması səviyyəsinin artırılması istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi;

-vergi ödəyicilərinin gəlirləri üzərində səmərəli nəzarət mexanizminin tətbiqi;

-vergi idarəetməsinin, vergi intizamına əməl olunması üzərində nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi və vergi hüquqpozuntusu hallarına görə məsuliyyət sisteminin daha da sərtləşdirilməsi;

-vergi xidməti orqanları əməkdaşlarının səmərəli fəaliyyət göstərməsi məqsədi ilə vergi orqanlarının maddi-texniki bazasının əhəmiyyətli dərəcədə möhkəmləndirilməsi və s.

Respublikada həyata keçirilən vergi siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri də vergi ödəyicilərinin məlumatlandırılması və vergi təbliğatıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi, vergi islahatlarının aparılması sahəsində işlər davam etdirilir. Fikrimizcə, bu islahatların davam etdirilməsi prosesində aşağıdakı məsələlərə xüsusi diqqət yetirilməlidir:

-*Ümumi məqsədyönlülük*, yəni vergi sisteminin qurulmasında və səmərəliliyinin artırılmasında onun iqtisadi inkişafa məcmu təsirindən çıxış edilməsi;

-*Sadəlik*, yəni vergilərin müəyyən edilməsi və onların yığılması sahəsində hər cür bürokratik maneələrin aradan qaldırılması, tətbiq olunan çoxsaylı hesabat formalarının sayının azaldılması və müəssisələrin mühasibat bölmələrinin işindəki gərginliyin azaldılması;

-*Fiskal səmərəlilik*, yəni dövlətin və vergi ödəyicilərinin vergilərin yığılması ilə bağlı xərclərinin vergi daxilolmalarından dəfələrlə az olması, əks halda dövlətin əsas xərclərinin maliyyələşdirilməsinə vəsait çatışmamazlığının labüdlüyü;

-*Vergiləri ödəməkdən yayınma meyllərinə sədd çəkilməsi*, yəni bu və ya digər verginin tətbiqi və onun yığılması qaydalarının müəyyən edilməsi zamanı onun ödənilməsindən yayınmanın və beləliklə də, iqtisadiyyatın və bütövlükdə cəmiyyətin kriminallaşmasının qarşısının alınması üçün müvafiq normativ-hüquqi bazanın hazırlanması və onun tətbiqi;

-*Universallıq*, yəni vergi dərəcələrinin və gəlirlərin bölüşdürülmə normativlərinin maksimum universallığının təmin edilməsi, müxtəlif kateqoriyalı vergi ödəyicilərinə, sahələrə və fəaliyyət növlərinə vergitutma məqsədi ilə yanaşma müxtəlifliyinin təmin edilməsi;

-*İctimai faydalı fəaliyyət növlərinin inkişafının stimullaşdırılması və zərərli fəaliyyət növlərinin qarşısının alınması*, yəni səmərəli vergi sistemi qurmaqla

istehsal təyinətli investisiya fəallığının və iqtisadi aktivliyinin artırılması hesabına cəmiyyət qarşısında duran problemlərin həll edilməsinin, ekoloji proqramların həyata keçirilməsinin, ətraf mühit və insanın sağlamlığı və fəaliyyəti üçün təhlükə törədən fəaliyyət növlərinin qarşısının yüksək vergi müəyyən etməklə alınmasının təmin edilməsi;

-Büdcənin və vergi ödəyicilərinin gəlirlərinin inflyasiyadan müdafiəsi, yəni büdcənin maraqları çərçivəsində inflyasiya amilinin nəzərə alınması, vergi ödəyicilərinin müflisləşməsinin və vergiyə cəlb olunan bazanın azalmasının qarşısının alınması, vergi ödəyicilərinin hüquqlarının qorunmasının maksimum təmin edilməsi.

3. Azərbaycan Respublikasının vergi xidmətində aparılan islahatlar

3.1.Qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi

Ölkə başçısı H.Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi altında Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən iqtisadi siyasət çərçivəsində vergi sistemində aparılan islahatların mühüm istiqamətlərindən biri qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi olmuşdur.

Vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsinin zəruriliyi ilk növbədə ondan irəli gəlirdi ki, əsası hələ keçmiş sovet rejimində qoyulmuş mövcud vergi sistemi yeni iqtisadi şəraitə tam uyğunlaşmırdı, bəzi hallarda bazar münasibətlərinin inkişafına maneçilik törədirdi və süni əngəllər yaradırdı. Vergi qanunvericiliyində olan systemsizlik, bu qanunvericiliyə edilmiş çoxsaylı dəyişiklik və əlavələr, çoxsaylı qanunlar, təlimatlar və digər normativ hüquqi sənədlər arasında olan ziddiyyətlər vergi qanunvericiliyini mürəkkəbləşdirmiş və onda müəyyən boşluqların yaranmasına gətirib çıxarmışdı.

Bütün bunları nəzərə alaraq ölkə başçısı H.Əliyev tərəfindən Respublika Nazirlər Kabinetinin 1998-ci ilin noyabr ayında keçirilmiş məlum geniş iclasında ölkənin Vergi Məcəlləsinin qısa müddətdə hazırlanaraq qəbul olunması Respublika Hökumətinə və iqtisadi orqanların rəhbərlərinə ən vacib vəzifə kimi tapşırılmışdır.

Odur ki, 1999-cu ilin iyun ayından etibarən ölkə başçısının bu göstərişi əldə rəhbər tutularaq, qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi məqsədilə Vergi Məcəlləsinin layihəsinin hazırlanması vergi sistemində aparılan islahatların ən prioritet istiqaməti hesab edilmiş və bu vəzifənin yerinə yetirilməsi üçün geniş tədbirlər proqramı həyata keçirilməyə başlanılmışdır. Bu məqsədlə mövcud vergi qanunvericiliyinin tətbiqi vəziyyəti təhlil edilmiş, onda olan boşluqlar, ayrı-ayrı qanunlar arasındakı ziddiyyətlər aşkar edilmiş, sahibkarlığın və biznes fəaliyyətinin inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılmasını, bazar münasibətlərinin sabit inkişafını təmin edə biləcək dövlət vergi siyasətinin istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir. Eyni zamanda, sivil ölkələrin vergi qanunvericiliyi, bu sahədə onların vergi orqanlarının qabaqcıl və səmərəli iş metodları öyrənilmiş, bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünü yaşayan ölkələrdə vergi siyasətinin düzgün müəyyənləşdirilməsinə kömək məqsədilə beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının, ilk növbədə Beynəlxalq Valyuta Fondunun tövsiyələri nəzərdən keçirilmiş və onların Respublikanın iqtisadi,

milli xüsusiyyətləri və digər reallıqları nəzərə alınmaqla tətbiq olunması imkanları müzakirə edilmişdir.

Bundan başqa, Vergi Məcəlləsinin layihəsinin hazırlanması prosesinə Respublikanın bütün əlaqədar təşkilatları, iqtisadçı mütəxəssislər, alimlər cəlb edilmiş, onların bu işdə səmərəli iştirakının təmin edilməsi üçün müvafiq tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu məqsədlə Vergilər Nazirliyində daim fəaliyyət göstərən Məsləhət-Məşvərət Şurası yaradılmışdır. Tərkibinə vergi sahəsində yüksək ixtisaslı mütəxəssislər, qabaqcıl alimlər, müvafiq nazirlik, baş idarə, birlik və ictimai təşkilatların məsul işçiləri, Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən xarici auditor şirkətlərinin, işgüzar dairələrin, kütləvi informasiya vasitələrinin nümayəndələri daxil edilmiş bu Şuranın ötən dövr ərzində əsas vəzifəsi vergi qanunvericiliyində mövcud olan problemlərin aradan qaldırılmasına, vergiqoymanın qanunvericilik və normativ-hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsinə və s. aid təkliflərin hazırlanması və baxılmasından, bu sahədə vergi orqanları ilə vergi ödəyicilərinin ictimai təşkilatları və birlikləri arasında konstruktiv qarşılıqlı əlaqələrin yaradılmasından ibarət olmuşdur.

Respublika Vergilər Nazirliyinin Maliyyə Nazirliyi və digər iqtisadi orqanlarla birgə həyata keçirdiyi məqsədyönlü fəaliyyətin nəticəsidir ki, qısa müddətdə beynəlxalq standartlara və eyni zamanda ölkənin iqtisadi şəraitinə uyğun sənədin – Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin layihəsi hazırlanmış və müzakirə olunmaq üçün 1999-cu ilin oktyabr ayında Respublika Milli Məclisinə təqdim edilmişdir.

Vergi Məcəlləsinin layihəsi Respublika Milli Məclisində bir neçə oxunuşda müzakirə edilmiş və hər dəfə onun layihəsi daha da təkmilləşdirilərək 2000-ci ilin iyul ayında qəbul edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin imzaladığı 11 iyul 2000-ci il tarixli «Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzimləmə məsələləri haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi təsdiq edilmiş və onun 2001-ci ilin yanvar ayının 1-dən qüvvəyə minməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Vergi Məcəlləsinin tətbiqi böyük sayda normativ sənədlərin hazırlanmasını, habelə müvafiq təbliğat və maarifləndirmə işlərinin aparılmasını tələb edir. Tələb olunan normativ sənədlərin siyahısı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 avqust 2000-ci il tarixli «Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə

minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzimləmə məsələləri haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun və bu Qanunla təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin tətbiq edilməsi barədə» Fərmanı ilə müəyyənləşdirilmiş və onların qısa müddətdə hazırlanmasının təmin edilməsi Respublika hökumətinə tapşırılmışdır. Bununla əlaqədar, Respublika Nazirlər Kabineti 18 sentyabr 2000-ci il tarixli 191s sayılı Sərəncam qəbul etmiş və Vergi Məcəlləsinin tətbiqi ilə bağlı zəruri normativ sənədlərin layihələrinin hazırlanması və lazımi hazırlıq işlərinin aparılması üçün Respublika Vergilər, Maliyyə, İqtisadiyyat, Ədliyyə, Dövlət Əmlakı, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliklərinə, Antiinhisar Siyasəti və Sahibkarlığa Kömək, Dövlət Statistika, Dövlət Gömrük Komitələrinə və s. müvafiq göstərişlər vermişdir.

Yuxarıda adları çəkilən Fərman və Sərəncamla Vergi Məcəlləsinin tətbiqi ilə bağlı 22 normativ sənədin hazırlanması Vergilər nazirliyinə, 11 sənədin hazırlanması isə digər dövlət icra orqanlarına tapşırılmışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanının və Respublika Nazirlər Kabinetinin Sərəncamının icrasının təmin edilməsi məqsədilə Vergilər Nazirliyi tərəfindən müvafiq əmrlər verilmiş, Vergi Məcəlləsinin tətbiqi ilə bağlı Nazirliyin tədbirlər proqramına müvafiq düzəliş və əlavələr edilmişdir. Vergi Məcəlləsinin layihəsinin Respublika Milli Məclisində müzakirəsi ərafəsində Vergilər Nazirliyi tərəfindən onun tətbiqi ilə bağlı zəruri tədbirlər proqramının həyata keçirilməsinə başlanılmışdır. Belə ki, Məcəllənin tətbiqi ilə əlaqədar qüvvədən düşəcək və hazırlanması zəruri olan yeni normativ sənədlərin siyahısı müəyyən edilmiş, görülməli hazırlıq işləri müəyyənləşdirilmiş, onların konkret icraçıları və icra müddətləri göstərilməklə iş planı təsdiq edilmişdir.

Vergi Məcəlləsi təsdiq edildikdən sonra onun tətbiqi ilə əlaqədar olaraq Vergilər Nazirliyinin aparıcı mütəxəssislərindən ibarət işçi qrupu yaradılmış və müvafiq təlimat, qayda, metodiki göstəriş və digər normativ sənədlərin layihələrinin hazırlanması onlara tapşırılmışdır.

Vergi Məcəlləsi və onun tətbiq edilməsi ilə bağlı hazırlanan normativ-hüquqi sənədlər işçi qrupunda müzakirə edilmiş və qarşıya çıxan mübahisəli məsələlər, qanunvericilikdə olan boşluqlar və digər problemlər xüsusi olaraq açılmış kitabda qeydə alınmış, Beynəlxalq Valyuta Fondunun ekspertləri ilə müzakirə edilərək onların həlli yolları axtarılmışdır.

Normativ sənədlərin işlənilib hazırlanması sahəsində kompleks tədbirlərin mərkəzləşdirilmiş və əlaqəli şəkildə həyata keçirilməsinin təmin edilməsi

məqsədlə Vergilər Nazirliyinin Vergi siyasəti və strateji araşdırmalar Baş İdarəsinin nəzdində daxili imkanlar hesabına yeni idarə – Qanunvericilik və metodologiya İdarəsi yaradılmışdır.

Eyni zamanda, Vergi Məcəlləsinin tətbiqi ilə bağlı hazırlıq işlərinin Respublikanın aidiyyəti nazirlik, komitə və baş idarələri ilə əlaqələndirilməsi məqsədlə Vergilər Nazirliyinin, habelə Maliyyə, Ədliyyə Nazirliklərinin və digər aidiyyəti orqanların mütəxəssislərindən, elm və iş adamlarından ibarət Əlaqələndirmə Komissiyası yaradılmışdır.

Vergi Məcəlləsinin tətbiqi ilə əlaqədar hazırlanması zəruri olan normativ sənədlərin icrası üç mərhələdə həyata keçirilmişdir. Birinci mərhələ normativ sənədlərin Vergilər Nazirliyinin müvafiq idarə və şöbələrində hazırlanaraq qanunvericilik və metodologiya İdarəsində fəaliyyət göstərən işçi qrupuna təqdim edilməsini, ikinci mərhələ bu sənədlərin işçi qrupunda müzakirə olunmasını və ekspertizadan keçirilərək Əlaqələndirmə Komissiyasına təqdim edilməsini, üçüncü mərhələ isə onların Əlaqələndirmə Komissiyasında müzakirə edilməsini əhatə etmişdir.

Əlaqələndirmə Komissiyasının iclaslarında müzakirə olunan normativ sənədlər və vergi bəyannamələri formaları Komissiyada tutulan irad və təkliflər nəzərə alınmaqla yenidən işlənmiş və razılaşdırılmaq üçün Nazirlər Kabinetinin Sərəncamında göstərilən müvafiq Nazirlik və Komitələrə göndərilmiş, həmin Nazirlik və Komitələrlə əlaqə yaradılmış və sənədlərin operativ razılaşdırılması, eləcə də yerli vergi orqanlarından, xarici şirkətlərdən və auditor təşkilatlarından alınan təkliflərin ümumiləşdirilib nəzərə alınması istiqamətində işlər aparılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, «Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzimləmə məsələləri haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun və bu Qanunla təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin təsdiq edilməsi barədə» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 avqust 2000-ci il tarixli Fərmanının icrası ilə əlaqədar olaraq Vergi Məcəlləsinin tətbiq edilməsini təmin etmək məqsədlə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Fərmanları və Nazirlər Kabinetinin qərarları ilə aşağıdakı sənədlər təsdiq edilmişdir:

-Vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyətə cəlb edilmiş şəxsdən maliyyə sanksiyalarının alınması Qaydaları;

-Dövlət vergi orqanlarında xidmət haqqında Əsasnamə;

- Vergi orqanlarının vəzifəli şəxslərinə xüsusi rütbələrin verilməsi, həmin rütbələrdən məhrum edilməsi və xüsusi rütbələrlə bağlı digər məsələlər;
- Vergi orqanlarının vəzifəli şəxslərinin xüsusi rütbələrinə uyğun olaraq xüsusi geyim forması və fərqlənmə nişanları;
- Kommersiya sirri ilə bağlı münasibətləri tənzimləyən Qanun;
- Kommersiya (vergi) sirrini təşkil edən məlumatları müəyyən edən dövlət hakimiyyəti orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin siyahısı;
- Vergi ödəyicisinə eyniləşdirmə nömrəsinin verilməsi və tətbiq edilməsi Qaydası;
- Vergi ödəyicisinin vahid dövlət reyestrinin aparılması Qaydaları;
- Əlavə dəyər vergisi ödəyicilərinin dövlət reyestrinin aparılması Qaydaları;
- Binalar üzrə əmlak vergisinin hesablanması Qaydaları;
- Aksiz markası ilə markalanmalı olan markalanmamış malların siyahıya alınması və məsul saxlamaya qoyulması Qaydaları;
- Malın (işin, xidmətin) bazar qiymətinin müəyyən edilməsi Qaydaları;
- Səyyar vergi yoxlaması zamanı əşyaların nümunə kimi götürülməsi Qaydaları;
- Birbaşa və dolaylı qiymətləndirmə metodlarının tətbiq edilməsi Qaydaları;
- Vergi ödəyicisi tərəfindən verginin hesablanması üçün zəruri olan hesabat məlumatlarının verilmədiyi hallarda verginin əlaqəli məlumata əsasən hesablanması Qaydası;
- İcarəyə götürülmüş əsas vəsaitlər üzrə təmir xərclərinin gəlirdən çıxılması Qaydası;
- Xronometraj metodu ilə müşahidə aparılması Qaydaları;
- Gəlirdən çıxılmalı olan təmir xərclərinin məhdudlaşdırılan hədləri;
- Əlavə dəyər vergisinin məqsədləri üçün qeydiyyatdan alınmayan vergi agenti tərəfindən əlavə dəyər vergisi məqsədləri üçün qeydiyyatdan keçməyən qeyri-rezidentə ödənməli olan məbləğdən əlavə dəyər vergisinin tutulması və ödənilməsi Qaydaları;
- Hüquqi şəxslərdən vergilər üzrə borcların və faizlərin alınması Qaydaları;
- Vergi öhdəliyinin yerinə yetirilməsi müddətinin uzadılması Qaydaları;
- Aksizli mallar üçün aksizlərin dərəcələri;

-Xarici hüquqi şəxsin əldə etdiyi mənfəəti birbaşa müəyyən etmək mümkün olmadığı hallarda mənfəətin hesablanması Qaydaları;

-Ümumi qaydalara əsasən vergitutma bazasının müəyyənləşdirilməsi çətin olan sahələr üzrə əlavə dəyər vergisinin hesablanması qaydaları;

-Vergi orqanlarının maddi həvəsləndirmə və inkişaf fondundan istifadə Qaydaları;

-Artıq ödənilmiş vergilərin, faizlərin və maliyyə sanksiyalarının vergi ödəyicisinə qaytarılması Qaydaları;

-Fiziki şəxslərin gəlir vergisindən azad olunan kompensasiya xarakterli ödəmələrin siyahısı;

-Əmək haqqından tutulan vergi hesablanarkən fiziki şəxslərin vergi güzəştləri hüququnun müəyyənləşdirilməsi üçün sənədlərin siyahısı;

-Ezamiyyə xərclərinin normaları;

-Köhnəlməyə məruz qalmayan aktivlərin siyahısı;

-Aksiz tutulan mallara, o cümlədən idxal mallarına aksiz markalarının tətbiqi Qaydaları;

-Kadastr qiymət rayonları və ona daxil olan inzibati rayonlar üzrə kənd təsərrüfatı torpaqlarının təyinatı, coğrafi yerləşməsi və keyfiyyəti nəzərə alınmaqla şərti balları;

-Həsəl edilmiş neftin və qazın texnoloji proseslə əlaqədar quyuya geri vurulma normativləri;

-Vergi ödəyicilərinin siyahıya alınmış əmlakının açıq hərraclarda satılması Qaydaları.

Bundan əlavə Vergilər Nazirliyi vergi yoxlaması aktının forması və onun tərtib edilməsinə dair tələbləri, vergi ödəyicisinin uçota alınmaq üçün ərizəsinin və vergi ödəyicisinin uçota alınması haqqında şəhadətnamənin formalarını, əlavə dəyər vergisinin məqsədləri üçün qeydiyyat haqqında ərizənin formasını, əlavə dəyər vergisi ödəyicisinin qeydiyyat bildirişinin formasını və digər sənədləri hazırlamış və təsdiq etmişdir.

Göründüyü kimi, qısa bir müddət ərzində Respublikada vergi qanunvericiliyi bazasının təkmilləşdirilməsi sahəsində xeyli iş görülmüş, vergi qanunvericiliyinin bütün aspektlərini özündə birləşdirən, dünya standartlarına cavab verən, elmi cəhətdən əsaslandırılmış və təkmil bir sənəd olan Vergi Məcəlləsi və onun tətbiqi ilə bağlı zəruri normativ-hüquqi sənədlər hazırlanmış və təsdiq edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi 2001-ci ilin yanvar ayının 1-dən tətbiq olunur.

Mütəxəssislərin, iş adamlarının, beynəlxalq maliyyə qurumlarının Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi haqqında rəyi ondan ibarətdir ki, Vergi Məcəlləsi, ölkədə yaradılmış vergi mühiti azad sahibkarlıq üçün geniş imkanlar yaradır və hazırda Respublikada biznesin, sahibkarlığın inkişafı üçün vergi qanunvericiliyində, bütövlükdə vergi sistemində ziddiyyət və maneçilik yoxdur.

Bununla belə, tam ədalətli vergi məsələlərinin bütün incəliklərini özündə birləşdirən vergi sisteminin vergi qanunvericiliyinin yaradılması demək olar ki, hələ dünyanın heç bir ölkəsinə müəssər olmamışdır. Ona görə də vergi qanunvericiliyi mütəmadi olaraq təkmilləşdirilir, onda müəyyən dəqiqləşmələr aparılır.

Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası da istisna deyil. Belə ki, Vergi Məcəlləsinin tətbiqi prosesində qarşıya çıxan bəzi suallar Məcəlləyə müəyyən dəyişikliklər və əlavələr olunmasını zəruri etmişdir. Ona görə də 16 noyabr 2001-ci il tarixdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyev tərəfindən «Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu imzalanmış və bu Qanun 2002-ci ilin yanvarın 1-dən qüvvəyə minmişdir.

3.2.Vergi nəzarətinin təkmilləşdirilməsi

Məlum olduğu kimi, vergi nəzarəti vergi ödəyicilərinin və vergitutma obyektlərinin uçotuna, habelə vergi qanunvericiliyinə riayət olunmasına vahid nəzarət sistemi olub, vergi orqanları tərəfindən vergilərin tam və vaxtında yığılmasının təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Vergi nəzarətinin əsas vəzifəsi dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etməkdən ibarətdir.

Məhz ona görə də Azərbaycan Respublikasının vergi sistemində aparılan islahatların əsas istiqamətlərindən biri də vergi nəzarətinin təkmilləşdirilməsidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Respublikada vergi nəzarətinin təkmilləşdirilməsinə yönəldilmiş tədbirlər öz əksini Vergi Məcəlləsində tapmışdır.

Vergi Məcəlləsində nəzarət mexanizmi təkmilləşdirilmiş, vergi ödəyiciləri üçün əlverişli nəzarət mexanizminin tətbiqi nəzərdə tutulmuşdur.

Bu məqsədlə sahibkarlığın inkişafına, iş adamlarının normal fəaliyyətinə əlverişli şərait yaratmaq üçün vergi nəzarətinin əsasən vergi qanunvericiliyinə əməl etməyən, vergi ödənişindən və qeydiyyatdan yayınan vergi ödəyicilərinə yönəldilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Vergi orqanlarının nəzarət işlərində əsas diqqət kameral yoxlamalara, vergi ödəyicilərinin gəlirlərinə və gəlirlərdən dövlət büdcəsinə çatası vergilərin düzgün hesablanmasına, vaxtında və tam həcmdə ödənilməsi üzrə operativ nəzarətin həyata keçirilməsinə yönəldilmişdir. Eyni zamanda səyyar vergi yoxlaması qaydalarında da zəruri dəyişiklik edilmişdir.

Vergi Məcəlləsinin 32.4 maddəsinə əsasən vergi orqanları vergi nəzarətini vergi ödəyicilərinin və vergitutma obyektlərinin uçotunu aparmaqla, uçot və hesabat məlumatlarını yoxlamaqla, vergi ödəyiciləri və digər şəxslər arasında sorğu aparmaqla, gəlir əldə etmək üçün istifadə olunan binalara baxış keçirməklə və Məcəllə ilə müəyyən edilmiş digər formalarda həyata keçirirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, vergi nəzarətinin əsas forması vergi yoxlamasıdır.

Vergi yoxlaması vergi ödəyicilərinin ilkin mühasibat sənədlərinə və digər sənədlərə əsasən verginin düzgün və vaxtında hesablanması və keçirilməsini təyin etmək üçün həyata keçirilən aktdır. Onun əsas məqsədi vergi ödəyicisinin vergi hesabatlarının məlumatları ilə vergi orqanlarının aldığı məlumatların tutuşdurulmasıdır.

Vergi yoxlamalarının subyektləri aşağıdakılardır:

- nazirliklər, komitələr, idarələr, dövlət müəssisə və təşkilatları və həmçinin məhkəmə orqanları;

- mülkiyyət formasından asılı olmayaraq kommərsiya təşkilatları və müəssisələri;

- yerli və xarici hüquqi şəxslərin iştirakı ilə yaradılmış birgə müəssisələr;

- qeyri-dövlət və qeyri-kommərsiya idarə və təşkilatları;

- Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları, xarici vətəndaşlar və vətəndaşlığı olmayan şəxslər;

- Azərbaycan Respublikasında sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən xarici müəssisələr, nümayəndəliklər və onların filialları.

Vergi yoxlamasının obyektləri aşağıdakılardır:

- pul sənədləri;
- mühasibat kitabları;
- hesabatlar, planlar, smetalar;
- bəyannamələr;
- müqavilə və kontraktlar;
- əmrlər və işgüzar yazışmalar;
- vergi və digər məcburi ödənişlərin ödənilməsi ilə bağlı olan digər sənədlər.

Qanunvericiliyə əsasən vergi yoxlaması həmin yoxlamanın keçirildiyi il də daxil olmaqla vergi ödəyicisinin 3 təqvim ilindən çox olmayan fəaliyyətini əhatə edə bilər.

Vergi yoxlaması zamanı vergi ödəyicisinin digər şəxslərlə bağlı fəaliyyəti haqqında məlumat alınması zərurəti yaranarsa, vergi orqanı həmin şəxslərdən yoxlanılan vergi ödəyicisinin fəaliyyətinə aid olan sənədləri tələb edə bilər. Bu hərəkət üçün vergi orqanının qərarı olmalıdır. Vergi praktikasında bu qarşılıqlı yoxlama adlanır.

Vergi qanunvericiliyi ilə vergi yoxlamasının iki növü müəyyən edilmişdir:

- kameral yoxlama;
- səyyar yoxlama.

Kameral yoxlama vergi orqanlarında hesabat sənədləri vergi ödəyicilərindən qəbul edilən zaman aparılır, yəni belə yoxlama bilavasitə vergi orqanında aparılır. Bu zaman hesabat formalarının doldurulmasının, vergilərin hesablanması düzgünlüyü və hər hansı bir güzəştdən istifadə etmənin qanunauyğunluğu yoxlanılır. Yoxlama zamanı sənədlərin doldurulmasında səhvlər və təqdim edilən sənədlərdə olan məlumatlar arasında ziddiyyətlər aşkar edildikdə, bu barədə vergi ödəyicisinə məlumat verilir və 30 gün müddətində müvafiq düzəlişlərin aparılması tələb olunur.

Kameral yoxlama zamanı vergi məbləğinin azaldılması aşkar edilərsə, vergi orqanı müvafiq vergi məbləğinin və faizlərin ödənilməsi barədə 5 gün müddətində vergi ödəyicisinə tələb göndərir. Əgər vergi məbləğinin artıq göstərilməsi müəyyən olunarsa, vergi ödəyicisinə 5 gün müddətində məlumat göndərilir.

Kameral yoxlama zamanı vergi orqanı vergi ödəyicisindən vergilərin hesablanması və ödənilməsinin düzgünlüyünü təsdiq edən sənədləri tələb edə bilər. Kameral yoxlamanın həyata keçirilməsi üçün vergi orqanının rəhbərinin xüsusi icazəsi tələb olunmur.

Kameral vergi yoxlaması vergi ödəyicisi tərəfindən verginin hesablanması və ödənilməsi üçün əsas olan hesabat sənədlərinin vergi orqanına təqdim edildiyi gündən 30 gün müddətində keçirilir.

Səyyar yoxlama, adından görüldüyü kimi, vergi orqanlarının vəzifəli şəxsləri tərəfindən bilavasitə vergi ödəyicisinin yerləşdiyi yerdə həyata keçirilir. Kameral yoxlamadan fərqli olaraq, səyyar vergi yoxlaması vergi orqanının qərarına əsasən həyata keçirilir.

Səyyar vergi yoxlaması növbəti və növbədənkənar ola bilər. Növbəti səyyar vergi yoxlaması ildə bir dəfədən çox olmayaraq keçirilir və bir aydan artıq davam edə bilməz. Müstəsna hallarda onun müddəti 3 aya qədər uzadıla bilər.

Növbədənkənar səyyar vergi yoxlaması aşağıdakı hallarda keçirilə bilər:

- sonuncu vergi yoxlaması zamanı vergi ödəyicisi tərəfindən bilərəkdən hesabat sənədlərinin aparılmaması və ya müvafiq qaydalara uyğun olaraq aparılmaması, ödənilməli olan vergilərin 25 və daha çox faizinin vergidən yayındırılması halları aşkar edildikdə;

- verginin hesablanması və ödənilməsi üçün zəruri olan hesabat sənədləri müəyyən edilmiş müddətdə vergi orqanına təqdim edilmədikdə;

- vergi yoxlamasının nəticələri üzrə tərtib edilmiş aktda dürüst olmayan və ya təhrif olunmuş məlumatlar aşkar edildikdə.

Səyyar vergi yoxlamasının nəticələri üzrə vergi orqanının səlahiyyətli şəxsləri tərəfindən müəyyən edilmiş formada akt tərtib edilir. Vergi

qanunvericiliyinin pozulub-pozulmaması hallarının aşkar edilməsindən asılı olmayaraq aktda aşağıdakılar əks etdirilir: müəssisənin adı, yoxlamanın tarixi, yoxlanılan məsələlərin siyahısı, yoxlamanın əhatə etdiyi dövr. Əgər vergi qanunvericiliyinin pozulması halları müəyyən edilməyibsə aktda müəssisə tərəfindən vergi qanunvericiliyinə düzgün əməl edilməsi, vergilərin düzgün hesablanması və onların vaxtında büdcəyə köçürülməsi, mühasibat uçotunun aparılması qaydasına əməl edilməsi barədə qeydlər aparılır.

Əgər yoxlama zamanı vergi qanunvericiliyinin pozulması halları aşkar edilərsə aktda aşağıdakılar əks olunmalıdır: vergi qanunvericiliyinə əməl edilməsində aşkar olunmuş pozuntular haqqında konkret faktlar, yoxlanılan dövr ərzində mühasibat hesabatlarının, pul əməliyyatlarının, gəlir və xərclərin uçotunun düzgün aparılmaması nəticəsində vergi qanunlarının pozulmasına gətirib çıxarmış faktlar, vergi orqanlarına təqdim edilmə qaydalarındakı pozuntular və s.

Aşkar edilmiş qanun pozuntusu aktda hər bir vergi növü üzrə ayrıca qeyd olunur. Adətən aktın sonunda yoxlayıcı aşkar edilmiş qanun pozuntularının aradan qaldırılması barədə təkliflərini verir və ödənilməmiş verginin ödənilmə müddətini müəyyən edir. Akt bir qayda olaraq iki nüsxədə tərtib olunur. Bir nüsxə yoxlamayı aparən vergi orqanında qalır, ikinci nüsxə isə verginin aparıldığı müəssisəyə verilir.

Səyyar vergi yoxlaması aktı yoxlamayı aparən vergi orqanının səlahiyyətli şəxsi, yoxlama aparılan müəssisənin rəhbəri və baş mühasibi tərəfindən imzalanır.

Vergi ödəyicisi yoxlama aktına öz qeydlərini edə bilər, onu imzalamaqdan imtina edə bilər. Bu zaman bu barədə aktda müvafiq qeyd aparılır.

Səyyar vergi yoxlamasının nəticələri vergi orqanının yoxlamayı aparən səlahiyyətli nümayəndəsi vergi orqanına gəldikdən bir gün sonra xüsusi jurnalda qeyd olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, vergi orqanının səlahiyyətli nümayəndəsi tərəfindən aktın tərtib edilməsi heç də avtomatik surətdə vergi ödəyicisinin məsuliyyətə cəlb edilməsi demək deyildir. Çünki yoxlama aktı aşkar edilmiş

qanun pozuntularının bir növ siyahısıdır. Orada şərh edilmiş hallar vergi orqanının rəhbərinin müəssisəyə müvafiq sanksiyaları tətbiq etmək qərarının qəbul edilməsi üçün əsasdır.

Vergi orqanının rəhbəri aktı aldıqdan sonra səyyar vergi yoxlamasının materiallarına baxılmanın nəticələrinə əsasən 10 gün müddətində aşağıdakı qərarlardan birini çıxarır:

- vergi ödəyicisinin vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyətə cəlb edilməsi;
- vergi ödəyicisinin vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyətə cəlb edilməsindən imtina edilməsi;
- əlavə vergi yoxlaması tədbirlərinin keçirilməsi haqqında qərar qəbul edilməsi.

Qeyd edildiyi kimi, vergi yoxlamalarının keçirilməsində əsas məqsəd vergidən yayınma hallarının qarşısının alınmasıdır. Çünki vergidən yayınma halları ölkə iqtisadiyyatına ciddi mənfi təsir göstərir. Bir tərəfdən dövlət büdcəsi lazım olan pul ehtiyatlarından məhrum olur ki, bunun da nəticəsində dövlət proqramlarının həyata keçirilməsi, büdcə təşkilatlarında işləyənlərə əmək haqqı verilməsi ləngiyir, digər tərəfdən isə rəqabətin əsas prinsipi pozulur. Çünki iki eynitipli müəssisədən biri vergidən yayınıbsa, onda onlar qeyri-bərabər vəziyyətdə olurlar.

Vergidən yayınma dedikdə, vergi ödəyicisinin vergidən qaçmaq və ya vergi şəklində büdcəyə keçirməli olduğu məcburi ödənişlərin məbləğinin azaldılmasına yönəldilmiş məqsədyönlü fəaliyyəti başa düşülür.

Bu hərəkətlər aşağıdakı əlamətlərlə xarakterizə olunur:

- vergi ödəyicisinin aktiv hərəkətləri;
- bu hərəkətlərin verginin həcmnin azaldılmasına yönəldilməsi.

Verginin azaldılmasına gətirib çıxaran bilərəkdən edilməyən hərəkətlərə (məsələn, hesablamada səhvə yol verilməsi) vergidən yayınma üsulları kimi baxmaq olmaz. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, hətta belə hallarda da mövcud qanunvericilik vergi ödəyicisini məsuliyyətdən azad etmir.

Vergidən yayınma halları aşağıdakı üç formada ola bilər:

- bilavasitə vergidən yayınma;
- vergidən yan keçmək;
- qanunvericiliyi pozmadan vergidən yayınma.

Vergidən bilavasitə yayınma dedikdə, vergi ödəyicisi tərəfindən ödəməli olduğu verginin həcmi qəsdən və ya qeyri-qanuni yollarla azaldılması başa düşülür. Vergi ödəyicisinin belə fəaliyyəti qeyri-qanunidir, çünki o, vergi qanunvericiliyinin pozulması hesabına həyata keçirilir. Vergidən bu cür yayınma adətən gəlirin (mənfəətin) gizlədilməsi və ya azaldılması, vergi tutulmalı olan obyektlərin uçota alınmaması, mühasibat uçotu sənədlərinin saxtalaşdırılması, vergilərin vaxtında ödənilməməsi, qeyri-qanuni yolla vergi güzəştlərindən istifadə edilməsi və s. şəkildə həyata keçirilir. Bütün bunlar vergi ödəyicisinin qeyri qanuni və bilərəkdən edilmiş fəaliyyətinin nəticəsi olduğundan, onlar qanunvericilik qarşısında mülki-hüquqi, inzibati, cinayət və vergi məsuliyyəti daşıyırlar.

Vergidən yan keçmə vergi öhdəliyinin minimallaşdırılmasının bir formasıdır. Bu zaman hüquqi və ya fiziki şəxs özünü bu və ya digər verginin ödəyicisi kateqoriyasından çıxarır və bunun da nəticəsində vergi ödəmir.

Müəssisə və vətəndaşların fəaliyyətinin qanuniliyi nöqtəyi-nəzərindən vergidən yan keçmə üsullarını iki qrupa ayırmaq olar: qanuni və qeyri-qanuni.

Birinci qrupa aşağıdakılar daxildir:

- vergi tutulan fəaliyyət növündən və ya vergi tutulan obyektədən imtina edilməsi;
- vergi ödəyicisi sayılmayan hüquqi şəxsin fəaliyyətinin təşkil edilməsi;
- hüquqi şəxs tərəfindən vergi ödəməkdən qanuna əsasən azad olunan fəaliyyətin təşkil edilməsi;
- hüquqi və ya fiziki şəxs tərəfindən gəliri vergi tutulmasından azad olan fəaliyyətin təşkili.

Vergi tutulan fəaliyyət növündən və ya vergitutma obyektindən imtina edilməsi o qədər də səmərəli deyil, çünki bu zaman müəssisə və ya sahibkarın təsərrüfat fəaliyyəti qismən və ya tam iflic vəziyyətinə düşə bilər. Məsələn, əmlak vergisini ödəməmək üçün hüquqi şəxs bu vergiyə cəlb olunan əmlakın alınmasından imtina edə bilər.

Vergi ödəyicisi sayılmayan hüquqi şəxsin fəaliyyətinin təşkili zamanı vergi ödəyicisi elə qrupa keçməyə cən atır ki, həmin qrup qanunvericiliklə bu və ya digər vergini ödəməkdən azaddır. Məsələn, işçilərinin ümumi sayının 50 faizindən çoxu əlil olan müəssisələrə mənfəətdən vergi üzrə 50% güzəşt edilir.

Hüquqi şəxs tərəfindən vergi ödəməkdən qanuna əsasən azad olunan fəaliyyətin təşkili zamanı hüquqi şəxs elə fəaliyyət növləri ilə məşğul olmağa cən atır ki, həmin fəaliyyət növləri vergi qanunvericiliyinə əsasən bu və ya digər vergiləri ödəməkdən azad ediləblər. Məsələn, kənd təsərrüfatı fəaliyyəti ilə məşğul olanlar.

Hüquqi və ya fiziki şəxs tərəfindən gəliri vergi tutulmasından azad olunan fəaliyyətin təşkili zamanı hüquqi və ya fiziki şəxs elə fəaliyyət növü ilə məşğul olmağa çalışır ki, həmin fəaliyyət nəticəsində əldə edilmiş gəlir vergi qanunvericiliyinə əsasən vergiyə cəlb olunmur.

İkinci qrupa aşağıdakılar daxildir:

- dövlət qeydiyyatı olmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq;
- vergi orqanlarında qeydiyyatdan keçmədən sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq.

Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyinə əsasən bütün təsərrüfat subyektləri dövlət orqanlarında qeydiyyatdan keçməlidirlər. Azərbaycan Respublikasında bu qeydiyyat Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən aparılır. Vergi qanunvericiliyinə əsasən onlar həmçinin vergi orqanlarında uçota alınmalıdırlar. Bu hüquqi normalar pozulduqda hüquqi və fiziki şəxslər sahibkarlıq fəaliyyətini nəzarətsiz və heç bir vergi ödəmədən həyata keçirmək imkanı əldə edirlər.

Qanunvericiliyi pozmadan vergidən yayınma zamanı vergi ödəyicisi qanunvericiliklə ona verilmiş bütün güzəştlərdən və vergidən yan keçmə

üsullərindən istifadə edərək verginin həcmi azaldır. Bu zaman fəaliyyət elə təşkil olunur ki, qanuni əsaslarla ödəniləcək verginin məbləği minimuma endirilmiş olsun.

Qanuni yolla vergidən yan keçmə ilə qanunvericiliyi pozmadan vergidən yayınmanın əsas fərqi ondadır ki, birinci halda vergi ödəyən verginin həcmi azaltmağın qanunla icazə verilən və ya qadağan olunmayan üsullarından istifadə edir. Bu hərəkətlərdə qanun pozuntusu və cinayət tərkibi olmadığından onlar cinayət və inzibati məsuliyyət daşıyırlar. İkinci halda isə, fəaliyyət vergi planlaşdırması, başqa sözlə, vergi optimallaşdırılması formasında həyata keçirilir. Vergi planlaşdırması müəssisənin vergi öhdəliklərinin azaldılmasına yönəldilmiş fəaliyyət sistemidir. Vergidən yan keçmə birdəfəlik xarakter daşdığı halda vergi planlaşdırması uzun müddət üçün nəzərdə tutulur.

Beləliklə, vergi nəzarəti həyata keçirilərkən vergi orqanları tərəfindən vergidən yayınmanın bütün halları dəqiq araşdırılmalı və ona uyğun qərarlar qəbul edilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1999-cu ilin ikinci yarısından başlayaraq Respublikanın vergi sistemində aparılan islahatlar çərçivəsində nəzarət işlərinin təşkili sahəsində müəyyən dəyişikliklər edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 iyun 1996-cı il tarixli 463 sayılı «İstehsal, xidmət, maliyyə-kredit fəaliyyətinə dövlət nəzarətinin qaydaya salınması və əsassız yoxlamaların qadağan edilməsi barədə» və 7 yanvar 1999-cu il tarixli 69 sayılı «Dövlət nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi və sahibkarlığın inkişafı sahəsində süni maneələrin aradan qaldırılması haqqında» Fərmanları rəhbər tutularaq nəzarət mexanizminin təşkili formalarına, səyyar yoxlamaların aparılması qaydalarına müasir tələblər nəzərə alınmaqla yenidən baxılmış və onlar beynəlxalq standartlara uyğun təkmilləşdirilmişdir.

Bu məqsədlə səyyar yoxlamaların aparılmasının yeni qaydaları təsdiq edilmiş, yoxlama proqramları müasir tələblər nəzərə alınmaqla yenidən işlənib hazırlanmış, əsassız yoxlamalara yol verilməməsi, yoxlamalar zamanı vergi ödəyicilərinin qanunla qorunan hüquqlarının gözlənilməsinin sözsüz təmin olunması üçün müvafiq tədbirlər görülmüşdür.

Bununla yanaşı, yerli və xarici iş adamlarının fəaliyyətinə vergi orqanları tərəfindən əsassız müdaxilələrin qarşısının alınması məqsədilə 2000-ci ilin aprel ayından vergi ödəyicilərində aparılan dövrü yoxlamalar ləğv edilmiş, bu yoxlamaların yalnız zərurət yarandıqda aparılması, eyni zamanda vergi öhdəliklərinə əməl etməyən vergi ödəyicilərinə nəzarətin gücləndirilməsi, intizamlı, vergiləri düzgün hesablayan və vaxtında ödəyən vergi ödəyiciləri üçün isə müvafiq şəraitin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur.

Məhz bunun nəticəsidir ki, 2000-ci ildə 1997-ci illə müqayisədə vergi orqanları tərəfindən vergi ödəyicilərində aparılan yoxlamaların sayı xeyli azalmışdır (Cədvəl 3.2.1).

Cədvəldən göründüyü kimi, 1997-ci illə müqayisədə 2000-ci ildə hüquqi şəxslərdə aparılmış sənədli yoxlamaların sayı 9352 vahid və ya 2,2 dəfə, nəzarət-kassa aparatlarından istifadə edən obyektlərdə aparılmış yoxlamaların sayı isə 5800 vahid və ya 1,7 dəfə azalmışdır.

Cədvəl 3.2.1.

1997 və 2000-ci illər üzrə Respublikanın vergi orqanları tərəfindən aparılmış yoxlamaların müqayisəsi

Sıra №-si	Göstəricilər	Ölçü vahidi	İllər		Fərq +artım -azalma
			1997	2000	
1.	Hüquqi şəxslərdə aparılmış sənədli yoxlamaların sayı	ədəd	17405	8053	-9352
	Yoxlamalarla əlavə hesablanmış vergi məbləği	mlrd. man.	63,6	117,9	+54,3

	Yoxlamalarla tətbiq edilmiş maliyyə sanksiyalarının məbləği	mlrd. man.	273,8	270,6	-3,2
2.	Nəzarət-kassa aparatlarından istifadə edən obyektlərdə aparılmış yoxlamaların sayı	ədəd	13477	7677	-5800
	Yoxlamalarla tətbiq edilmiş maliyyə sanksiyalarının məbləği	mlrd. man.	10,0	7,4	-2,6
3.	Ciddi hesabat blankları kimi uçotu aparılan sənədlərdən istifadə edən obyektlərdə aparılmış yoxlamaların sayı	ədəd	626	1679	+1053
	Yoxlamalarla tətbiq edilmiş maliyyə sanksiyalarının məbləği	mlrd. man.	0,4	1,4	+1,0

2000-ci ildə vergi orqanları tərəfindən mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq 8053 hüquqi şəxsə səyyar vergi yoxlamaları aparılmış, onlardan 5525-də və ya 68,6 faizində qanun pozuntuları aşkar edilmişdir. Yoxlamaların nəticəsində büdcəyə və büdcədən kənar fondlara 388,5 milyard manat əlavə vəsait hesablanmış, o cümlədən 270,6 milyard manat məbləğində maliyyə sanksiyaları tətbiq olunmuşdur. Bu yoxlamaların nəticələrinə görə 11336 vəzifəli şəxs inzibati məsuliyyətə cəlb edilmiş, onlara 3,8 milyard manat inzibati cərimə kəsilmişdir.

2000-ci ildə vergi ödəyicisi kimi vergi orqanlarında qeydiyyatda olan 70025 fiziki şəxsdən 6702-də qanun pozuntusuna yol verildiyi aşkar olunmuş,

7,1 milyard manat məbləğində əlavə vəsait hesablanmış, o cümlədən 6,9 milyard manat məbləğində maliyyə sanksiyası tətbiq edilmişdir. Bundan başqa qanun pozuntusuna yol vermiş vətəndaşlara 1,9 milyard manat cərimə kəsilmişdir.

Yerli qeyri-dövlət qurumlarından, onların pərakəndə ticarət, ictimai iaşə və xidmət obyektlərindən vergilərin toplanması, vergidən – uçotdan yayınmasının qarşısının alınması sahəsində Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən 1998-ci ilin noyabr-dekabr məlum müşavirələrində qoyulmuş vəzifələrə müvafiq olaraq bu sahəyə diqqət artırılmış, vergi orqanlarının nəzarət işlərinin gücləndirilməsi üçün müvafiq tədbirlər görülmüşdür.

Belə ki, qeyri-dövlət qurumlarının pərakəndə ticarət, ictimai iaşə və xidmət obyektlərinin sayı və onların dislokasiyaları dəqiqləşdirilmiş, 2000-ci il ərzində 1800-dən artıq obyektə nəzarət-kassa aparatlarının quraşdırılması təmin edilmişdir. Əhali ilə nağd hesablaşmalar aparən obyektlərdə real dövriyyələrin müəyyənləşdirilməsi, gəlirlərin vergidən gizlədilməsinin qarşısının vaxtında alınması məqsədilə həmin obyektlərin əksəriyyətində xronometraj qaydasında yoxlamalar keçirilmiş, vergi ödəyiciləri və əhali arasında müvafiq izahat işləri aparılmış, kütləvi-informasiya vasitələrində mütəmadi olaraq məlumat və elanlar verilmişdir.

2000-ci ildə 7677 nəzarət-kassa aparatlarından istifadə etməklə fəaliyyət göstərən obyektə əhali ilə nağd hesablaşmalar aparılmasının düzgünlüyü yoxlanılmış, onlardan 4288-də və ya 55,8 faizində qanun pozuntuları aşkar edilmiş, 7,4 milyard manat məbləğində maliyyə sanksiyası tətbiq edilmişdir.

Bundan başqa, aksiz markalarının tətbiqinə nəzarət sahəsində 2000-ci ildə aparılmış 5170 yoxlama ilə 2840 obyektə və ya yoxlanılan obyektlərin 54,9 faizində qanun pozuntusuna yol verildiyi müəyyən edilmiş, həmin obyektlərdə 174,7 milyon manat dəyərində 772,5 min ədəd tütün məmulatının və alkoqollu içkilərin aksiz markası ilə markalanmadan satışı aşkar edilərək, qanunvericiliyə müvafiq olaraq müsadirə edilməsi üçün tədbirlər görülmüşdür.

Əhali ilə nağd hesablaşmaların aparılmasında qəbzlər, putyovkalar, biletlər, talonlar, poçt ödəniş nişanları, habelə onlara bərabər tutulan və ciddi hesabat blankları kimi uçotu aparılan digər sənədləri tətbiq etməklə əhaliyə

xidmət göstərən obyektlərə nəzarət gücləndirilmiş, 2000-ci ildə bu obyektlərdən 1679-da yoxlama aparılmış, onlardan 1015-də və ya 60,4 faizində qanun pozuntuları aşkar olunaraq, 1,4 milyard manatdan artıq maliyyə sanksiyası tətbiq edilmişdir.

Göründüyü kimi, nəzarət işlərinin təkmilləşdirilməsi sahəsində görülmüş tədbirlər öz müsbət nəticəsini vermişdir.

3.3.Struktur və kadr islahatları

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyevin 11 fevral 2000-ci il tarixli «Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin yaradılması haqqında» Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikası Baş Dövlət Vergi Müfəttişliyinin ləğv edilməsi, onun bazasında ölkədə dövlətin vergi siyasətini həyata keçirən vahid strukturun – Vergilər Nazirliyinin yaradılması və 25 avqust 2000-ci il tarixli «Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzimləmə məsələləri haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun və həmin Qanunla təsdiq edilmiş Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin tətbiq edilməsi barədə» Fərmanı ilə vergi hüquqpozmaları ilə bağlı əməliyyat-axtarış tədbirlərinin görülməsinin, təhqiqat və ibtidai istintaq işlərinin aparılmasının vergi orqanlarına həvalə edilməsi vergi sistemində aparılan islahatların, o cümlədən də struktur və kadr islahatlarının əsasını qoymuşdur.

Vergi sistemində struktur islahatları apararkən Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsində vergi orqanları qarşısında qoyulan vəzifələrin həyata keçirilməsinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması məqsədilə həmçinin Beynəlxalq Valyuta Fondunun tövsiyələri də nəzərə alınmışdır.

Respublikanın vergi sistemində aparılan struktur islahatları istər Vergilər Nazirliyinin mərkəzi aparatını, istərsə də yerli vergi orqanlarını əhatə edir.

Belə ki, Vergilər Nazirliyinin mərkəzi aparatında mövcud ştat vahidləri hesabına Vergi siyasəti və strateji araşdırmalar Baş İdarəsi (onun tərkibində

Beynəlxalq vergi münasibətləri İdarəsi, Qanunvericilik və metodologiya İdarəsi, Vergi ödəyicilərinin məlumatlandırılması və vergi təbliğatı şöbəsi), Vergi borclarının məcburi alınması işinin təşkili İdarəsi, Operativ nəzarət İdarəsi, yerli vergi orqanlarında isə onların müvafiq qurumları yaradılmışdır.

Bununla yanaşı ərazilər üzrə dövlət vergi müfəttişliklərinin bazasında Naxçıvan Muxtar Respublikası Vergilər Nazirliyi şəhər və rayonlar üzrə vergilər idarələri və şöbələri, onların strukturunda isə vergi ödəyicilərinin məlumatlandırılması, uçota alınması, vergi ödəyicilərinin gəlirlərinə operativ nəzarətin gücləndirilməsi, vergilərin vaxtında və tam səfərbər olunması, vergi orqanları qarşısında qoyulmuş vəzifələrin layiqincə yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi məqsədilə çevik şöbələr və bölmələr yaradılmışdır.

Eyni zamanda Bakı şəhəri Baş Vergilər İdarəsinin fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaq məqsədilə onun strukturu təkmilləşdirilmiş, şəhərin vergi orqanlarında nəzarət işlərinin təşkilinə ümumi rəhbərlik, habelə onların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi ona həvalə olunmuş, dövlət vergi xidmətinin funksional idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi məqsədilə həmçinin 7 Ərazi Vergilər İdarələri yaradılmışdır. Fikrimizcə, bu strukturların yaradılması yerli vergi orqanlarının fəaliyyətinin koordinasiyasını, onların üzərində operativ rəhbərliyin həyata keçirilməsini, vergilərin və digər daxilolmaların dövlət büdcəsinə tam və vaxtında səfərbər olunmasına nəzarətin gücləndirilməsini təmin edəcəkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, vergi sistemində islahatların aparılması, Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsində vergi orqanları qarşısında qoyulan vəzifələrin həyata keçirilməsinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, vergi ödəyiciləri arasında geniş təbliğat kompaniyasının aparılması ilə əlaqədar, həmçinin Beynəlxalq Valyuta Fondunun tövsiyələrini nəzərə alaraq, Vergilər Nazirliyinin strukturunun funksional əsasda yenidən təşkili üçün hazırlıq işlərinin aparılması məqsədilə Vergilər Nazirliyinin ərazi üzrə vergilər idarəsinin pilot (təcrübə) strukturu təsdiq edilmiş, əvvəlcə bu struktur təcrübə qaydasında Bakı şəhərinin Binəqədi rayonu üzrə Vergilər İdarəsində, sonra isə digər ərazi vergi orqanlarında tətbiq edilmişdir.

Bununla yanaşı Nazirliyin müvafiq idarələrinin bazasında 2 Departament - Vergi cinayətlərinin ibtidai araşdırılması Departamenti və

Beynəlxalq Valyuta Fondunun tövsiyələrini nəzərə alaraq İri vergi ödəyiciləri və xüsusi vergi rejimli müəssisələr ilə iş üzrə Departament yaradılmışdır.

Hazırda Vergilər Nazirliyinin mərkəzi aparatının strukturuna daxil olan idarə və şöbələr aşağıdakı vəzifə və funksiyaları yerinə yetirirlər:

Katibliyin vəzifələri Vergilər Nazirliyinin rəhbərliyi və digər vəzifəli şəxslərinin vətəndaşları qəbul etməsi haqqında qrafik hazırlamaq və təsdiq olunmaq üçün rəhbərliyə təqdim etmək, Vergilər Nazirinin qəbuluna düşmək üçün müraciət etmiş vətəndaşların qeydiyyatını aparmaq, qaldırılan məsələlərin hansı vəzifəli şəxs tərəfindən həll ediləcəyini müəyyənləşdirmək, Vergilər Nazirliyinə daxil olan və göndərilən bütün sənədlərin (yazışmaların) «Kargüzarlıq işlərinin təşkili və aparılması qaydaları haqqında» Təlimata uyğun qəbulunu, uçotunu, rəsmiləşdirilməsini təşkil etmək və vaxtaşırı ümumiləşdirilmiş statistik hesabatlar hazırlamaqdır.

Katiblik həmçinin Vergilər Nazirliyinin adından göndərməli olan sənədlərin mərkəzləşdirilmiş qaydada qəbulunu, qeydiyyatını və aidiyyəti üzrə göndərilməsini həyata keçirir.

Katibliyin funksiyalarına Vergilər Nazirliyinə daxil olan müraciətlərə – təklif, ərizə və şikayətlərə müəyyən edilmiş qayda və müddətlərdə baxılmasının, təklif, ərizə və şikayətlər barədə əsaslandırılmış qərarların qəbul edilməsinin və bu qərarların vaxtında və düzgün yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi daxildir.

Bundan əlavə Katiblik Vergilər Nazirliyinin mətbuat xidməti işini təşkil edir, kütləvi informasiya vasitələri ilə işgüzar münasibətlər qurur.

Vergi siyasəti və strateji araşdırmalar Baş İdarəsinin vəzifələri vahid vergi siyasətinin həyata keçirilməsi istiqamətində Vergilər Nazirliyi ilə Azərbaycan Respublikasının qanunverici və icra hakimiyyəti, habelə yerli özünüidarəetmə orqanları arasında əlaqələndirmə işini təşkil etmək, vergi siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyən etmək, onun təbliğini təşkil etmək və vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi üzrə strateji araşdırmalar aparmaqdır. Baş İdarə həmçinin beynəlxalq vergi münasibətlərinin tənzimlənməsində iştirak edir, xarici ölkələrin vergi qanunvericiliyinin öyrənilməsini və qabaqcıl təcrübənin tətbiqini təmin edir.

Baş İdarənin funksiyalarına Azərbaycan Respublikasının vergi qanunvericiliyinə əməl olunması, vergilərin və digər daxilolmaların düzgün hesablanması, vaxtında və tam məbləğdə dövlət büdcəsinə köçürülməsinin təmin olunması sahəsində hüquq pozuntularını doğuran səbəb və şəraitin aradan qaldırılması üçün vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində araşdırmalar aparmaq və müvafiq təkliflər vermək daxildir. Baş İdarə vergi orqanlarının işçilərinə, habelə, vergi ödəyicilərinə vergi sahəsində biliklərin öyrədilməsi məqsədi ilə Tədris Mərkəzinin fəaliyyətini təmin edir. Vergilər Nazirliyi ilə xarici ölkələrin vergi xidməti orqanları və beynəlxalq maliyyə təşkilatları arasında əlaqələrin qurulmasını, vergi ödəyicilərinin məlumatlandırılması və vergi təbliğatı işini təşkil edir.

Daxili Nəzarət Baş İdarəsinin vəzifələri Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin baş idarə, idarə və şö'bələri tərəfindən həyata keçirilən nəzarət işlərini əlaqələndirmək və nəzarət işləri üzrə ümumiləşdirilmiş iş planı tərtib etməkdir. Bundan əlavə Baş İdarə vergi orqanlarının vəzifəli şəxslərinin qanunla onlara həvalə edilmiş vəzifələrinin və əmək funksiyalarının yerinə yetirilməsindən imtina edilməsi və ya layiqincə yerinə yetirilməməsi halları üzrə xidməti araşdırmalar aparır, bu faktların baş verməsi səbəblərini və şəraiti öyrənir və onların aradan qaldırılması üçün tədbirlər görür.

Baş İdarə həmçinin vergi orqanlarının vəzifəli şəxslərinin sahibkarlıq və digər ödənişli fəaliyyət növləri ilə məşğul olması faktlarının müəyyən edilməsi üzrə araşdırmalar aparır.

Baş İdarə Naxçıvan MR Vergilər Nazirliyində, yerli vergilər idarələrində (şö'bələrində) vergi qanunvericiliyinə əməl olunması üzərində nəzarət işlərinin təşkili vəziyyətini və xidməti zərurət yarandıqda vergi ödəyicilərində vergi qanunvericiliyinə əməl olunmasının düzgünlüyü vəziyyətini yoxlayır.

Vergi ödəyicilərinin auditi Baş İdarəsinin vəzifələri vergi qanunvericiliyinə əməl olunmasının və vergilərin düzgün hesablanmasının səyyar yoxlanılmasını təşkil etmək, vergi sahəsində hüquq pozuntuları doğuran səbəb və şəraitin aradan qaldırılması üçün tədbirləri həyata keçirməkdir. Bundan əlavə, Baş İdarə vergi qanunvericiliyinin pozulması

hallarına dair məlumatları toplayır, təhlil edir, qiymətləndirir və belə halların baş verməsinə gətirib çıxaran səbəblərin və şəraitin aradan qaldırılması üçün müvafiq təkliflər verir.

Baş İdarənin funksiyaları dövlət vergi orqanları tərəfindən vergi ödəyicilərində səyyar vergi yoxlamalarının aparılması işlərinin təşkilinə nəzarət etmək və yerli vergi orqanlarında fəaliyyət göstərən vergi ödəyicilərinin auditi şöbələrinin və bölmələrinin fəaliyyətinin koordinasiyasını təşkil etməkdir.

Baş İdarə səyyar vergi yoxlamalarının sistemli şəkildə həyata keçirilməsi məqsədilə vergi ödəyicilərinin fəaliyyətini əks etdirən ayrı-ayrı mənbələrdən məlumatlar toplayır, bu məlumatları həmin müəssisələrin iqtisadi göstəriciləri ilə müqayisə etməklə araşdırır, toplanmış məlumatları sistemləşdirir və səyyar vergi yoxlamalarının səmərəliliyinin artırılması istiqamətində tədbirlər hazırlayır və həyata keçirir.

İqtisadi təhlil və uçotun təşkili İdarəsinin vəzifələri dövlət vergilərinin, rüsum və digər tədiyələrin düzgün hesablanmasına, vaxtında və tam məbləğdə dövlət büdcəsinə köçürülməsinə vergi nəzarətinin uçot və təhlil işlərinin təşkil edilməsidir. Bundan əlavə, İdarə büdcəyə vergi, rüsum və digər tədiyələr üzrə daxilolmaların uçotunun, təhlilinin və proqnozlaşdırılmasının, vergi ödəyicilərinin uçotunun və Dövlət Reyestrinin aparılması, habelə bu uçotun aparılması qaydalarının müəyyənləşdirilməsi, inzibati-ərazi vahidləri üzrə vergi potensialının, vergi bazasının, buna müvafiq daxilolmaların təhlilinin aparılmasını həyata keçirir.

İdarənin funksiyaları uçot-hesabat işlərində istifadə olunan hesabat formalarının müəyyən edilmiş qaydalarla nəşr edilməsini və vergi xidməti orqanlarına çatdırılmasının təşkil edilməsi, inzibati-ərazi vahidlərində vergi bazası və vergi potensialının müəyyənləşdirilməsi metodologiyasının, onları səciyyələndirən göstəricilər sisteminin hazırlanması, habelə daxilolmaların vergi potensialına və vergi bazasının uyğunluğunun müəyyən edilməsidir. İdarə həmçinin büdcəyə vergi, rüsum və digər tədiyələrin daxil olmasının ərazilər, xalq təsərrüfatı sahələri və mülkiyyət növlərinə görə təhlilini aparır.

Operativ nəzarət İdarəsinin vəzifələri mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün hüquqi və hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərin nağd hesablaşmalar aparmaqla fəaliyyət göstərən obyektlərində nəzarət-kassa aparatlarının, qəbzlərin, putyovkaların, biletlərin, talonların, poçt ödəniş nişanlarının, habelə onlara bərabər tutulan və ciddi hesabat blankları kimi uçotu aparılan sənədlərin tətbiq edilməsinə, bu obyektlərdə nağd hesablaşmaların aparılması qaydalarına əməl olunmasına, mal-material dəyərlərinin və pul vəsaitlərinin uçotuna alınmasına nəzarət etməkdir.

İdarə həmçinin sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərdən birdəfəlik rüsumun alınmasına, ticarət və ictimai iaşə obyektlərində tütün mə'mulatlارına və alkoqollu içkilərə aksiz markalarının tətbiqinə də nəzarət edir.

İdarənin funksiyaları yerli vergi orqanlarının müvafiq şö'bələrinin (bölmələrinin) işlərini təşkil etmək, bu işləri əlaqələndirmək, görülmüş nəzarət işləri barədə hesabatları təhlil etmək və qanunsuz sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxsləri aşkara çıxarmaqdır.

Vergi borclarının məcburi alınması işinin təşkili İdarəsinin vəzifələri vergi ödəyiciləri tərəfindən hesablanmış faizlər və vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə tətbiq edilmiş maliyyə sanksiyaları üzrə borclar vaxtında ödənilmədikdə, onların vergi orqanları tərəfindən məcburi qaydada alınması sahəsində işləri təşkil etmək və yerli vergi orqanlarının bu sahədə fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirməkdir.

İdarə vergi ödəyiciləri tərəfindən vergilər, faizlər və maliyyə sanksiyaları üzrə borcların müəyyən edilmiş müddətlərdə icra edilmədiyi hallarda, bu öhdəliyin icrasını tə'min etmək üsulu kimi onların əmlakının siyahıya alınması işinin vergi orqanları tərəfindən təşkil edilməsini və ona nəzarət edilməsini təmin edir. İdarə öz fəaliyyətində Vergi Məcəlləsində və qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada vergi ödəyiciləri haqqında məlumatların, o cümlədən vergi və kommərsiya sirlərinin qorunması qaydalarına riayət edir və vergiləri, faizləri və maliyyə sanksiyalarını müəyyən edilmiş müddətdə

ödəməyən vergi ödəyicilərindən həmin borcların məhkəmə qaydasında alınması işinin təşkilinə nəzarət edir.

Kadr siyasəti və hazırlığı İdarəsinin vəzifələri kadr siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyən etmək və onun təbliğini təşkil etmək, kadr sahəsində qabaqcıl təcrübənin tətbiqini təmin etməkdir.

İdarənin funksiyaları Vergilər Nazirliyinin mərkəzi aparatına və onun yerli vergi orqanlarına vəzifələrə kadrların seçilməsini təmin etmək, Nazirliyin mərkəzi aparatının və yerli vergi xidməti orqanlarının rəhbər işçiləri və mütəxəssislərinin ixtisasının artırılması üçün ixtisasartırma kurslarını təşkil etməkdir.

İdarə həmçinin Vergilər Nazirliyinin sistemində kadrlara olan tələbatı müəyyənləşdirərək aidiyyəti təhsil müəssisələrinə sifariş verir.

Hüquqi təminat Şöbəsinin vəzifələri rəhbərliyə imzalanmağa təqdim edilmək üçün hazırlanmış əmrlərin, qərarların, sərəncamların, təlimatların və digər normativ xarakterli sənədlərin qanunauyğunluğunu yoxlamaq, Vergilər Nazirliyinə Nazirlik və Baş İdarələrdən daxil olan normativ aktların layihələrinə dair müstəqil surətdə və ya bölmələrlə birlikdə rəy hazırlamaqdır.

Şöbə həmçinin hüquqi və fiziki şəxslərin ərizə və şikayətlərinə baxılmasında iştirak edir, dövlət vergi xidməti sistemində hüquqi işlərə metodiki rəhbərlik edir və aşağı vergi orqanlarında bu işlərin vəziyyətini yoxlayır.

Şöbə vergi xidməti orqanlarının vəzifəli şəxslərinin düzgün olmayan göstərişlərinin, qanunsuz tətbiq edilmiş maliyyə sanksiyalarının ləğv olunması və bununla əlaqədar nöqsanlara yol vermiş şəxslərin intizam məsuliyyətinə cəlb edilməsi barədə rəhbərliyə təkliflər verir.

Maliyyə Təsərrüfat İdarəsinin vəzifəsi dövlət vergi xidməti orqanlarının idarə aparatının saxlanması xərclərinin maliyyələşməsi, inzibati binanın

mühafizəsinin, əsaslı təmirinin, digər təsərrüfat və təchizat üzrə işlərin aparılmasının təşkili və onlara nəzarət edilməsi, nazirliyin balansında olan xidməti avtomobillərin düzgün istismarına nəzarət, onların təmirinin, DYP orqanlarında qeydiyyatının və icbari sığortanın təşkilidir.

İdarənin əsas funksiyaları Nazirliyin mərkəzi aparatının və vergi xidməti orqanlarının aparatının saxlanılmasına fərdi və icmal smeta xərclərinin layihələrinin tərtib edilməsi, həmin layihələrin Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinə təqdim edilməsi, maliyyələşmə üzrə xərc cədvəllərinin (maliyyə planlarının) tələb olunan qaydada Maliyyə Nazirliyinə təqdim olunmasının və həmin maliyyə planları üzrə vaxtında kredit açılmasının təmin edilməsidir.

İdarə həmçinin ştat vahidlərinin planlaşdırılması və vergi xidməti orqanları üzrə bölgüsünə dair təkliflər hazırlayır, nazirliyin mərkəzi aparatının ştat cədvəllərini və onlara müvafiq dəyişikliklərin siyahısını tərtib edir və müəyyən edilmiş qaydada onları təsdiq edir, nazirliyin inzibati binasının mühafizəsini, cari və əsaslı təmirini, vergi xidməti orqanlarının maddi-texniki təchizatını, binanın elektrik enerjisi və içməli su ilə fasiləsiz təchiz edilməsini həyata keçirir.

İnformasiya texnologiyası və resursları Şöbəsinin vəzifələri müasir informasiya texnologiyaları və texniki vasitələrdən istifadə etməklə Vergilər Nazirliyinin mərkəzi aparatında və digər struktur bölmələrində proqramlaşdırma işini təşkil etmək, ORAKL verilənlər bazasının idarəetmə sistemindən istifadə etməklə vergi sistemində Avtomatlaşdırılmış Vahid Məlumat Şəbəkəsini yaratmaqdır.

Bu vəzifələrə uyğun olaraq Şöbəsinin funksiyaları vergi sistemində kompüterləşdirmə və informasiya texnologiyalarından istifadə işinin düzgün qurulmasına nəzarət etmək və bu sahədə vergi orqanlarına əməli köməklik göstərməkdən, vergi orqanlarında işlərin kompüterləşdirilmə səviyyəsini yüksəltmək və daha mükəmməl texnologiyaları tətbiq etməkdən, vergi sistemində texniki sahədə mövcud təlimatlara əməl edilməsinə nəzarət etmək, yeni təlimatlar işləyib hazırlamaqdan, vergi orqanlarında əl ilə görülən işlərin elektron maşınlarda görülməsini təbliğ etmək və onun tətbiqinə praktiki köməklik göstərməkdən, Nazirliyin mərkəzi aparatında və yerli strukturlarında kompüter və şəbəkə avadanlıqlarına tələbatı müəyyən etməkdən, müasir proqram sistemlərinin və texnologiyalarının alınması üçün rəhbərlik qarşısında məsələ qaldırmaq və alınmış malların keyfiyyətinə nəzarət

etməkdən, Nazirliyin mərkəzi aparatında və yerli strukturlarında hesablama və ofis texnikasının imkanlarından tam istifadə edilməsinə nəzarət etməkdən, vergi sistemində istismar olunan sistem və tətbiqi proqram təminatlarına, hesablama və ofis texnikalarına texniki xidməti təmin etməkdən və s. ibarətdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, digər sahələrdə olduğu kimi vergi sisteminin inkişafı da xeyli dərəcədə kadrlarla bağlıdır.

Müasir vergi sistemi çevik təfəkkürə malik, təşəbbüskar və işgüzar kadrlarla, xüsusilə də iqtisadçı, mühasib və hüquqşünas ixtisasları üzrə iş təcrübəsinə və təşkilatçılıq qabiliyyətinə malik mütəxəssislərlə təmin olunmasını tələb edir.

Vergi sisteminin kadr potensialının formalaşdırılması və vergi xidməti orqanlarında çalışan mütəxəssislərin peşəkarlıq səviyyəsindən və bacarıqlarından səmərəli istifadə edilməsi, kadrların təhsili, hazırlığı və peşəkar inkişafı arasında qarşılıqlı əlaqələrin optimal nisbətinin seçilməsi yolu ilə mənsəb – peşə amilinin təsir vasitələrindən məqsədyönlü istifadə təmin edilməlidir.

Kadrların seçilib yerləşdirilməsi zamanı onların insanlarla ünsiyyət yarada bilmək bacarığına, cəmiyyətdə özünü aparmaq və ətrafdakılara təsir göstərmək qabiliyyətinə, münaqişə zamanı özünü ələ ala bilmək, öz nöqtəy-nəzərini əsaslandırmaq, sorğulara aydın və diqqət cavab vermək, mürəkkəb vəziyyətlərdə məsuliyyəti öz üzərinə götürmək, düzgün qərar qəbul etmək, vicdanlılıq, özünün və başqalarının hərəkətlərinə tənqidi yanaşmaq, habelə mənəvi aləmini zənginləşdirmək və yüksək əxlaqi amallara malik olmaq kimi şəxsi xüsusiyyətlərə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın vergi sistemində kadr islahatları məhz kadrlara olan müasir tələblər nəzərə alınmaqla həyata keçirilir.

Baş Dövlət Vergi Müfəttişliyinin ləğv edilməsi və onun bazasında Vergilər Nazirliyinin yaradılması ilə əlaqədar olaraq öz vəzifə funksiyalarını layiqincə yerinə yetirə bilməyən rəhbər işçilər və əməkdaşlar tutduqları vəzifələrdən kənarlaşdırılmış, vergi orqanlarının yüksək peşəkarlığa malik mütəxəssislərlə komplektləşdirilməsi üçün əməli tədbirlər görülür.

Vergi orqanlarında kadrların seçilib yerləşdirilməsində şəffaflığı təmin etmək məqsədilə iqtisadçı, mühasib və hüquqşünas ixtisasları üzrə kadr ehtiyatı yaratmaq üçün müsabiqə elan edilmiş, onun nəticələrinə görə sənəd təqdim etmiş 310 mütəxəssisdən 50 nəfəri seçilmiş, onlardan 24 nəfəri vergi orqanlarında işlə təmin edilmişdir. Bundan əlavə Respublikanın ali məktəbləri

ilə sıx əməkdaşlıq edilmiş, 27 nəfər gənc mütəxəssis – hüquqşünas təyinatla vergi orqanlarında işə cəlb olunmuşdur.

Son 5 ildə Respublikanın vergi orqanlarında işləyənlərin sayı 200 nəfərdən çox artaraq 2000-ci ildə 3145 nəfərə çatmışdır.

Hazırda Respublikanın vergi orqanlarında 1 nəfər Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, 1 nəfər elmlər doktoru, 10-dan artıq elmlər namizədi çalışır.

Respublikanın vergi sistemində struktur və kadr islahatları davam edir.

3.4.İri vergi ödəyiciləri və xüsusi vergi rejimli müəssisələr ilə işin təşkili

Dövlət büdcəsinin mədaxil hissəsinin formalaşmasında, Vergilər Nazirliyinin qarşısında qoyulan məsələlərin həllində iri vergi ödəyiciləri və xüsusi vergi rejimli müəssisələr ilə aparılan işlər və onların vergiyə cəlb edilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Son dövrlərin məlumatları göstərir ki, büdcəyə faktiki daxilolmaların əsas hissəsini iri vergi ödəyiciləri və xüsusi vergi rejimli müəssisələrdən daxil olan vergilər təşkil edir.

Odur ki, Vergilər Nazirliyi üçün dövlət büdcəsində vergilər və digər daxilolmalar üzrə müəyyən edilmiş proqnoz tapşırıqları icra etmək, iri vergi ödəyiciləri ilə işin təşkilində sistemliliyi, çevikliyi, koordinasiya olunmanı təmin etmək məqsədilə, eləcə də Beynəlxalq Valyuta Fondunun tövsiyələrini nəzərə alaraq Vergilər Nazirliyinin yanında İri vergi ödəyiciləri və xüsusi vergi rejimli müəssisələr ilə iş üzrə Departament yaradılmışdır.

Bu Departamentin vəzifələri iri vergi ödəyiciləri və xüsusi vergi rejimli müəssisələr tərəfindən vergilərin düzgün hesablanmasını təmin etmək, hesablanmış vergilərin dövlət büdcəsinə vaxtında və tam həcmdə daxil olmasına nəzarət etmək və vergitutma bazasının genişləndirilməsi məqsədi ilə potensial vergi obyektlərini nəzarətdə saxlamaqdan və s. ibarətdir.

Departamentin funksiyaları iri vergi ödəyiciləri və xüsusi vergi rejimli müəssisələrin, habelə vergitutma obyektlərinin uçotunu aparmaq, vergi ödəyiciləri tərəfindən qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada vergi bəyannamələrinin və mühasibat hesabatlarının vaxtında təqdim edilməsinə, vergilərin və digər icbari ödənişlərin tətbiqinə, onların hesablanmasının düzgünlüyünə, büdcəyə və büdcədən kənar fondlara tam və vaxtında ödənilməsinə nəzarəti həyata keçirməkdir.

Departamentdə 547 vergi ödəyicisi (o cümlədən 133 xüsusi vergi rejimli Hasilatın pay bölgüsü Sazişlərinin iştirakçıları olan podrat və subpodrat müəssisələr) qeydiyyatdadır ki, onlardan da 484-ü faktiki vergi ödəyənlərdir.

Departamentdə qeydiyyatda olan vergi ödəyicilərindən Respublikanın 8 ən böyük təşkilatı olan Dövlət Neft Şirkətini, Rabitə Nazirliyini, «Azərenerji», «Azəriqaz» səhmdar cəmiyyətlərini, Dövlət Dəmir Yolu İdarəsini, «AZAL» Dövlət Konsernini, Xəzər Dəniz Gəmiçiliyini, «Azərikimya» Dövlət Şirkətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Həmin təşkilatlardan 2000-ci ildə 1 trilyon 360 milyard manatdan artıq vəsait daxil olmuşdur ki, bu da büdcəyə ümumi vergi daxilolmalarının 53,0 faizini təşkil edir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, iri vergi ödəyiciləri və xüsusi vergi rejimli müəssisələrdən dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının əsas hissəsi neft sektorundan daxilolmaların payına düşür. Belə ki, 2000-ci ildə Vergilər Nazirliyi tərəfindən yığılan ümumi vergilərin 41,3 faizini Dövlət Neft Şirkətindən daxil olmuş vergilər təşkil etmişdir.

Neft sektorundan vergi daxilolmalarının əsas mənbələrindən biri də Hasilatın pay bölgüsü üzrə Beynəlxalq Sazişlərin iştirakçıları olan xarici neft şirkətlərindən alınan vergilərdir. Bu şirkətlər və onların subpodratçı tərəfdaşları mənfəətdən (mənbədən tutulan vergilər də daxil olmaqla) və əmək haqqından tutulan vergilərdən başqa, digər vergilərin ödəyiciləri olmasalar da, onlardan daxil olan vəsaitlər büdcənin mədaxil hissəsində mühüm yer tutur.

Belə ki, bu şirkətlərdən 1999-cu ildə 218,2 milyard manat, 2000-ci ildə isə 330,3 milyard manat vəsait daxil olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici neft konsorsiumlarının vergi borclarını bir aydan digər aya və ya bir rübdən digər rübə keçirmələrinə yol verilmir. Bu, bir tərəfdən onların vergi ödəyicisi kimi intizamlılığının, digər tərəfdən isə onlarla qarşılıqlı işin səmərəli təşkil olunmasının nəticəsidir.

Bununla yanaşı, xarici neft şirkətləri üzrə 2000-ci il ərzində aparılmış yoxlamalarla və təqdim edilmiş vergi hesabatlarının araşdırılması yolu ilə əlavə vergi mənbələri müəyyən edilmiş, xarici fiziki şəxslərə ödənilən əmək haqqından vergilər hesabına büdcəyə əlavə olaraq 5825,0 ABŞ dolları və ya 26,0 milyard manat məbləğində vergi hesablanmış və alınması təmin edilmişdir.

2000-ci ildə Azəri Çıraq və Günəşli yataqlarının birgə işlənməsi və Hasilatın pay bölgüsü haqqında Saziş üzrə podrat tərəflərdə aparılmış yoxlamalarla 34,7 milyard manat əlavə vəsait hesablanmış və aidiyyəti üzrə

alınması təmin edilmişdir. Eyni zamanda, bu daxilolmalarla podrat tərəflərdə xərclərin 119,7 milyon ABŞ dolları məbləğində artırıldığı müəyyən edilmiş və bu məbləğlərin xərclərdən çıxarılmasına dair göstəriş verilmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 2000-ci ildə neft hasilatının pay bölgüsü haqqında imzalanmış Sazişlər üzrə vergiqoyma mexanizmini tənzimləyən müvafiq Protokolların müzakirəsi aparılmış və «Muradxanlı», «Atəşgah», «Yanan-Tava», «Muğan-Dəniz», «Abşeron», «Yalama», «Kürdaşı», «Cənubi Qobustan» yataqları üzrə bir neçə vergi Protokolları imzalanmışdır.

Qanun qüvvəsinə minmiş Hasilatın pay bölgüsü haqqında Sazişlər üzrə vahid vergi protokollarının hazırlanması sahəsində podrat tərəflərlə birlikdə müəyyən işlər görülmüşdür. Hazırda fiziki şəxslərin vergiyə cəlb edilməsi haqqında vahid protokolun layihəsi hazırlanmış və podrat tərəfin nümayəndələri ilə razılaşdırılmışdır. Digər vahid vergi protokollarının hazırlanması sahəsində aidiyyəti orqanlarla birgə işlər davam edir.

Bir sözlə, iri vergi ödəyiciləri və xüsusi vergi rejimli müəssisələr ilə iş xüsusi diqqət yetirilir və bu işin təkmilləşdirilməsi ön plana çəkilir.

3.5.Vergi cinayətlərinin ibtidai araşdırılması işinin təşkili

Son vaxtlara qədər vergi orqanlarının tərkibində təhqiqat və istintaq apararı, habelə əməliyyat-axtarış tədbirlərini həyata keçirən qurumun olmaması, vergilərin və digər icbari ödənişlərin tam ödənilməsinin təmin olunması və vergi cinayətlərinin aşkar olunub qarşısının alınmasında müəyyən çətinliklər yaradırdı.

Buna görə də, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 aprel 2000-ci il tarixdə prokurorluq orqanlarının rəhbər işçiləri ilə görüşdə və 05 may 2000-ci il tarixdə Vergi Məcəlləsinin layihəsinin müzakirəsi ilə əlaqədar keçirdiyi müşavirədəki çıxışlarında vergi hüquqpozmalarına və bu sahədə törədilən cinayətlərə qarşı mübarizə aparılması üçün vergi xidməti orqanlarına əlavə səlahiyyətlərin verilməsi zərurəti vurğulanmışdır.

Bunun məntiqi davamı kimi Respublika Prezidenti «Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prossesual Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzimləmə məsələləri haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun və həmin Qanunla təsdiq edilmiş

«Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin tətbiq edilməsi barədə» 25 avqust 2000-ci il tarixli və «Əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsində əməliyyat-axtarış subyektlərinin səlahiyyət bölgüsü haqqında» 19 iyul 2001-ci il tarixli fərmanlar imzalamışdır. Bu fərmanlarla Vergilər Nazirliyinə vergidən yayınma cinayətləri ilə mübarizə sahəsində təhqiqat və istintaq aparılması səlahiyyətləri verilmişdir.

Göstərilən fərmanlardan irəli gələn vəzifələrin icrasını təmin etmək məqsədilə Vergilər Nazirliyinin yanında Vergi cinayətlərinin ibtidai araşdırılması Departamenti yaradılmışdır.

Bu Departamentin vəzifələri vergi cinayətlərini, yalançı, qanunsuz sahibkarlıqla məşğul olanları aşkar etmək, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada təhqiqat və istintaq aparmaq, əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirməkdir.

Departament vergi hüquqpozmalarına qarşı mübarizə sahəsində vergi orqanlarının hüquq-mühafizə orqanları ilə fəaliyyətini əlaqələndirir, hüquq-mühafizə orqanları ilə, o cümlədən xarici dövlətlərin hüquq-mühafizə qurumları ilə işgüzar münasibətlər qurur.

Eyni zamanda, Departament vergi cinayətləri haqqında daxil olan ərizə, məlumat və materialları qəbul edərək qeydiyyatı alır və Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosesual qanunvericiliyinə müvafiq olaraq qərarlar qəbul edir. Departament həmçinin vergi cinayətlərinə dair əməliyyat-məlumat uçotu aparır, məlumat bankı yaradır və onlardan istifadə edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Departament tərəfindən vergi cinayətləri və vergi orqanlarının səlahiyyətlərinə aid edilmiş digər cinayətlərə qarşı mübarizə və bu cinayətlər nəticəsində vurulmuş ziyanın ödəndirilməsinin təmin olunması, habelə vergi ödəməkdən boyun qaçıran şəxslərin tapılıb onların qanuna müvafiq qaydada məsuliyyətə alınmaları üçün artıq müəyyən işlər görülmüşdür.

2001-ci ildə baxılan məlumat, müraciət və materialların araşdırılması nəticəsindən asılı olaraq vergiləri ödəməkdən yayınma faktları ilə əlaqədar 19 cinayət işi başlanmışdır.

Həmin cinayət işlərindən «Xəyal-Kompani» şirkətində 1 milyard 571 milyon manat, «Aytəkin» firmasında 334 milyon manat, «Fariz» kiçik müəssisəsində 196 milyon manat, «Vista Konstruksion LTD» birgə Azərbaycan-Türkiyə şirkətində 141 milyon manat, «TİAT-97» istehsalat

kommersiya şirkətində 110 milyon manat, Şamaxı Kooperativlər Cəmiyyətində 96 milyon manat, «Travil Ekspres» firmasında 92 milyon manat məbləğində vergiləri ödəməkdən yayınma faktları üzrə başlanmış cinayət işlərini və digər işləri göstərmək olar.

Ümumilikdə isə 2001-ci ildə icraatda 30 cinayət işi olmuşdur ki, bu işlərin 7-si 2000-ci ildən qalan, 4-ü həmin işlərdən ayrılan cinayət işləridir.

Həmin işlərdən 2 işin istintaqı başa çatdırılaraq məhkəmə orqanlarına verilmiş, 4 iş aidiyyəti üzrə digər hüquq-mühafizə orqanlarına göndərilmiş, 6 iş bir icraatda birləşdirilmiş, 2 iş ilk dəfə vergi ödəməkdən yayınma cinayəti törətmiş şəxslər tərəfindən vurulmuş ziyan tam ödənilməsinə görə xitam edilmiş, 1 iş üzrə icraat Azərbaycan Respublikası CPM-nin 53.1.3 maddəsinə əsasən dayandırılmış, 15 cinayət işi isə 2002-ci ilə qalıq qalmışdır.

«Memar SS» firmasının rəhbərlərinin 520,4 milyon manat məbləğində vergiləri ödəməkdən yayınmaları faktına dair Azərbaycan Respublikası CM-nin 213.4 maddəsi ilə başlanmış cinayət işi üzrə firmanın baş direktoru və baş mühasibi cinayət məsuliyyətinə cəlb edilərək məhkəməyə verilmiş və Bakı şəhəri Yasamal rayon məhkəməsi tərəfindən onların hər ikisi barəsində ittiham hökmü çıxarılmışdır.

Bundan başqa, «Memar SS» firmasının işçiləri haqqında istintaq olunan cinayət işindən İ.Y.Kərimov barəsində CM-nin 178.3.2 maddəsilə ayrıca icraata cinayət işi ayrılaraq Səbail rayon polis idarəsinə göndərilmişdir.

«ABA» televiziya şirkətinin rəhbər işçilərinin 1 milyard 977 milyon manat məbləğində külli miqdarda vergiləri ödəməkdən yayınmaları faktı ilə bağlı CM-nin 213.4 maddəsi ilə başlanmış cinayət işi üzrə 11 nəfər haqqında, o cümlədən şirkətin prezidenti F.M.Zülfüqarovun barəsində təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb etmə qərarları çıxarılmış və şirkətin maliyyə departamentinin direktoru Ş.Ə.Səfiyevə, reklam departamentinin və eyni zamanda «Kaspian Alyans» şirkətinin direktoru V.S.Səfərova, qeyri rəsmi reklam agentləri A.A.Kadilinə ittiham elan edilərək barələrində həbs qəti imkan, teleşirkətin baş mühasibi A.M.Cəfərova isə başqa yerə getməmək haqqında iltizam tədbiri seçilməklə, ibtidai istintaq başa çatdırılaraq, cinayət işi baxılması üçün Respublika Baş Prokurorluğu vasitəsilə 25.12.2001-ci il tarixdə Yasamal rayon məhkəməsinə göndərilmişdir.

F.M.Zülfüqarov və daha 6 nəfər barəsində isə cinayət işindən ayrıca icraatda cinayət işi ayrılmış, lakin həmin şəxslər istintaqdan qaçıb gizləndikləri üçün Azərbaycan Respublikası CPM-nin 53.1.3 maddəsinə əsasən cinayət işi üzrə icraat dayandırılmışdır.

«Servis XXI əsr» firmasının, «İnekotex» şirkətinin, «Palma» istehsalat kommersiya firmasının, «Sazlama» firmasının, «Bakı Poladtökmə» Açıq Tipli Səhmdar Cəmiyyətinin, «Azad sahibkarlıq XXI əsr» firmalarının və «Elin Səsi» şirkətinin rəhbərləri barəsində CM-nin 213.4 maddəsi ilə cinayət işlərinin istintaqı zamanı müəyyən edilmişdir ki, həmin müəssisələr bir şəxsin təsisçiliyi və rəhbərliyi ilə yaradılaraq fəaliyyət göstərmişdir.

Adları çəkilən müəssisələr üzrə başlanmış cinayət işləri (6) bir icraatda birləşdirilərək, həmin müəssisələrin fəaliyyət göstərdikləri 1998-2000-ci illər ərzində ödəməkdən yayındırılmış külli miqdarda vergilərin (18193,4 milyon manat) istintaq prosesində tam ödənilməsi təmin edilmiş və iş üzrə cinayət təqibinə xitam verilmişdir.

Ümumilikdə istintaqı tamamlanmış cinayət işləri və vergiləri ödəməkdən yayınma faktları ilə əlaqədar materialların ilkin araşdırılması zamanı vurulmuş maddi ziyandan 21 milyard 884 milyon manatın təyinatı üzrə dövlət büdcəsinə ödənilməsi təmin edilmişdir.

Bundan başqa, məhkəməyə göndərilmiş cinayət işləri üzrə dövlətə vurulmuş ziyanın ödənilməsinə təmin etmək məqsədilə 3 milyard 229 milyon manat məbləqədə əmlakın üzərinə həbs qoyulmuşdur.

Vergi orqanlarında uçota durmadan sahibkarlıq fəaliyyətilə məşğul olan və hesabatlarını təqdim etməyib vergi ödəməkdən yayınan 203 şəxs (132 hüquqi, 71 fiziki) barəsində icraatda olmuş məlumatlar üzrə görülmüş əməli tədbirlər nəticəsində vergidən yayınan 129 şəxsin (84 hüquqi, 45 fiziki) tapılması təmin olunmuş və bu tədbirlər zamanı 90 saxta möhür götürülmüşdür.

Tapılmış şəxslərin 81 nəfərindən fəaliyyətləri barədə hesabatlar və lazımı maliyyə sənədləri götürülərək materiallar vergi yoxlaması aparılması üçün müvafiq vergilər idarə və şöbələrinə təqdim olunmuş, 11-i haqqında toplanmış materiallar istintaq aidiyyəti üzrə digər hüquq-mühafizə orqanlarına, 3 nəfər barəsində Departamentin istintaq şöbəsinə verilmiş və 26 nəfər şəxsin büdcədən yayındırdıqları vergiləri könüllü olaraq təyinatı üzrə ödəməsi təmin olunmuşdur.

Əlavə dəyər vergisini ödəməkdən yayınan 61 şəxs barəsində Departamentə daxil olmuş 130 məlumat üzrə görülmüş əməli tədbirlər nəticəsində vergidən yayınan şəxslərin 24-ü (23 hüquqi, 1 fiziki şəxs) müəyyən edilmiş, 20 saxta möhür, 651 saxta hesab fakturaları, 1775 ədəd digər saxta (hesab blankları) sənədlər götürülmüşdür.

Müəyyən edilmiş şəxslərdən 19-u haqqında materiallar vergi yoxlamasına, «Hülya» firması haqqında materiallar Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğuna göndərilmiş, qalan şəxslər barəsində isə məlumatların araşdırılması növbəti hesabat dövrünə qalıq qalmışdır.

Bu xarakterli materiallar üzrə vergi yoxlamaları başa çatdırıldıqdan sonra «Aynur MR», «Bahar Törəmə», «Qartal-97», «Aytən-98», «Atlas» MMC, «Oniks», «Vista Konstruksion», «Xəyal» TQ müəssisələrində külli miqdarda vergiləri ödəməkdən yayındırma faktları ilə əlaqədar CM-nin 213.4 maddəsi ilə 2 cinayət işi başlanmışdır.

Vergi hüquqpozmalarına qarşı mübarizə sahəsində vergi orqanları ilə digər hüquq-mühafizə orqanlarının qarşılıqlı əlaqələrinin təmin olunması sahəsində də müəyyən işlər görülmüş, digər hüquq-mühafizə orqanlarında cinayət işlərinin istintaqı ilə əlaqədar yoxlamaların təyin edilməsi, sənəd və məlumatların tələb olunması barədə 223 müraciətə baxılmış, həmin müraciətlərin 205-i təmin olunmuş, 4-ü əsassız olduğu üçün rədd edilmiş, qalanı növbəti hesabat dövrünə qalıq qalmışdır.

Vergi hüquqpozmalarına dair mübarizə sahəsində tədbirlərin həyata keçirilməsi davam etdirilir.

3.6. Vergi təhsilinin təşkili

Bütün dövlətlərin üstün inkişaf etdirdiyi, strateji fəaliyyət sahələrindən biri də təhsildir. Bu ilk növbədə ondan irəli gəlir ki, təhsil dövlətin intellektual potensialını formalaşdıran, iqtisadiyyatın tələblərinə uyğun kadr təminatını həyata keçirən vacib fəaliyyət sahəsidir. Millətin gələcəyi, onun rəqabətliliyi və innovasiya potensialı məhz təhsil prosesində formalaşdığı üçün dünyanın bütün sivil ölkələrində təhsilin inkişafına xüsusi diqqət yetirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatına keçid prosesini yaşayan ölkələrdə, Azərbaycan Respublikası da bu ölkələrə aiddir, təhsilin mühüm

istişamətı olan iqtisadi təhsilin rolu xüsusilə artır. Yeni istehsal-mülkiyyət münasibətlərinə keçid şəraitində bəzi ixtisaslara, o cümlədən iqtisadiyyat, təsərrüfat hüququ, bank-kredit, vergi-büdcə və s. ixtisaslara yanaşma xarakteri tamamilə dəyişməlidir. Bu zaman nəzərə alınmalıdır ki, ali təhsil müəssisələrində (istər dövlət, istərsə də qeyri-dövlət) iqtisadi profilli ixtisasların tədris-metodiki təminatı, dərsliklər və dərs vəsaitləri ilə təchizatı çox aşağı səviyyədə, elmi-pedaqoji potensial isə müasir iqtisadi fənləri (makroiqtisadiyyat, menecment, strateji idarəetmə, maliyyə menecmenti və s.) tədris etmə yox, mənimsəmə mərhələsindədir.

Ona görə də iqtisadi biliklərin populyarlaşdırılması, beş-on il bundan əvvəl təhsilini başa vurub, bu gün idarəetmə strukturlarının həlledici qərarlar qəbul edən pillələrində aparıcı vəzifələr tutan mütəxəssis-idarəedicilərə müasir yeniliklər barədə mütəmadi məlumatların çatdırılması, təhsil məlumatlarının toplanması, təhsil sisteminin informasiya bazasının yaradılması çox vacibdir.

Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, müasir tələblərə cavab verən təhsil sistemi qurmaq külli miqdarda vəsait tələb edir. Ona görə də təhsil prosesində cəmiyyətin bütün təbəqələri, o cümlədən dövlət və qeyri-dövlət müəssisə və təşkilatları, ictimai birliklər və s. yaxından iştirak etməlidir. Təkcə büdcə vəsaiti ilə təhsilin qarşısında duran vəzifə və funksiyaları yerinə yetirmək olduqca çətin məsələdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, təhsil sistemini dövlət və qeyri-dövlət sektorlarına bölmək də bu gün səmərəli təhsil prosesinə xələl gətirən ziyanlı bir addımdır. Əksinə, hər iki sektor dövlətin vahid təhsil strategiyasını həyata keçirməyə yönəldilməlidir.

Bu zaman iş elə qurulmalıdır ki, iqtisadi təhsilin əsası orta məktəblərdə qoyulsun. Yəni, bir qayda olaraq, orta təhsili başa vuran şəxs seçəcəyi ali təhsil istiqamətindən asılı olmayaraq gündəlik həyatdan baş çıxarmalı, bazar iqtisadiyyatında mövcud olan səhm konyukturasından, vergi sistemindən, biznes və kommersiya fəaliyyətindən səmərəli istifadə etmək imkanı əldə etməlidir.

Bir sözlə, orta təhsil sözün əsl mənasında həm mahiyyət, həm də məzmun etibarilə bakalavr pilləsi üçün hazırlıq mərhələsi rolunu oynamalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatına və bununla əlaqədar yeni istehsal-mülkiyyət münasibətlərinə keçid şəraitində iqtisadi təhsilin tərkib hissəsi olan vergi təhsilinin əhəmiyyəti durmadan artır. Bu günün reallıqları əhalinin vergi təhsilinin bu və ya digər forması ilə əhatə olunmasını, onun vergi savadının artırılmasını, vergi məsələləri üzrə maarifləndirilməsini labüd edir.

Fikrimizcə, vergi təhsilinin, vergi savadının da əsası orta məktəbdə qoyulmalıdır. Məktəblilər təhsilin bu pilləsində vergilər, onların məzmunu və mahiyyəti barədə ilkin biliklər əldə etməli, sonradan bu bilikləri ali məktəbdə daha da artıraraq vergilər və vergitutmanın nəzəri və metodoloji əsaslarını dərinlən mənimsəməli, təhsil prosesində əldə etdikləri bilikləri gələcəkdə praktikada tətbiq etməli, vergi sahəsindəki biliklərini daim artırmalıdırlar.

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində vergi təhsili məhz bu cür təşkil edilmişdir.

Lakin təəssüflər olsun ki, son vaxtlara qədər bizim Respublikamızda bu vacib məsələ diqqət mərkəzindən kənar qalmış və bu sahədə lazımi iş görülməmişdir.

Yalnız 2000-ci ildən başlayaraq vergi təhsili, əhalinin vergi savadının artırılması ilə bağlı məsələlər Vergilər Nazirliyinin fəaliyyətinin prioritet istiqamətlərindən biri kimi müəyyən edilərək bu sahədə üç istiqamətdə müvafiq işlərin görülməsinə başlanmışdır.

Birinci istiqamət strateji əhəmiyyətə malik olmaqla daha uzun dövrü əhatə edir. Onun əsas məqsədi gələcəyin vergi ödəyicisini və vergi orqanları üçün yüksək ixtisaslı mütəxəssisləri hazırlamaqdan ibarətdir.

Bu məqsədlə Təhsil Nazirliyi ilə sıx əməkdaşlıq edilmiş, vergilər sahəsində biliklərin populyarlaşdırılması məqsədi ilə təhsilin bütün pillələrini əhatə edən dərsliklərin və dərs vəsaitlərinin hazırlanması istiqamətində xeyli iş görülmüşdür. Belə ki, Vergilər Nazirliyi tərəfindən orta məktəblərin III-V sinifləri üçün 10 çap vərəqi həcmində “Vergilərin əhəmiyyəti və ya yeddi nağıl axşamı” adlı və orta məktəblərin VI-VIII sinifləri üçün 16 çap vərəqi həcmində «Vergilər» adlı dərs vəsaitləri hazırlanaraq nəşr olunmuşdur. Bu kitablar tədris olunmaq üçün Naxçıvan MR, Bakı, Gəncə, Sumqayıt, Mingəçevir, Əli-

Bayramlı şəhərlərinin orta ümumtəhsil məktəblərinə pulsuz paylanmış və artıq onların tədrisi təşkil olunmuşdur.

Bundan əlavə, təhsilin bakalavr pilləsində təhsil alanlar üçün «Vergitutmanın nəzəri və metodoloji əsasları» (30 çap vərəqi həcmində) adlı dərslik hazırlanaraq Vergilər Nazirliyinin vəsaiti hesabına nəşr olunmuşdur. Orta məktəblərin IX- XI sinifləri üçün nəzərdə tutulmuş dərsliyin hazırlanması isə başa çatmaq üzrədir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda sadalanan kitablar Respublika ictimaiyyəti tərəfindən çox müsbət qarşılanmışdır.

Məlum olduğu kimi, vergi orqanlarının işinin müasir tələblərə uyğun qurulması xeyli dərəcədə onların peşəkar, hərtərəfli biliyə, çevik təfəkkürə malik, təşəbbüskar mütəxəssislərlə komplektləşdirilməsindən asılıdır. Odur ki, vergi orqanları üçün yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Göstərilənləri nəzərə alaraq Respublikanın ali məktəblərində vergi sistemi üçün yüksək ixtisaslı mütəxəssis kadrların hazırlanması məqsədilə Vergilər Nazirliyinin təşəbbüsü ilə Təhsil Nazirliyinin vəsatətinə əsasən Respublika Nazirlər Kabinetinin 9 yanvar 1997-ci il tarixli 4 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş “Ali və orta ixtisas təhsili istiqamətlərinin və ixtisaslarının siyahısı”nın ümumiqtisad istiqamətinə “Vergilər və vergitutma” və “Vergi işinin təşkili və idarə edilməsi” ixtisasları, 20 may 1997-ci il tarixli 54 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş “Magistr proqramlarının siyahısı”na isə “Vergi üzrə hüquqşünas” ixtisası daxil edilmişdir. Bundan əlavə, Vergilər Nazirliyinin təşəbbüsü ilə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində “Vergi və vergiqoyma” kafedrası yaradılmışdır. Bu kafedrada Təhsil Nazirliyinin İqtisadiyyat bölməsi üzrə metod şurası tərəfindən bəyənilmiş tədris planları əsasında vergi işi üzrə mütəxəssislər hazırlanır. Çox müsbət haldır ki, 2002-ci ilin tələbə qəbulu planında yuxarıda qeyd olunan vergi ixtisasları üzrə əlavə qəbul nəzərdə tutulmuşdur.

İkinci istiqamət vergi orqanları əməkdaşlarının peşəkarlıq səviyyəsinin artırılmasına yönəldilmişdir və bu iş mütəmadi olaraq davam etdirilir.

Bu işin vacibliyi ilk növbədə ondan irəli gəlir ki, Azərbaycan Respublikasının iqtisadi maraqlarının qorunmasını təmin etmək məqsədilə bir sıra digər məsələlərlə yanaşı dövlət vergi xidməti orqanlarının vəzifəli şəxslərinin peşə hazırlığının təkmilləşdirilməsinə və ixtisaslarının artırılmasına böyük ehtiyac vardır. Bundan əlavə, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya, ölkəmizə investisiya axınının artdığı bir şəraitdə beynəlxalq vergi sistemi, hüquq normaları, maliyyə, iqtisadiyyat və digər sahələrdə mükəmməl biliyə malik vergi orqanı əməkdaşlarına tələbat artmaqdadır. Göstərilən vəzifələri yerinə yetirmək məqsədi ilə “Dövlət vergi orqanlarında xidmət haqqında” Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2001-ci il 19 iyul tarixli 539 sayılı Fərmanında Vergilər Nazirliyinin Tədris Mərkəzinin yaradılması barədə qərar verilmişdir. Hazırda Tədris Mərkəzi ilə bağlı təşkilati-texniki məsələlər həll olunur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, vergi orqanlarının vəzifəli şəxsləri peşə hazırlığı səviyyəsinin yüksəldilməsi və ixtisaslarının artırılması məqsədilə müxtəlif kurslarda iştirak edirlər. Belə ki, son 5 ildə respublika vergi orqanlarının 670 əməkdaşı Vergilər Nazirliyinin ixtisasartırma kurslarına, 125 əməkdaşı Vergi Məcəlləsinin tədrisi kurslarına, 70-dən artıq əməkdaşı isə İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının Türkiyə Respublikasının Ankara şəhərində təşkil etdiyi kurslara cəlb olunmuşlar. Vergilər Nazirliyi sisteminin əməkdaşları müntəzəm olaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasında, Müdafiə Nazirliyinin Hərbi Akademiyasında təşkil olunmuş kurslarda iştirak edirlər.

Bununla yanaşı, Vergi Məcəlləsinin tədrisi təşkil edilərək, vergi orqanlarının bütün əməkdaşları tərəfindən onun mənimsənilməsi təmin edilmiş, Ərazi Vergilər İdarələrinin vergi ödəyicilərinin auditi və operativ nəzarət sahələri üzrə mütəxəssislərinin, yerli orqanlarının vergi borclarının məcburi alınması şöbə və bölmələrinin işçilərinin ixtisasını artırmaq məqsədilə kurslar təşkil edilmiş, Vergilər Nazirliyinin Vergi ödəyicilərinin auditi Baş İdarəsi, Operativ nəzarət İdarəsi və Vergi cinayətlərinin ibtidai araşdırılması Departamenti arasında işlərin əlaqələndirilməsi və sistemləşdirilməsi məqsədi ilə həmin qurumların vəzifəli şəxsləri ilə məşğələlər, işğal olunmuş rayonların vergi orqanlarının vəzifəli şəxsləri üçün Vergi Məcəlləsi və onunla bağlı normativ-hüquqi sənədlərin tətbiqi ilə əlaqədar seminar-məşğələlər, vergi

orqanlarında müsabiqə yolu ilə işə qəbul olunmuş gənc mütəxəssislərin fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaq məqsədilə onlar üçün xüsusi proqram üzrə məşğələlər keçirilmişdir.

Vergi Məcəlləsinin tətbiqi ilə bağlı yerli vergi orqanları əməkdaşlarının vergi qanunvericiliyini daha dərindən mənimsəməsi, habelə yerli vergi orqanları tərəfindən bu sahədə aparılan tədris işlərinə əməli köməklik göstərmək məqsədilə Vergilər Nazirliyinin mərkəzi aparatının mütəxəssisləri respublikanın bütün şəhər və rayonlarında olmuş, onlar tərəfindən həm yerli vergi orqanları əməkdaşları, həm də vergi ödəyiciləri ilə seminar-müşavirələr keçirilmişdir. Bu işin yüksək səmərəsi nəzərə alınaraq, gələcəkdə də mütəmadi olaraq davam etdirilməsi qərara alınmışdır.

Vergi orqanları əməkdaşlarının peşəkarlıq səviyyəsinin artırılmasında Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi ilə Türkiyə Respublikası Maliyyə Nazirliyi arasında əməkdaşlıq haqqında 12 mart 2001-ci il tarixdə imzalanmış Protokolda nəzərdə tutulmuş məsələlərin icrası mühüm rol oynayacaqdır. Protokola əsasən Tərəflər ölkələrinin qanun və qanunvericilik aktları çərçivəsində qarşılıqlı yardım göstərmək məqsədi ilə aşağıdakı mövzularda tədris kursları təşkil edəcəklər:

-milli vergi qanunvericiliyinin və vergi idarələrinin fəaliyyəti və idarə edilməsi prinsipləri;

-vergi dairələrinin quruluşu, təşkilatlandırılması;

-vergi qanunvericiliyinin tətbiq edilməsinə nəzarət;

-vergi ödəyiciləri ilə qarşılıqlı əlaqələr və vergilərin tutulması tədbirləri;

-kadrların seçilməsi, təhsili və təyin edilməsi;

-kadrların təhsil alması üçün təhsil proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi;

-etibarlı rabitə sistemi və kompüter fəaliyyət mərkəzinin qurulması və istifadəsi.

Həmin Protokola əsasən Türkiyə tərəfi yuxarıda göstərilən məsələlərlə əlaqədar olaraq Azərbaycan vergi işçiləri üçün Türkiyə Maliyyə Nazirliyində

kurslar təşkil etməyi, türk mütəxəssislərini Azərbaycana göndərərək, burada təhsil kursları təşkil etməyi və vergi nəzarəti işi ilə tanış olmaq məqsədilə Azərbaycan tərəfinin mütəxəssislərdən ibarət nümayəndə heyətini qəbul etməyi öz üzərinə götürmüşdür.

Üçüncü istiqamət yuxarıda qeyd olunan istiqamətlərdən heç də az əhəmiyyət kəsb etmir və vergi ödəyicilərinin vergi savadının artırılmasına, əhalinin vergi sahəsində maarifləndirilməsinə yönəldilmişdir.

Bu məqsədlə Vergilər Nazirliyinin əməkdaşları mütəmadi olaraq Vergi Məcəlləsinin tədrisi ilə əlaqədar ayrı-ayrı idarə və təşkilatlar tərəfindən təşkil olunmuş kurslarda yaxından iştirak edirlər. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Milli Bankının, Rabitə Nazirliyinin, Dövlət Neft Şirkətinin, Dövlət Xüsusi Maşınqayırma və Konversiya Komitəsinin, Dəmir Yolu İdarəsinin rəhbərliyinin təşəbbüsü ilə onların təsərrüfat subyektlərinin müvafiq xidmətlərinin mütəxəssisləri üçün keçirilmiş seminarlarda, Ədliyyə Nazirliyində bələdiyyə orqanlarının nümayəndələri üçün keçirilmiş kurslarda, habelə Daxili İşlər Nazirliyinin Polis Akademiyasında və Müdafiə Nazirliyinin Hərbi Akademiyasında keçirilmiş görüşlərdə Vergilər Nazirliyinin mütəxəssisləri tərəfindən Vergi Məcəlləsinin tətbiqinə dair mühazirələr oxunmuş, müvafiq maarifləndirmə işləri həyata keçirilmişdir.

Eyni zamanda Vergi Məcəlləsinin tətbiqi ilə bağlı vergi ödəyiciləri müntəzəm olaraq müxtəlif görüşlər keçirir, Vergilər Nazirliyinin vəzifəli şəxsləri, aparıcı mütəxəssisləri mətbuat sahələrində, televiziya və radioda mütəmadi çıxışlar edərək vergi ödəyicilərini maarifləndirir, onları narahat edən problemlərə aydınlıq gətirirlər.

Göründüyü kimi, Vergilər Nazirliyi tərəfindən iqtisadi təhsilin tərkib hissəsi olan vergi təhsili, əhalinin vergi savadının artırılması sahəsində xeyli iş görülmüşdür. Bu işlər qarşıdakı illərdə də davam etdiriləcəkdir.

3.7. Vergi təbliğatı, vergi ödəyicilərinin məlumatlandırılması

Dövlət büdcəsinin mədaxil hissəsinin əsasını təşkil edən vergilərin vaxtında və tam həcmdə yığılması bilavasitə vergi orqanlarının vəzifəsi olsa da, xeyli dərəcədə ölkə vətəndaşlarının bu işə sağlam münasibətindən vergi

ödəyicilərinin öz vergi öhdəliklərini vaxtında yerinə yetirmələrindən, əhalinin vergilər, onların mahiyyəti, vergi ödəməyin məqsədi və vacibliyi barədə bilgilərə malik olmasından asılıdır. Bu işdə vergi təbliğatının və vergi ödəyicilərinin vergi məsələləri üzrə məlumatlandırılmasının rolu olduqca böyükdür.

Ona görə heç də təsadüfi deyildir ki, dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində vergi orqanları bu məsələyə xüsusi diqqət yetirirlər.

Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, son vaxtlara qədər bizim Respublikamızda bu aktual və olduqca vacib məsələ diqqətdən kənar qalmış və bu sahədə demək olar ki, heç bir iş görülməmişdir.

Yalnız 2000-ci ildən başlayaraq vergi orqanlarının tarixində ilk dəfə olaraq vergi təbliğatı, vergi ödəyicilərinin vergi məsələləri üzrə məlumatlandırılması, əhalidə vergi mədəniyyətinin, təfəkkürünün formalaşdırılması sahəsində işlərin təşkili Respublikanın vergi sistemində aparılan məqsədyönlü islahatların tərkib hissəsi, Vergilər Nazirliyinin fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi müəyyən edilmiş, bu sahədə müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsinə başlanılmışdır.

Bu məqsədlə Vergilər Nazirliyində aparılan struktur islahatları çərçivəsində, Beynəlxalq Valyuta Fondunun tövsiyələri nəzərə alınaraq, həm Nazirliyin mərkəzi aparatında (Vergi siyasəti və strateji araşdırmalar Baş İdarəsinin nəzdində), həm də yerli vergi orqanlarında vergi ödəyicilərinin məlumatlandırılması şöbələri (bölmələri) yaradılmışdır.

Son iki il ərzində Vergilər Nazirliyi və onun yerli orqanları tərəfindən vergi təbliğatı və vergi ödəyicilərinin məlumatlandırılması sahəsində artıq xeyli iş görülmüşdür və hazırda da bu işlər davam etdirilir.

Bu sahədə görülmüş işlərdən ilk növbədə Təhsil Nazirliyi ilə sıx əməkdaşlıq edilərək vergilər sahəsində biliklərin populyarlaşdırılması, gələcəyin vergi ödəyicilərini hazırlamaq məqsədi ilə təhsilin bütün pillələrini əhatə edən dərsliklərin və dərs vəsaitlərinin hazırlanması və nəşr olunmasını göstərmək olar.

Əhalidə vergi mədəniyyətinin formalaşdırılması, qanunvericilik və normativ sənədlərin vergi ödəyicilərinə izah edilməsi, habelə vergi sistemində

aparılan islahatlar barədə ictimaiyyətə operativ və dolğun informasiya çatdırılır.

Bu məqsədlə Vergilər Nazirliyinin mətbu orqanı olan «Vergilər» qəzeti təsis olunmuş, televiziya kanallarında verilişlər təşkil olunmuşdur ki, bunların da dövlətin vergi siyasətinin təbliğində, əhəlinin vergi məsələləri üzrə maarifləndirilməsində müstəsna əhəmiyyəti vardır.

Respublikanın demək olar ki, bütün rayonlarının ərazisində, magistral yolların kənarında vergini, vergi ödəməyin məqsədini və vacibliyini təbliğ edən stendlər və lövhələr quraşdırılmış, televiziya mütəmadi olaraq vergi intizamını təbliğ edən teleroliklər və reklamlar göstərilir. Vergilər Nazirliyinin vəzifəli şəxsləri, aparıcı mütəxəssisləri mətbuat səhifələrində, televiziya və radioda mütəmadi olaraq çıxışlar edir, müsahibələr verir, vergi ödəyicilərini narahat edən problemlərə aydınlıq gətirirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, vergi orqanlarının vəzifəli şəxslərinin əhəli ilə birbaşa dialoqunun faydası olduqca böyükdür. Bunu digər dövlətlərin təcrübəsi də təsdiq edir. Məsələn, İtaliyada büdcə mədaxilində yaranmış kəskin problemlə əlaqədar olaraq bu sahənin rəhbərinin vergi ödəyicilərinə müraciət edərək vətənə kömək etmələrini və daha səmimi olmalarını xahiş etməsi, qısa bir müddət ərzində büdcəyə xeyli əlavə vəsait toplanmasına gətirib çıxardı.

Əhalidə vergi mədəniyyətinin formalaşdırılması istiqamətində görülən əsas işlərdən biri də Vergi Məcəlləsinin müddəalarından və ayrı-ayrı vergi növlərinin xülasəsindən ibarət sadə, aydın və daha oxunaqlı formada buklet, kitabça və sxemlərin tərtib edilməsi olmuşdur. İndiyədək 20 adda buklet və kitabça, bəyannamələrin qəbulu, ayrı-ayrı vergilərin hesablanması və ödənilməsi proseslərini əks etdirən 10-dan artıq sxem hazırlanaraq vergi ödəyicilərinə pulsuz paylanmışdır. Hazırda yeni və vergi ödəyicilərini daha çox maraqlandıra biləcək bukletlərin hazırlanması işi davam etdirilir.

Təkcə 2000-ci ildə Vergilər Nazirliyi tərəfindən vergi təbliğatı ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsinə (dərsləklərin, bukletlərin, bülletenlərin və s. nəşri) 200 milyon manatdan artıq vəsait sərf olunmuşdur.

Bununla yanaşı, Respublikanın yerli vergi orqanlarının ofisinin girişində məlumatlandırma lövhələri quraşdırılmış və bu lövhələrdə müxtəlif məlumatlar, normativ-hüquqi sənədlər, bukletlər və s. yerləşdirilmişdir.

Vergi orqanlarının fəaliyyətində şəffaflığın təmin edilməsi, aparılan islahatlar, vergi sistemindəki yeniliklər barədə ictimaiyyəti məlumatlandırmaq məqsədi ilə mütəmadi olaraq xüsusi informasiya bülletenləri buraxılır. Eyni zamanda, bu məqsədlə Respublika vergi orqanlarının son 5 illik fəaliyyətini əks etdirən Statistik Məcmuə hazırlanaraq nəşr olunmuş, Vergilər Nazirliyinin internet saytı yaradılmışdır.

Respublika vergi orqanlarının tarixində ilk dəfə olaraq hazırlanmış Statistik Məcmuədə 1996-2000-ci illər ərzində Azərbaycan Respublikasının vergi orqanlarının fəaliyyətinin ayrı-ayrı istiqamətlərini əhatə edən statistik məlumatlar verilmişdir. Məcmuədə həmçinin Vergilər Nazirliyinin, onun mərkəzi aparatının idarə və şöbələri, onların vəzifə və funksiyalarına dair məlumatlar öz əksini tapmışdır.

Vergilər Nazirliyinin internet saytında Vergi Məcəlləsinin tam mətni verilmişdir. Nazirliyin internet sahifəsindən eləcə də vergi sistemində aparılan islahatlar, Vergilər Nazirliyinin mərkəzi aparatı və yerli struktur bölmələri, vergi xidmətində baş verən yeniliklər, vergi ödəyicilərini maraqlandıran bir çox başqa məsələlər barədə bilgiler almaq olar.

Məlum olduğu kimi, 2001-ci ilin yanvar ayının 1-dən Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin tətbiqi ilə əlaqədar olaraq əvvəllər vergi məsələlərini tənzimləyən bir sıra normativ sənədlər öz hüquqi qüvvəsini itirmişdir. Eyni zamanda, Vergi Məcəlləsinin tətbiq edilməsini təmin etmək məqsədilə müvafiq icra orqanları tərəfindən bir sıra yeni normativ-hüquqi sənədlər hazırlanaraq təsdiq edilmişdir.

Bütün bunlarla əlaqədar olaraq Vergilər Nazirliyinə vergi ödəyicilərindən xeyli sayda müraciət və yazılı sorğular daxil olur ki, bunlara da mövcud qanunvericiliyə uyğun cavablar verilir. Daxil olan müraciət və sorğuların təhlili göstərir ki, vergi ödəyicilərindən daxil olan suallar arasında vergi qanunvericiliyinin müxtəlif sahələrini əhatə edən oxşar məzmunlu müraciət və sorğulara tez-tez rast gəlinir. Bütün bunlar nəzərə alınaraq, mahiyyətə oxşar suallar ümumilləşdirilmiş və onlara hazırlanmış cavablar

«Vergiləri necə ödəməliyik?» adlı sual-cavab toplusu şəklində 2500 tirajla nəşr edilmişdir.

Vergilərin dövlət büdcəsinə tam və vaxtında ödənilməsinə təmin etmək məqsədi ilə Vergilər Nazirliyi tərəfindən vergi təbliğatının həyata keçirilməsi istiqamətləri müəyyən edilərkən bir sıra xarici ölkələrin təcrübəsi öyrənilmişdir. Bu zaman müəyyən edilmişdir ki, bu ölkələrdə ənənəvi təbliğat forması kimi kütləvi informasiya vasitələrindən və vergi reklamından geniş istifadə olunmaqla yanaşı, vergi ödəyicilərinin tədiyə intizamı və onun yerinə yetirilmə səviyyəsi haqqında məlumatları geniş kütlələrə çatdırmaq üçün «Vergi lövhəsi» adlanan təbliğat vasitəsindən də istifadə olunur. Bunu nəzərə alaraq vergi ödəyiciləri tərəfindən vergi öhdəliklərinin yerinə yetirilmə intizamı barədə ictimaiyyəti məlumatlandırmaq məqsədi ilə Vergilər Nazirliyi tərəfindən «Vergi lövhəsi» hazırlanmış və yerli vergi xidməti orqanları vasitəsilə Respublika ərazisində yerləşən istehsal, ticarət, ictimai işə və digər xidmət obyektlərində görünən yerlərdə asılması təmin edilmişdir.

Bundan əlavə, vergi təbliğatı vasitəsi olan və bir sıra xarici ölkələrdə istifadə olunan «Vergi təqvim»nin nümunəsi hazırlanmış və yaxın vaxtlarda onun nəşr edilərək vergi ödəyiciləri arasında yayılması nəzərdə tutulmuşdur.

Vergi siyasətinin həyata keçirilməsi, vergi ödəyicilərinə vergi və digər icbari ödənişlərlə bağlı məlumat və izahatların verilməsi ilə əlaqədar olaraq vergi orqanlarının işini tənzimləmək məqsədilə Vergilər Nazirliyinin müvafiq əmri ilə «Vergi ödəyicilərinin vergi məsələləri üzrə məlumatlandırılması haqqında Əsasnamə» təsdiq edilmiş və istifadə üçün yerli vergi orqanlarına göndərilmişdir.

Eyni zamanda, vergi orqanı əməkdaşlarının xidmət şərəfini, peşə nüfuzunun və şəxsi ləyaqətinin qorunmasında aşkarlığın təmin edilməsi və peşə davranış qaydalarının etik normalarını tənzimləmək məqsədilə «Dövlət vergi orqanı əməkdaşlarının peşə etikası Kodeksi» təsdiq edilmiş və kitabça şəklində nəşr edilərək bütün vergi xidməti əməkdaşlarına çatdırılmışdır.

Yerli vergi orqanlarında vergi ödəyicilərinin məlumatlandırılması və vergi təbliğatı işinin təkmilləşdirilməsi və səmərəliliyinin artırılması məqsədilə Vergilər Nazirliyi tərəfindən Ərazi Vergilər İdarələrində, şəhər və rayonlar üzrə vergilər idarələrində və şöbələrində vergi ödəyicilərinin məlumatlandırılması və vergi təbliğatı işinin təşkilinə dair metodiki rəhbərliklər hazırlanmış, təsdiq edilərək istifadə üçün yerlərə göndərilmişdir.

Vergi siyasətinin daha səmərəli və operativ şəkildə həyata keçirilməsi, bu işdə ictimai rəyin nəzərə alınması məqsədilə vergi məsələlərinə aid müxtəlif

sualları özündə əks etdirən sorğu bülleteni tərtib edilmiş, onun əsasında Bakı və Sumqayıt şəhərlərində yaşayan respondentlər arasında sorğu keçirilərək nəticələr ümumiləşdirilmişdir. Belə sorğuların mütəmadi olaraq keçirilməsi və onların nəticələrinin aparılan vergi islahatları ilə əlaqələndirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Vergi ödəyiciləri ilə vergi orqanları arasında normal, işgüzar münasibətlər qurulur. Vergi Məcəlləsinin tətbiqi ilə əlaqədar Respublikanın şəhər və rayonlarında yerli vergi ödəyiciləri və xarici iş adamları ilə çoxsaylı görüşlər, seminarlar, brifinqlər keçirilmişdir. Təqribən 30 min nəfəri əhatə edən bu tədbirlərdə vergi ödəyicilərinin vergi qanunvericiliyi ilə bağlı müxtəlif sualları cavablandırılmışdır.

Vergilər Nazirliyinin mütəxəssisləri mütəmadi olaraq ayrı-ayrı müəssisə və təşkilatlar tərəfindən təşkil olunmuş kurslarda vergi qanunvericiliyi ilə bağlı mühazirələr oxuyur, müvafiq məlumatlandırma işləri aparırlar.

Vergi öhdəliklərini tam və vaxtında yerinə yetirən, vergi qanunvericiliyinə hörmətlə yanaşan və ona əməl edən intizamlı vergi ödəyicilərinin seçilib fərqləndirilməsi, onların həvəsləndirilməsi və təşviq edilməsi məqsədi ilə «Nümunəvi vergi ödəyicisi» fəxri adının Əsasnaməsi və «Nümunəvi vergi ödəyicisi fəxri adının şəhadətnaməsi»nin forması təsdiq edilmiş, nümunəvi vergi ödəyicilərinin müəyyən edilməsi üçün komissiya yaradılmışdır. Hazırda komissiya xüsusi olaraq hazırlanmış metodika əsasında nümunəvi vergi ödəyicilərinin seçilməsi işinə başlamışdır.

Göründüyü kimi, Respublikanın vergi orqanları tərəfindən bu işin vacibliyini nəzərə alaraq, vergi təbliğatına, vergi ödəyicilərinin vergi məsələləri üzrə məlumatlandırılmasına xüsusi diqqət yetirilir, bu istiqamətdə məqsədyönlü şəkildə müvafiq tədbirlər həyata keçirilir. Bu işlərin gələcəkdə də və daha geniş miqyasda aparılması nəzərdə tutulmuşdur.

4.Azərbaycan Respublikasının vergi xidmətində aparılan islahatların nəticələri

4.1.İslahatların vergi proqnozlarının yerinə yetirilməsinə təsiri

1999-cu ilin ikinci yarısından Azərbaycan Respublikasının vergi orqanlarında həyata keçirilən islahatlar vergilərin toplanmasında yaranmış geriliyin aradan qaldırılmasına imkan vermiş, dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının artmasına müsbət təsir göstərmişdir. Belə ki, əgər 1998-ci ildə vergi proqnozlarına cəmi 71 faiz əməl olunmuşdusa, 1999-cu ildən başlayaraq

görülmüş tədbirlər nəticəsində proqnozların yerinə yetirilməsi sahəsində nəzərəcarpacaq irəliləyişlərə nail olunmuşdur (Cədvəl 4.1.1).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müsbət meyllər təkcə illik proqnoz tapşırıqlarının deyil, rüblük və yarımillik tapşırıqların yerinə yetirilməsində də özünü göstərir. Belə ki, 1999-cu ilin ikinci yarımilliyində vergi orqanları tərəfindən dövlət büdcəsinə 1177,8 milyard manat vəsaitin daxil olması və yaxud vergi proqnozunun 91,6 faiz səviyyəsində yerinə yetirilməsi təmin olunmuşdur ki, bu da ilin birinci yarımilliyi ilə müqayisədə 417,1 milyard manat və ya 54,8 faiz çoxdur. Artımın 67,8 faizi və ya 134,2 milyard manatı dövlət müəssisələrinin, o cümlədən 25,1 faizi və ya 104,6 milyard manatı yerli özəl müəssisələrin və fiziki şəxslərin payına düşür. Qeyri-neft sektoru üzrə 1999-cu ilin ikinci yarımilliyində daxilolmalar 675,2 milyard manat təşkil etmiş, yəni ilin birinci yarımilliyi ilə müqayisədə 137,4 milyard manat və ya 25,5 faiz çox olmuşdur.

1999-cu ilin ikinci yarımilliyinin göstəriciləri həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət etibarilə 1998-ci ilin müvafiq dövrünün göstəricilərini üstələmişdir. Göstərilən dövrlərin müqayisəsi daxilolmaların 298,9 milyard manat və ya 34 faiz artmasını və bu artımın 211,5 milyard manatının və ya 70,8 faizinin dövlət müəssisələri hesabına, 87,4 milyard manatının və ya 29,2 faizinin isə qeyri-dövlət müəssisələri hesabına əldə edilməsini göstərir. Qeyri-dövlət sektorundan daxilolmaların artımı yerli özəl müəssisələrdən və fiziki şəxslərdən daxilolmaların payına düşür. 1999-cu ilin ikinci yarımilliyində qeyri-neft sektorundan daxilolmalar 60,3 milyard manat artmışdır.

Məhz 1999-cu ilin ikinci yarımilliyində büdcəyə vergi daxilolmalarının artması illik proqnozun tapşırıqlarının 83,2 faizi yerinə yetirilməsinə, 1999-cu il ərzində 2329,0 milyard manat proqnoza qarşı 1938,4 milyard manat vəsaitin dövlət büdcəsinə səfərbər edilməsinə imkan yaratmışdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 1999-cu ilin proqnoz tapşırıqlarına 83,2 faiz əməl edilməsinə baxmayaraq, 1998-ci il ilə müqayisədə artım 236,5 milyard manat və ya 13,9 faiz təşkil etmişdir. Bu artımın 128,1 milyard manatı və ya 54,2 faizi qeyri-dövlət müəssisələrinin payına düşür. Yerli özəl müəssisələrdən və fiziki şəxslərdən daxilolmalar 1998-ci illə müqayisədə 1999-cu ildə 169,0 milyard manat artmışdır.

İllik daxilolmaların 1213,5 milyard manatı və ya 62,6 faizini təmin etmiş qeyri-neft sektorunun daxilolmaları 1998-ci il ilə müqayisədə 120,4 milyard manat və ya 11,0 faiz artmışdır.

Respublikanın vergi orqanları tərəfindən 2000-ci il ərzində dövlət büdcəsinə 2574,5 milyard manat vəsaitin daxil olması təmin edilmişdir. İşlərin görülməsi, xidmətlərin göstərilməsi və əməliyyatların aparılmasına görə əlavə dəyər vergisinin 0 (sıfır) dərəcə ilə tutulması səbəbindən il ərzində büdcədən 19,8 milyard manat vəsait vergi ödəyicilərinə, yerli idarəetmə orqanlarının yaradılması ilə əlaqədar isə 2,7 milyard manat vəsait bələdiyyələrin büdcəsinə qaytarılmışdır. Geri qaytarmalar nəzərə alınmaqla 2000-ci il ərzində 2552,0 milyard manat vəsaitin büdcəyə mədaxil edilməsi təmin olunmuşdur ki, bu da illik proqnoz tapşırığının 100 faizi deməkdir. İllik daxilolmaların 22,5 faizi birinci rübdə, 23,5 faizi ikinci rübdə, 26,7 faizi üçüncü rübdə və 27,3 faizi dördüncü rübdə təmin edilmişdir, yəni büdcə gəlirlərinin rüblər üzrə fasiləsiz daxilolmasına nail olunmuşdur.

Təhlil göstərir ki, 1999-cu ilə nisbətən 2000-ci ildə vergi daxilolmaları 613,6 milyard manat və ya 31,7 faiz artmışdır. Bu artımın 401,4 milyard manatı və ya 65,4 faizi dövlət müəssisələrinin, 212,2 milyard manatı və ya 34,6 faizi özəl sektorun payına düşmüşdür.

2000-ci ildə neft sektoru üzrə daxilolmalar 1055,8 milyard manat (ümumi daxilolmaların 41,4 faizi), qeyri-neft sektoru üzrə isə - 1496,2 milyard manat (ümumi daxilolmaların 58,6 faizi) təşkil etmişdir. Qeyri-neft sektoru üzrə daxilolmaların 1016,5 milyard manatı (ümumi daxilolmaların 39,8 faizi) qeyri-dövlət müəssisələrinin payına düşmüşdür.

2000-ci ildə xarici investisiyalı müəssisələrdən dövlət büdcəsinə 555,0 milyard manatdan artıq vəsait daxil olmuşdur ki, bu da 1999-cu illə müqayisədə 97,5 milyard manat və ya 21,3 faiz çoxdur. Bu müəssisələrdən ödənilən vergilərin ümumi daxilolmalardakı xüsusi çəkisi 1995-ci ildəki 2,4 faizdən 2000-ci ildə 21,8 faizədək yüksəlmişdir.

Yerli özəl müəssisələr və fiziki şəxslər üzrə vergi daxilolmalarının ümumi daxilolmalardakı xüsusi çəkisi də xeyli artmışdır. Əgər bu vergi ödəyicilərindən daxil olmuş vergilərin ümumi daxilolmalardakı xüsusi çəkisi 1995-ci ildə 12,4 faiz, 1996-cı ildə – 6,7 faiz, 1997-ci ildə – 6,1 faiz, 1998-ci ildə – 10,4 faiz olmuşdursa, 1999-cu ildə 17,9 faizədək, 2000-ci ildə isə 18,1 faizədək yüksəlmişdir. 2000-ci ildə yerli özəl müəssisələrdən və fiziki şəxslərdən dövlət büdcəsinə 461,0 milyard manat proqnoza qarşı 461,5 milyard manat (100,1 faiz) vəsait səfərbər olunmuşdur ki, bu da bütünlükdə 1995-ci illə müqayisədə 3,4 dəfə, 1996-cı illə müqayisədə – 4,2 dəfə, 1997-ci illə müqayisədə – 3,6 dəfə, 1998-ci illə müqayisədə – 2,6 dəfə, 1999-cu illə müqayisədə isə 114,7 milyard

manat və ya 33,1 faiz artıqdır. Bu ilk növbədə yerli özəl qurumlar və fiziki şəxslər tərəfindən vergilərin düzgün hesablanmasına, vaxtında və tam həcmdə ödənilməsinə nəzarətin gücləndirilməsi sahəsində görülmüş tədbirlərlə bilavasitə bağlıdır.

2000-ci ildə vergi daxilolmalarının dövlət büdcəsinin gəlirlərində xüsusi çəkisi 71,7 faiz, 2002-ci ildə isə 74,0 faiz olmuşdur, halbuki 1996-cı ildə bu göstərici 66,0 faiz təşkil etmişdir.

2001-ci ildə 3116,0 milyard manat proqnoza qarşı dövlət büdcəsinə 2898,0 milyard manat, o cümlədən IV rübdə 825,7 milyard manata qarşı 825,1 milyard manat vəsaitin daxil olması təmin edilmiş və illik proqnoza 93,0 faiz, IV rübün proqnozuna isə 99,9 faiz əməl edilmişdir.

Daxilolmaların ümumi həcmi 2000-ci illə müqayisədə (2552,0 milyard manat) 346,0 milyard manat və ya 13,6 faiz, o cümlədən IV rübdə (695,5 milyard manat) 129,6 milyard manat və ya 18,6 faiz artmışdır.

Dövlət büdcəsinə 2001-ci il üzrə daxilolmaların ümumi strukturunda dövlət müəssisələrinin xüsusi çəkisi 61,0 faiz (1767,0 milyard manat), özəl sektorun xüsusi çəkisi isə 39,0 faiz (1131,0 milyard manat), o cümlədən yerli özəl qurumlar və fiziki şəxslər üzrə daxilolmalar 560,3 milyard manat təşkil etmişdir ki, bu da 2000-ci illə müqayisədə 98,9 milyard manat və ya 21,4 faiz çoxdur. 2001-ci ilin IV rübündə dövlət müəssisələrinin xüsusi çəkisi 61,7 faiz (509,3 milyard manat), özəl sektorun xüsusi çəkisi isə 38,3 faiz (315,8 milyard manat), o cümlədən yerli özəl qurumlar və fiziki şəxslər üzrə daxilolmalar 149,3 milyard manat, yəni 2000-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 30,3 milyard manat və ya 25,5 faiz çox olmuşdur.

2001-ci ildə daxilolmaların tədiyələr üzrə aparılan təhlili əsas tədiyə növləri üzrə proqnozların yerinə yetirildiyini və 2000-ci illə müqayisədə artdığını göstərir. Belə ki, əlavə dəyər vergisi üzrə proqnoz 124,6 faiz yerinə yetirilmiş və keçən illə müqayisədə 175,5 milyard manat və ya 30,7 faiz, aksizlər üzrə proqnoz 124,5 faiz yerinə yetirilmiş və keçən illə müqayisədə 422,6 milyard manat və ya 421,5 faiz, torpaq vergisi üzrə proqnoz 105,1 faiz yerinə yetirilmiş və keçən illə müqayisədə 18,9 milyard manat və ya 56,3 faiz, əmlak vergisi üzrə proqnoz 103,8 faiz yerinə yetirilmiş və keçən illə müqayisədə 3,7 milyard manat və ya 6,4 faiz artmışdır.

Mənfəətdən vergi üzrə proqnoz 104,1 faiz yerinə yetirilmişdir.

2000-ci illə müqayisədə mədən vergisi üzrə daxilolma (237,5 milyard manat) 14,3 milyard manat və ya 5,7 faiz azalmışdır.

Fiziki şəxslərdən gəlir vergisi üzrə büdcəyə daxilolmalara 26,0 faiz (166,3 milyard manat) kəsirlə əməl olunmuş və 2000-ci illə müqayisədə 5,1 milyard manat və ya 1,1 faiz azalmışdır. Lakin həmin tədiyə növünə daxil olan sahibkarlıqla məşğul olan vətəndaşlardan gəlir vergisi üzrə büdcəyə daxilolmalar keçən illə müqayisədə 14,2 milyard manat və ya 21,9 faiz artmışdır. Bu tədiyə növü üzrə proqnoza əməl olunmaması və 2000-ci ilə nisbətən azalma əsasən əmək haqqından tutulan gəlir vergisi hesabına (keçən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 10,7 milyard manat və ya 2,6 faiz) baş vermişdir. Bu azalma Vergi Məcəlləsində əmək haqqından tutulan gəlir vergisinin hesablanması zamanı tətbiq edilən güzəştlərin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi ilə əlaqədardır.

Birdəfəlik rüsum məbləğləri 2000-ci illə müqayisədə 2,3 milyard manat və ya 29,7 faiz azalmış, proqnoza 61,1 faiz (8,5 milyard manat) kəsirlə əməl olunmuşdur. Proqnoza əməl olunmaması və 2000-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə daxilolmanın azalması Nazirlər Kabinetinin 10 fevral 2001-ci il tarixli 37 sayılı Qərarı ilə rüsum dərəcələrinin 3 dəfə aşağı salınması ilə əlaqədar olmuşdur.

Dövlət rüsumu üzrə proqnoza 34,3 faiz (41,2 milyard manat) kəsirlə əməl olunmuş və daxilolma məbləği 2000-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 0,2 milyard manat və ya 0,3 faiz artmışdır ki, bu da Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin "Dövlət rüsumunun dərəcələri və ödənilməsi qaydası haqqında" 1995-ci il 29 iyun tarixli 156 sayılı Qərarına edilmiş dəyişikliklər nəticəsində rüsum məbləğlərinin aşağı salınması səbəbindən baş vermişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 1999-cu ilin ikinci yarımilliyindən Respublikanın vergi sistemində həyata keçirilən islahatlar vergi proqnozlarının yerinə yetirilməsindəki irəliləyişlərlə yanaşı bir sıra digər göstəricilərə də öz müsbət təsirini göstərmişdir. Məsələn, əgər 1998-ci ildə bir nəfər vergi orqanı işçisinə düşən vergi daxilolmaları 542,9 milyon manat təşkil edirdisə, 2000-ci ildə bu göstərici 811,5 milyon manat təşkil etmişdir.

4.2. İslahatların investisiyaların cəlb olunmasına təsiri

Son illər ərzində, xüsusilə də son iki ildə, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab H.Əliyevin bilavasitə qayğısı və diqqəti nəticəsində Respublika vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi, onun vahid normativ-hüquqi bazasının yaradılması, iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılması istiqamətində məqsədyönlü islahatlar aparılır.

İqtisadiyyata investisiyaların cəlb olunması üçün əlverişli vergi mühitinin yaradılması Respublikada aparılan vergi siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biridir.

Ölkəmizdə dövlət tərəfindən xarici investisiyaların cəlb edilməsi məqsədilə Respublikanın bütün üstünlükləri, o cümlədən yüksək peşəkarlığa malik ucuz işçi qüvvəsinin mövcudluğu, yanacaq-enerji resurslarının zənginliyi, əlverişli coğrafi və geosiyasi mövqeyi və s. nəzərə alınmaqla bir neçə istiqamət üzrə stimullaşdırıcı vergi mühitinin yaradılması həyata keçirilir.

Əlverişli vergi mühitinin yaradılması məsələsi xarici investorları narahat edən başlıca problemlərdəndir. Xarici investorları vergi güzəşt və imtiyazlarından daha çox öz fəaliyyətlərini uzun müddətə proqnozlaşdırmağa imkan verən vergi sisteminin sabitliyi və evolyusiyanın müəyyənliyi maraqlandırır. Odur ki, Azərbaycan Respublikası tərəfindən bir sıra beynəlxalq müqavilələr bağlanmışdır. Bu müqavilələr əsasən investisiyaların təşviqi və qorunmasını, gəlirlərə və əmlaka görə vergilərə münasibətdə ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılmasını, nəqliyyat daşımalarını və kredit sazişlərini əhatə edir.

Xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına axınını stimullaşdırmaq, zəngin neft-qaz yataqlarının mənimsənilməsini sürətləndirmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası ərazisində hasilatın pay bölgüsü üzrə sazişlər əsasında karbohidrogen fəaliyyətini həyata keçirən xarici şirkətlər üçün «Mənfəət vergisi haqqında», «Xarici subpodratçıların vergiyə cəlb olunması haqqında», «Fiziki şəxslərin vergiyə cəlb olunması haqqında», «İdxal və ixrac vergiləri haqqında» protokollarla tənzimlənən, Vergi Məcəlləsindən fərqli üstünlüklərə malik olan xüsusi rejimli vergitutma mexanizmi nəzərdə tutulmuşdur. Bu özünü onda göstərir ki, Azərbaycan Respublikası ərazisində karbohidrogen fəaliyyətini həyata keçirən xarici subpodratçı şirkətlər gördükləri iş və xidmətlərə görə əldə etdikləri gəlirlərdən yalnız 5-8 faiz dərəcə ilə (sazişin şərtlərindən asılı olaraq) ödəniş mənbəyində tutulan mənfəət vergisinin ödəyiciləridirlər və digər vergiləri ödəmədən azaddırlar. Neft

sazişləri üzrə podratçı tərəf sayılan xarici şirkətlərin karbohidrogen fəaliyyətindən əldə etdikləri gəlirləri isə həmin sazişlərlə müəyyən olunan dərəcələrlə yalnız mənfəət vergisinə cəlb olunmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda göstərilən kifayət qədər sadə və ziddiyyətsiz vergi rejimi ilə hazırda 130-dan çox müəssisə fəaliyyət göstərir və müqavilələrin tam həcmdə fəaliyyəti zamanı onların sayının 250-300-ə çatacağı gözlənilir.

2001-ci ilin yanvar ayının 1-dən tətbiq olunan Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi dövlət tərəfindən büdcənin mədaxilini formalaşdırmaqla iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunu, sahibkarlıq və biznes fəaliyyətini stimullaşdıran, vergi ödəyicilərini daha çox gəlir əldə etməyə, onları istehsalı daha da genişləndirməyə sövq edən vergi siyasətinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Belə siyasət sahibkarlığın və biznes fəaliyyətinin inkişafı üçün daha əlverişli şərait yaratmağa, ölkənin sosial iqtisadi inkişafının təmin edilməsinə, vergi daxilolmalarının artmasına və son nəticədə əhəlinin maddi rifahının daha da yüksəldilməsinə yönəldilmişdir.

Məcəllədə ölkənin vergi qanunvericiliyi sistemləşdirilmiş, vergi siyasətinin istiqamətləri və vergitutmanın prinsipləri bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğunlaşdırılmışdır.

Bundan başqa tətbiq olunacaq vergilər elmi surətdə əsaslandırılmış, onların müəyyən edilmə, hesablanma, yığılma və dövlət büdcəsinə köçürülmə qaydaları xeyli sadələşdirilmişdir. Ən başlıcası isə vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə vergi ödəyicilərinə tətbiq olunan maliyyə sanksiyaları xeyli yüngülləşdirilmiş, vergi bazasının genişləndirilməsi məqsədilə vergilərin sayı azaldılmış, onların dərəcələri xeyli aşağı salılmışdır.

Belə ki, indi verginin hesabatda göstərilən məbləği verginin hesabatda göstərilməli olan məbləğinə nisbətən azaldıldıqda, vergi ödəyicisinə azaldılmış vergi məbləğinin 20-40 faizi miqdarında maliyyə sanksiyası tətbiq edilir. Halbuki əvvəlki vergi qanunvericiliyində bu rəqəmlər azaldılmış vergi məbləğinin müvafiq olaraq 50-100 və 100-300 faizi miqdarında idi.

Vergi Məcəlləsində dövlət yol fonduna vergilərin ləğv edilməsi, əsas fondların aktiv hissəsinin əmlak vergisindən, mənfəətin investisiyaya yönəldilən hissəsinin vergidən azad olunması ilə yanaşı, əlavə dəyər vergisinin dərəcəsi azaldılaraq 20 faizdən 18 faizə endirilmiş (əlavə dəyər vergisinin dərəcəsi İsveç və Danimarkada 25 faiz, Almaniyada 20 faiz, İtaliyada 19 faiz, Fransada 18,6 faizdir), hüquqi şəxslərdən mənfəət vergisinin dərəcəsi 27 faiz səviyyəsində müəyyən edilmiş (bu rəqəm Türkiyədə 46 faiz, Almaniyada 42 faiz, ABŞ və Fransada 34 faiz, İsveçdə 30 faizdir), fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin ən yüksək həddi azaldılaraq 45 faizdən 35

faizə endirilmişdir (gəlir vergisinin maksimal dərəcəsi İsveçdə 72 faiz, Fransada 57 faiz, Almaniyada 53 faiz, İtaliyada 51 faiz, Yaponiyada 50 faizdir). Eyni zamanda kiçik və orta sahibkarlığın inkişafını təmin etmək məqsədilə son üç aylıq dövr ərzində vergi tutulan əməliyyatlarının həcmi aylıq gəlirin vergi tutulmayan məbləğinin 300 misindən (30 milyon manat) artıq olmayan vergi ödəyicilərinin əlavə dəyər vergisi və mənfəət vergisinin əvəzinə malların təqdim edilməsindən, işlərin görülməsindən və xidmətlərin göstərilməsindən əldə olunan ümumi hasilatın 2 faizi həcmində sadələşdirilmiş sistem üzrə vergi ödəmələri nəzərdə tutulmuşdur.

Bundan əlavə, xarici hüquqi şəxslərin Azərbaycan Respublikasındakı mənbələrdən dividend və faizlər şəklində əldə etdikləri gəlirlərdən tutulan verginin dərəcəsi 15 faizdən 10 faizə endirilmiş, qeyri-rezidentin xeyrinə köçürülən hər hansı məbləğlər 10 faiz, nümayəndəlik yaratmadan Azərbaycan Respublikası ərazisində iş və xidmətlərin göstərilməsindən əldə etdikləri gəlirlər 15 faiz, lizinq əməliyyatları üzrə ödəmələr və sığorta ödəmələri 4 faiz, beynəlxalq rabitə və beynəlxalq daşımалardan əldə etdikləri gəlirlər 6 faiz dərəcə ilə ödəmə mənbəyində vergiyə cəlb olunur.

Vergi Məcəlləsinin qəbul edilməsi ölkənin həyatında tarixi bir hadisə olmaqla, ölkənin vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi və onun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, bazar iqtisadiyyatına adekvat çevik vergi siyasətinin yürüdülməsi sahəsində atılmış ən başlıca addımdır.

Məhz yuxarıda göstərilənlər, yəni ölkəmizdə həyata keçirilən vergi siyasəti, yaradılmış əlverişli vergi mühiti son illərdə xarici vergi ödəyicilərinin sayının artmasına, xarici investisiyaların iqtisadiyyatımıza axınının xeyli güclənməsinə səbəb olmuşdur. Belə ki, əgər faktiki vergi ödəyicisi olan xarici hüquqi şəxslərin sayı 1997-ci ildə 1254 idisə, 1998-ci ildə 1454, 1999-cu ildə 1896, 2000-ci ildə 1696 olmuşdur. 2000-ci ildə xarici vergi ödəyicilərinin sayının bir qədər azalması, fikrimizcə, normal qəbul edilməlidir. Çünki Respublikanı tərk edənlər əsasən bura asan qazanc məqsədi ilə gəlirlərdir, sanballı, intizamlı müəssisələr isə fəaliyyətlərini davam etdirməkdədirlər.

01.04.2001-ci il tarixdə Respublikanın vergi orqanlarında qeydiyyatda olan xarici hüquqi şəxslərin sayı 2971, o cümlədən VÖEN alanların sayı 2447 olmuşdur. VÖEN almış xarici hüquqi şəxslərin 39,6 faizini müştərək (tam ortaqlıq) müəssisələr, 31,6 faizini 100 faiz xarici investisiyalı müəssisələr, 28,8 faizini isə nümayəndəliklər təşkil edir.

1994-2000-ci illər ərzində Respublika iqtisadiyyatına qoyulmuş xarici investisiyaların həcmi 5,9 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir ki, onun da 22,8 faizi maliyyə kreditlərinin, 56,3 faizi neft sənayesinə, 20,9 faizi isə iqtisadiyyatın digər sahələrinə qoyulmuş investisiyaların payına düşür.

2000-ci ildə xarici investisiyalı müəssisələr tərəfindən görülmüş iş və xidmətlərin həcmi təqribən 2,8 trilyon manat təşkil etmişdir.

1994-2000-ci illər ərzində Respublikanın neft yataqlarının müştərək istifadə olunması məqsədilə dünyanın tanınmış neft şirkətləri, o cümlədən ABŞ-ın «Devon İnterneşnl», «Yunokal», «Şevron», «Ekson-Mobil», Böyük Britaniyanın «Britiş Petroleum», «Ramko», Rusiyanın «Lukoyl», Norveçin «Statoyl», Türkiyənin «Türk Petrolları», Yaponiyanın «İtoçu», «Mitsui», Fransanın «Total Fina Elf» və s. şirkətlər tərəfindən Respublikanın neft sektorunun inkişafına qoyulmuş investisiyanın məbləği təqribən 3,3 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir.

Azərbaycanın iqtisadiyyatına, ilk növbədə də qeyri-neft sektoruna, investisiya qoyuluşuna görə Türkiyə müəssisələri xüsusilə fərqlənirlər. Belə ki, son dövrlərdə Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyulmuş xarici investisiyaların 869,4 milyon ABŞ dolları və ya 15 faizi Türkiyə müəssisələrinin payına düşür ki, onun da təqribən yarısı qeyri-neft sektoruna qoyulmuş investisiyalardır. Türkiyə müəssisələri tərəfindən Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun inkişafına 1996-cı ildə 45,3, 1997-ci ildə 129,6, 1998-ci ildə 160,3, 1999-cu ildə 67,8, 2000-ci ildə 31,6 milyon ABŞ dolları məbləğində investisiya qoyulmuşdur.

Hazırda Azərbaycan Respublikasında 808 Türkiyə investisiyalı müəssisə fəaliyyət göstərir ki, onların da 378-i xarici müəssisə, 371-i birgə müəssisə, 59-u isə nümayəndəlikdir. Respublikada fəaliyyət göstərən Türkiyə investisiyalı müəssisələrin 22,8 faizi istehsal, 3,5 faizi xidmət, 9,3 faizi tikinti, 4,8 faizi nəqliyyat, 36,9 faizi kommersiya, 22,7 faizi isə digər fəaliyyət növləri ilə məşğuldur.

Respublika iqtisadiyyatının ayrı-ayrı sahələrində fəaliyyət göstərən Türkiyənin tanınmış iri müəssisələrindən «Azərsell», «Azfen», «Bakı Koka-Kola Bottlers LTD» birgə müəssisələrini, «Tekfen İnşaat və Təsisat AS», «Bayxolding investment LTD», «Ahsel İnşaat» nümayəndəliklərini, «Başak İnam» sığorta şirkətini, Azər-Türk müştərək bankını, «Baybank», «Koçbank», «Ramstore» qapalı tipli səhmdar cəmiyyətini və digər şirkətləri göstərmək olar.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Şərqi və Mərkəzi Avropa, Baltıqyanı və Cənubi Qafqazın əksər ölkələrindən fərqli olaraq Azərbaycan Respublikası investisiyaların cəlb edilməsi prosesinə ən axırını qoşulmuşdur. Bu isə ilk növbədə Respublikanın Ermənistan tərəfindən müharibəyə cəlb edilməsi və ölkədə siyasi-iqtisadi durumun qeyri-sabitliyi ilə əlaqədar idi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, Ümumdünya Bankının və Oksford Analitik Şirkətinin məlumatlarına əsasən hazırda ölkəmiz Mərkəzi və Şərqi Avropanın, habelə MDB-nin keçid iqtisadiyyatlı ölkələri arasında xarici investisiyaların həcminə görə altıncı yeri tutur.

Azərbaycanın xarici investisiyaların mütləq həcminə görə Latviya, Litva, Bolqarıstan, Slovakiya, Sloveniya, Estoniya, Xorvatiya kimi ölkələri və Rusiyadan başqa bütün yeni müstəqil dövlətləri qabaqlaması bu gün xarici investorların ölkədə yaradılmış olan işgüzarlıq mühitinə, vəsaitlərin qorunması üçün sabit və daha təhlükəsiz şəraitə inamından xəbər verir.

Respublikamızda yalnız neft sektorunun deyil, digər sahələrin də inkişafına xüsusi diqqət yetirilir ki, bunun da nəticəsində təkcə 1998-ci ildə qeyri-neft sektoruna 460 mln. dollardan çox investisiya qoyulmuşdur. Müqayisə üçün qeyd edək ki, bu Bolqarıstanın bütün iqtisadiyyatına qoyulan investisiyalardan 2,3 dəfə çoxdur.

Ölkə iqtisadiyyatına indiyədək yönəldilmiş ümumi investisiyaların adam başına düşən məbləği Azərbaycanda 386,9 ABŞ dolları təşkil edərək, Rusiyanın göstəricilərindən 3,8 dəfə çox olmuşdur. 147 mln. əhalisi olan Rusiya 1998-ci ildə cəmi 2183 mln. dollar xarici investisiya cəlb etdiyi halda, ərazicə xeyli kiçik, əhalisi 18 dəfə az və eyni zamanda gənc bir dövlət olan Azərbaycan isə 1998-ci ildə 1472 mln. dollar vəsait cəlb etmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında adambaşına düşən kapital qoyuluşlarının həcmi də, Belarus, Qazaxstan, Rusiya və Özbəkistan istisna olmaqla, digər MDB dövlətlərində olduğundan çoxdur (Cədvəl 4.2.1)

Cədvəl 4.2.1.

Adambaşına düşən kapital qoyuluşlarının dinamikası*

(ABŞ dolları)

Ölkələr	1995	1996	1997	1998	1999
Azərbaycan	33,6	98,3	143,5	155,2	141,2
Ermənistan	23,4	31,7	31	39,6	38,9
Belorus	188,2	213,5	251,9	319,7	226,5
Gürcüstan	17,8	24,6	37,7	64	28,7
Qazaxıstan	146,1	110	118	176,3	154,9
Qırğızıstan	64,7	78,1	69,1	43	35,8
<i>Moldova</i>	52,0	59,6	71,2	73,6	41,4
Rusiya	395,7	496,7	479,7	282,8	183,5
Tacikistan	10,2	15,4	20	14,5	16,2
Özbəkistan	130,8	189,3	176,1	184,6	176,5
Ukrayna	123,8	134,4	131,6	113,9	85,7

* Cədvəl MDB İcraiyyə Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib olunmuşdur.

Cədvəldən göründüyü kimi, 1999-cu ildə Azərbaycanda adambaşına düşən kapital qoyuluşlarının həcmi 141.2 ABŞ dolları olduğu halda, Tacikistanda 16.2, Gürcüstanda 28.7, Qırğızstanda 35.8, Ermənistanda 38.9, Moldovada 41.4, Ukraynada 85.7 ABŞ dolları təşkil etmişdir. 1995-1999-cu illər ərzində adambaşına kapital qoyuluşlarının həcmi Rusiyada 2 dəfədən çox, Ukraynada 1.4 dəfə azalmışdır, halbuki Azərbaycanda bu göstərici 4 dəfədən çox artmışdır.

Bununla belə, fikrimizcə, yuxarıda göstərilən cədvəlin məlumatlarının Azərbaycana aid olan hissəsinin dəqiqləşdirilməyə ehtiyacı vardır. Belə ki, cədvəldə Respublika üzrə adambaşına düşən kapital qoyuluşlarının 1995-ci ildə 33,6 dollar, 1996-cı ildə 98,3 dollar, 1997-ci ildə 143,5 dollar, 1998-ci ildə 155,2 dollar, 1999-cu ildə isə 141,2 dollar olduğu göstərilmişdir. Halbuki Respublika Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən təkcə adambaşına düşən xarici investisiyalar 1995-ci ildə 48,5 dollar, 1996-cı ildə 79,6 dollar, 1997-ci ildə 166 dollar, 1998-ci ildə 185,1 dollar, 1999-cu ildə isə 136,1 dollar olmuşdur.

Səmərəli vergi siyasətinin, vergi sahəsində islahatların həyata keçirilməsi qarşdakı illərdə də davam etdiriləcək və bu xarici investisiyaların iqtisadiyyatımıza axınını daha da gücləndirəcəkdir.

4.3.Vergidən yayınmanın qarşısının alınması

Dövlət vergi orqanlarının başlıca vəzifələrindən biri vergidən yayınma hallarının aşkara çıxarılması, onların qarşısının alınması olduğunu nəzərə alaraq Vergilər Nazirliyi tərəfindən bu sahədə məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilir.

Belə ki, vergidən yayınmaya ən çox yol verilən sahələrin müəyyənləşdirilməsi, bu cür halların aradan qaldırılması, bu sahədə profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsi, vergi nəzarətinin həyata keçirilməsində Vergilər Nazirliyinin müvafiq struktur bölmələrinin və yerli orqanlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi və vergi nəzarətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyənləşdirmək məqsədi ilə Vergilər Nazirliyinin əmri ilə geniş tərkibdə komissiya və işçi qrupu yaradılmışdır. Nazirliyin digər əmri ilə vergidən yayınma hallarının qarşısının alınması ilə bağlı tədbirlər planı təsdiq edilmiş və hazırda bu tədbirlər ardıcıl olaraq həyata keçirilir.

Məlumdur ki, vergidən yayınmanın ən çox rast gəlinən formalarından biri qanunvericilikdə olan boşluq və ziddiyyətlərdən istifadə etməklə vergidən

yayınmadır. Bu Vergi Məcəlləsinin qüvvədə olduğu müddətdə bir daha təsdiq olunmuşdur.

Belə halların qarşısının alınması üçün Vergilər Nazirliyində qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi sahəsində mütəmadi olaraq araşdırmalar aparılır, yeni hazırlanan qanunvericilik aktlarında Vergi Məcəlləsi ilə ziddiyyət təşkil edən müddələrin olmaması üçün onlar ekspertizadan keçirilir, qanunvericiliyin tətbiqi prosesində vergi orqanları ilə vergi ödəyiciləri arasında olan mübahisəli məsələlər və məhkəmə işləri təhlil edilir.

Məhz bu sahədə aparılmış araşdırmaların nəticəsi olaraq Vergi Məcəlləsinə müvafiq əlavə və düzəlişlər təklif edilmiş və onlar 16 noyabr 2001-ci il tarixdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyev tərəfindən imzalanmış və 2002-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə minmiş «Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda öz əksini tapmışdır.

Bununla yanaşı, ayrı-ayrı sahələrdə, o cümlədən rabitə, nəqliyyat, təhsil sahələrində vergilərin yığılmasına nəzarətin gücləndirilməsi, vergidən yayınmanın qarşısının alınması məqsədilə Vergilər Nazirliyi tərəfindən yerli vergi orqanlarına metodiki göstərişlər göndərilmişdir.

Vergidən yayınmanın qarşısının alınmasında səmərəli nəzarət sisteminin olması mühüm rol oynayır. Odur ki, vergi nəzarətinin təkmilləşdirilməsi Vergilər Nazirliyinin xüsusi diqqət yetirdiyi məsələlərdəndir.

Vergilər Nazirliyinin nəzarət sahəsində fəaliyyətində əsas istiqamətlərindən biri kameral vergi yoxlamalarına üstünlük verilməsi, onlara tələblərin artırılması, eyni zamanda səyyar vergi yoxlamalarının sayının azaldılması və yoxlamaların keyfiyyətinin yüksəldilməsi olmuşdur. Buna Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq Fərmanlarının icrası ilə bağlı nəzarət işlərinin yenidən qurulması və əsassız yoxlamaların aradan qaldırılması nəticəsində nail olunmuşdur.

Əvvəllər səyyar vergi yoxlamaları əsasən dövrülük prinsipi əsasında aparılırdısa, hazırda fəaliyyətində qanun pozuntularına yol verən, qanuni

ödənilməli olan vergilərin büdcəyə ödənilməsindən yayınan vergi ödəyicilərində səyyar vergi yoxlamalarının aparılmasına üstünlük verilir.

Keçirilən yoxlamaların keyfiyyətinin və səmərəliliyinin artırılması, əsassız yoxlamaların qarşısının alınması məqsədilə 2000-ci ildə «Səyyar vergi yoxlamalarının təyin olunmasına dair Tələblər» hazırlanmış və Vergilər Nazirliyinin əmri ilə təsdiq olunmuşdur. Vergi Məcəlləsinin qüvvəyə minməsi ilə əlaqədar 2001-ci ildə həmin qaydalara yenidən baxılmış və onun tələbləri Məcəllənin müddəalarına uyğunlaşdırılmışdır. Bu tələblər aparılacaq yoxlamaların zəruriliyinin tam şəkildə və ətraflı əsaslandırılmasına yönəldilmişdir və bu tələblərə riayət olunmasına ciddi nəzarət olunur.

Görülmüş işlərin nəticəsində səyyar vergi yoxlamalarının sayı xeyli azalmış, yoxlamaların keyfiyyəti əvvəlki dövrlərlə müqayisədə yüksəlmiş və səmərəliliyi artmışdır.

Vergidən yayınmanın qarşısının alınması məqsədilə Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları və xarici dövlətlərdən aldığı kreditlər haqqında olan məlumatlar mütəmadi olaraq araşdırılır. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin araşdırmalar nəticəsində kreditlər əsasında iş görən bir sıra xarici investisiyalı müəssisələr müəyyən edilmiş və bu cür müəssisələrdə aparılan yoxlamalarla büdcəyə böyük məbləğdə əlavə vəsait səfərbər olunmuşdur.

Eyni zamanda, vergi orqanları tərəfindən nağd hesablaşmaların aparılması qaydalarına əməl edilməsinə, bütün məmulatı və alkoqollu içkilərə aksiz markalarının tətbiqinə, sahibkarlıqla məşğul olan şəxslərin fəaliyyətinə və digər sahələr üzrə operativ nəzarət işləri gücləndirilmişdir.

Müntəzəm nəzarət tələb olunan obyektlərin və bu obyektlərin ərazisində yerləşən hüquqi və fiziki şəxslərin fəaliyyətinə vergi nəzarətinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə yarmarkalarda, bazarlarda, iri ticarət obyektlərində, metropoliten stansiyalarında, avtovağzallarda və digər obyektlərdə stasionar vergi məntəqələri yaradılmasına başlanılmış və bu sahədə tədbirlər davam etdirilir.

Vergilər Nazirliyi tərəfindən vergi orqanlarında uçotda durmadan fəaliyyət göstərən, vergilərin ödənilməsindən boyun qaçıran vergi

ödəyicilərinin aşkar edilməsi sahəsində də xeyli iş görülmüşdür. 2001-ci il ərzində vergi ödəyicilərinin qarşılıqlı əlaqələri barədə yerli vergi orqanlarının məlumatları əsasında aparılmış təhlil nəticəsində 663 vergi ödəyicisi üzrə 588,1 milyard manat dövriyyənin vergidən yayındırıldığı aşkar olunaraq qanunamüvafiq tədbirlər görülmüşdür.

Belə ki, vergidən yayındırılmış ümumi dövriyyə məbləği 123,0 milyard manat olan 221 vergi ödəyicisi üzrə büdcəyə əlavə olaraq 4,4 milyard manat vəsait hesablanmışdır və bu iş davam etdirilir.

2001-ci ildən başlayaraq Vergilər Nazirliyində əlavə dəyər vergisi ödəyicilərindən alınmış mallara, görülmüş iş və xidmətlərə görə təqdim edilmiş vergi hesab-fakturaları barədə yerli vergi orqanlarından və çap olunmuş hesab-fakturalar barədə mətbəələrdən toplanmış məlumatların təhlili təşkil olunaraq məlumat bazası yaradılmışdır. Aparılmış təhlil nəticəsində saxta vergi hesab-fakturalardan istifadə etdikləri və ya əlavə dəyər vergisi qeydiyyatına durmadan əvəzləşdirmə apardıqları üçün 252 vergi ödəyicisi üzrə 10,1 milyard manat əvəzləşdirilmiş məbləğin hesabatlarda və şəxsi hesab vərəqələrində bərpa edilməsi barədə müvafiq vergi orqanlarına göstərişlər verilmiş və həmin məbləğin bərpa edilməsi təmin olunmuşdur.

Bundan əlavə, 170 vergi ödəyicisinin 475,0 milyard manat məbləğində dövriyyəni vergidən yayındırması və dövlət reyestrində qeydiyyatda olmayan 58 saxta vergi ödəyicisinin əvəzləşdirmə apardığı aşkar edilərək, həmin faktlar üzrə müvafiq tədbirlər görülmüşdür.

Eyni zamanda, vergi hesab-fakturalarının tətbiqi qaydalarını pozduqları üçün Vergilər Nazirliyinin təqdimatı ilə 6 mətbəənin lisenziyası Maliyyə Nazirliyi tərəfindən geri alınmış, əlavə dəyər vergisi uçotuna durmadan mətbəələrdə sifariş edilmiş 2905 vergi hesab-fakturasından 1926 ədədi geri götürülərək aidiyyəti üzrə təhvil verilmiş, 10 müəssisə barəsində toplanmış materiallar Vergilər Nazirliyi yanında Vergi cinayətlərinin ibtidai araşdırılması Departamentinə təqdim edilmişdir.

Bununla yanaşı, təhlil nəticəsində əlavə dəyər vergisi tutulan dövriyyələrində kənarlaşmalar aşkar edilmiş vergi ödəyicilərindən 60-da araşdırmalar (yoxlamalar) aparılaraq tətbiq edilmiş maliyyə sanksiyaları da

nəzərə alınmaqla ümumilikdə büdcəyə əlavə olaraq 26,4 milyard manat əlavə dəyər vergisi hesablanmışdır (və ya büdcəyə bərpa edilmişdir).

2001-ci ildə 2261 obyektə aparılan xronometraj nəticəsində həmin obyektlərin 88,4 faizində dövriyyənin artması müşahidə olunmuşdur. Müşahidələrin nəticələrinə görə əlavə dəyər vergisi qeydiyyatına alınmalı olan 122 vergi ödəyicisinin əlavə dəyər vergisi qeydiyyatına məcburi alınması təmin edilmişdir.

Vergi Məcəlləsinin tələblərinə uyğun olaraq ərazilər üzrə yerləşən obyektlərin uçotu qaydaları ciddiləşdirilmişdir. Bununla əlaqədar olaraq yerli vergi orqanlarının ərazilərində fəaliyyət göstərən obyektlərin dislokasiyası yenidən dəqiqləşdirilmiş və xüsusi proqram təminatı vasitəsi ilə vergi ödəyicilərinin uçot məlumatlarına əlavə edilmişdir. Respublika üzrə 2002-ci ilin əvvəlinə 49809 obyekt, o cümlədən Bakı şəhəri üzrə 23406 obyekt barədə məlumatlar informasiya bazasına daxil edilmişdir.

Vergi ödəyicilərinin, o cümlədən 2001-ci ildən başlayaraq əlavə dəyər vergisi ödəyicilərinin reyestrinin aparılması təmin edilir. 2002-ci ilin əvvəlinə 179734 vergi ödəyicisinə, o cümlədən 53 276 hüquqi şəxsə və 126458 fiziki şəxsə VÖEN verilmişdir. Hüquqi şəxslərdən 6133-ü, fiziki şəxslərdən isə 918-i əlavə dəyər vergisi ödəyiciləridir.

Hesablanmış vergilər, faizlər və tətbiq edilmiş maliyyə sanksiyalarını dövlət büdcəsinə vaxtında ödəməyən vergi ödəyicilərindən borcların məcburi qaydada alınması üçün də lazımi tədbirlər görülür.

Belə ki, vergi orqanları tərəfindən 01.01.2002-ci il vəziyyətinə vergi öhdəliklərini 3 ay ərzində yerinə yetirməmiş 7266 vergi ödəyicisinə xəbərdarlıq tərtib edilmiş və onlardan 6936-na xəbərdarlıq təqdim edilmişdir.

Göstərilən tarixə 2651 vergi ödəyicisinin 472,0 milyard manat məbləğində əmlakı siyahıya alınmışdır.

Vergi ödəyicilərinə xəbərdarlıq təqdim olunduqdan sonra onlardan dövlət büdcəsinə 181,0 milyard manat, o cümlədən əmlak siyahıya alındıqdan sonra 22,0 milyard manat vəsait daxil olmuşdur.

Əmlak siyahıya alındıqdan sonra vergi ödəyiciləri tərəfindən 60 gün ərzində vergi öhdəliyi yerinə yetirilmədiyindən 796 vergi ödəyicisinin 270,2 milyard manat dəyərində əmlakının ixtisaslaşdırılmış açıq hərracda satılması barədə yerli iqtisad məhkəmələrində iddialar qaldırılmış və məhkəmələr tərəfindən müvafiq qətnamələr qəbul edilmişdir.

«Azərbaycan Respublikasının 2001-ci il Dövlət büdcəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 noyabr 2000-ci il tarixli Fərmanı ilə müəyyən edilmiş proqnoz-tapşırıqların icra vəziyyəti və 2002-ci ildə bu sahədə qarşıda duran vəzifələrlə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyevin yanında 2001-ci ilin sentyabr ayının 5-də keçirilmiş müşavirə zamanı onun tərəfindən Vergilər Nazirliyinin ünvanına edilmiş irad və verilmiş tapşırıqların icrası ilə əlaqədar olaraq daş karxanalarında vergi qanunvericiliyinə nəzarətin gücləndirilməsi, hasilatın və hasilatdan gəlirlərin uçota alınması, vergilərin hesablanması və büdcəyə ödənilməsinə nəzarətin gücləndirilməsi məqsədilə daş karxanalarının fəaliyyətinin təhlil edilməsi və nəticələri üzrə təkliflərin hazırlanması üçün Vergilər Nazirliyində komissiya yaradılmışdır.

Ötən müddət ərzində Respublika üzrə fəaliyyət göstərən daş karxanalarının vergi orqanlarında uçota alınması araşdırılmış, uçotda olmayan karxanalar üzrə hasilatın, satışdan daxilolmaların, ödənilməli olan vergilərin məbləğinin müəyyən edilməsi, daş karxanaları üzrə vergi borclarının dövlət büdcəsinə alınması, xronometraj metodu ilə müşahidələrin aparılması, növbəlilik əsasında, zərurət yarandıqda isə təkrar qaydada səyyar vergi yoxlamalarının aparılması istiqamətində tədbirlərin görülməsinə başlanılmışdır.

Yoxlamaların keyfiyyətini təmin etmək məqsədilə daş karxanalarında vergi orqanlarının təyin etdiyi səyyar yoxlamalara markşeydlər cəlb edilir.

Vergilər Nazirliyi təbii daş yataqlarından istifadəyə və daş karxanalarının fəaliyyətinə nəzarət məqsədilə Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, «Dövlətdağtənzərarət» Komitəsi və «Enerjinəzarət» İdarəsinin əməkdaşları ilə birgə araşdırmaları davam etdirir və mövcud nöqsanların aradan qaldırılması üçün müvafiq tədbirlər həyata keçirir.

Bir sözlə, Vergilər Nazirliyi və onun yerli qurumları, eləcə də Vergilər Nazirliyi yanında Vergi cinayətlərinin ibtidai araşdırılması Departamenti tərəfindən vergidən yayınmanın qarşısının alınması üçün məqsədyönlü iş aparılır.

4.4. Azərbaycan Respublikasının vergi qanunvericiliyi və vergi ödəyicilərinin hüquqlarının qorunması

Respublika Prezidenti möhtərəm cənab H.Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycanda həyata keçirilən əsaslı demokratik islahatlar və onun tərkib hissəsi olan məqsədyönlü iqtisadi islahatlar çərçivəsində vergi sistemində də köklü islahatlar aparılır və çevik vergi siyasəti həyata keçirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, əhalinin xeyli hissəsini təşkil edən vergi ödəyicilərinin hüquqlarının qorunması həyata keçirilən vergi siyasəti ilə bilavasitə əlaqədardır.

Respublikada aparılan vergi siyasətinin başlıca istiqamətləri elmi cəhətdən əsaslandırılmış, vergi qanunvericiliyi sahəsində əsas sənəd olan Vergi Məcəlləsində öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi vergi ödəyicilərinin hüquqlarının maksimum qorunmasına yönəldilmişdir.

Məcəllənin 100-dən artıq maddəsi bu və ya digər formada vergi ödəyicilərinin hüquqlarının qorunması və onların qanuni maraqlarının təmin olunmasına həsr olunmuşdur. Belə ki, Məcəllənin 15 maddəsində vergi qanunvericiliyinə əməl olunması sahəsində vergi ödəyicilərinin hüquqları müəyyən edilmiş, 12 maddədə vergilərin müəyyən edilməsinin və tutulmasının əsasları, 8 maddədə vergi yoxlamalarının aparılması ilə bağlı müddəalar, 3 maddədə vergi yoxlaması keçirildikdə qanunsuz zərərin vurulmasının yolverilməzliyi, 4 maddədə vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyətə cəlb olunmanı istisna edən hallar, 8 maddədə vergi qanunvericiliyinin pozulmasında şəxsin təqsirini istisna edən hallar, 3 maddədə şikayət verilməsi qaydası təsbit olunmuşdur və s.

Vergi Məcəlləsinə əsasən vergi ödəyiciləri vergi orqanlarından qeydiyyat yeri üzrə qüvvədə olan vergilər və onların ödənilməsi qaydası və şərtlərini tənzimləyən normativ hüquqi aktları, vergi orqanları və vergi ödəyicilərinin

hüquq və vəzifələri haqqında yazılı informasiya, vergi qanunvericiliyinin, vergilər haqqında normativ aktların tətbiq edilməsi məsələlərinə dair yazılı izahatlar almaq hüququna da malikdirlər.

Vergi ödəyicisi artıq ödənilmiş və ya vergi orqanının artıq tutduğu vergi məbləğinin geri qaytarılmasını və ya əvəzləşdirilməsini tələb edə bilər.

Vergi orqanları tərəfindən kameral və səyyar yoxlamalar həyata keçirilərkən də vergi ödəyiciləri kifayət qədər geniş hüquqlara malikdirlər. Bu hüquqlara aşağıdakılar aiddir:

- vergi yoxlaması ilə bağlı tərtib edilən aktların və vergi orqanlarının qərarlarının surətini almaq;

- vergi orqanlarından və onların vəzifəli şəxslərindən vergi qanunvericiliyinə riayət edilməsini tələb etmək;

- vergi orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin vergi qanunvericiliyinə zidd aktlarını və tələblərini yerinə yetirməmək;

- kommersiya (vergi) sirrinin qorunmasını tələb etmək;

- vergi orqanlarının və ya onların vəzifəli şəxslərinin qeyri-qanuni aktları və hərəkətləri nəticəsində dəymiş zərərin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada ödənilməsini tələb etmək.

Vergi ödəyicisinin hüquqlarından danışırkən onun vergi orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin hərəkətlərindən şikayət etmək hüququnu xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Şikayətlər həm yuxarı vergi orqanlarına, həm məhkəməyə və ya hər iki instansiyaya eyni zamanda edilə bilər. Yuxarı vergi orqanına şikayət vergi ödəyicisinin öz hüquqlarının pozulduğunu bildiyi gündən 3 ay müddətində verilir. Əgər üzürlü səbəbdən vergi ödəyicisi həmin müddəti ötürmüşdürsə, yuxarı vergi orqanı şikayət verən şəxsin ərizəsinə əsasən həmin müddəti bərpa edə bilər.

Vergi ödəyicisinin şikayətinə yuxarı vergi orqanı və ya onun vəzifəli şəxsi tərəfindən həmin şikayət alındığı gündən 30 gün müddətində baxılır. Qəbul edilmiş qərar barəsində şikayət vermiş şəxsə 10 gün müddətində yazılı cavab verilir. Vergi ödəyicisinin şikayətə baxılan müddət ərzində maliyyə sanksiyasını ödəməmək hüququ vardır.

Yuxarı vergi orqanları və ya onların vəzifəli şəxsləri vergi orqanının aktından şikayətə baxarkən vergi qanunvericiliyində nəzərdə tutulan aşağıdakı qərarlardan birini qəbul edə bilər:

- şikayətin təmin edilməməsi;

- vergi orqanının aktını ləğv etmək və yeni yoxlama təyin etmək;

-qərarı ləğv etmək və vergi qanunvericiliyinin pozulmasına dair işin icrasına xitam vermək;

-qərarı dəyişmək və yeni qərar çıxarmaq.

Vergi orqanları və onların vəzifəli şəxslərinin aktlarından şikayət etmək üçün vergi ödəyiciləri onlarla tanış olmalıdırlar. Vergi qanunvericiliyi vergi ödəyiciləri üçün bu hüququ da nəzərdə tutur.

Vergi ödəyicilərinin əsas hüquqlarından biri də vergi qanunvericiliyi ilə konkret növ vergilər üzrə nəzərdə tutulmuş vergi güzəştlərindən istifadə edilməsi hüququdur. Vergi güzəşti vergi ödəyicilərinin müəyyən bir kateqoriyasına digər vergi ödəyiciləri ilə müqayisədə vergilərin ödənilməsində vergi qanunvericiliyinin nəzərdə tutduğu üstünlükdür. Vergi güzəşti kateqoriyasına düşən vergi ödəyicisi vergi ödəməmək və ya onu az həcmdə ödəmək hüququ əldə edir. Azərbaycan Respublikasının vergi qanunvericiliyində bir sıra belə güzəştlər nəzərdə tutulur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Vergi Məcəlləsində müxtəlif vergi qanunlarında olan ziddiyyətlərin aradan qaldırılması ilə yanaşı, vergi ödəyiciləri üçün əlverişli vergi mühiti yaradılmışdır.

Bu məqsədlə səyyar vergi yoxlaması qaydalarında zəruri dəyişiklik edilmiş, növbəti səyyar vergi yoxlamalarının vergi ödəyicilərində ildə bir dəfədən çox olmayaraq və vergi orqanı tərəfindən vergi ödəyicisinə vergi yoxlamasının başlanmasından azı 15 gün əvvəl bu barədə yazılı bildiriş göndərildikdən sonra keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Vergi Məcəlləsində vergi qanunvericiliyinə əməl olunması sahəsində vergi ödəyicilərinin və vergi xidməti orqanları və onların vəzifəli şəxslərinin hüquqları, vəzifələri, məsuliyyəti dəqiq müəyyən edilmiş, vergi ödəyicilərinin hüquqlarının qorunması və qanuni maraqlarının təmin edilməsi məqsədilə tədbirlər sisteminin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuş, vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə vergi ödəyicilərinə tətbiq olunan maliyyə sanksiyaları xeyli yüngülləşdirilmiş, vergilərin sayı azaldılmış, onların dərəcələri aşağı salınmışdır.

Diqqətəlayiq haldır ki, Vergi Məcəlləsində vergi dərəcələrinin yalnız yüksək həddi göstərilmişdir və bazar infrastrukturunu formalaşdıqca hər il Azərbaycan Respublikasının Dövlət büdcəsi haqqında Qanununun qəbulu zamanı həmin dərəcələrə yenidən baxılaraq onlar azaldıla bilər.

Məcəlləyə əsasən vergi ödəyicisi vergi qanunvericiliyinin pozulmasında özünün təqsirsiz olmasını sübut etməyə borclu deyil. Bundan əlavə, vergilər

haqqında qanunvericiliyin bütün ziddiyyətləri və aydın olmayan məqamları, şübhələri vergi ödəyicisinin xeyrinə şərh edilməlidir.

Vergi Məcəlləsinin progressiv cəhətlərindən biri də hər kəsin hansı vergiləri, hansı qaydada, nə vaxt və hansı məbləğdə ödəməli olduğunu dəqiq göstərməsidir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Vergi Məcəlləsində mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq bütün vergi ödəyiciləri üçün eyni vergiqoyma şərtləri nəzərdə tutulmuş və ayrı-ayrı vergi ödəyicilərinə münasibətdə diskriminasiyanın yolverilməzliyi birmənalı şəkildə təsbit olunmuşdur. Hazırda yerli vergi ödəyiciləri və ölkəmizdə fəaliyyət göstərən xarici iş adamları eyni vergilərin ödəyiciləridirlər və vergi qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş imtiyaz və güzəştlər onların hər ikisinə də eyni dərəcədə şamil edilir.

Əlverişli vergi mühitinin yaradılması məsələsinin xarici investorları daha çox narahat etdiyini nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikası tərəfindən bir sıra beynəlxalq müqavilələr imzalanmışdır. Bu müqavilələr əsasən investisiyaların təşviqi və qorunmasını, gəlirlərə və əmlaka görə vergilərə münasibətdə ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılmasını, nəqliyyat daşımalarını və kredit sazişlərini əhatə edir. Ümumilikdə 11 ölkə ilə ikiqat vergiqoymanın aradan qaldırılması barədə Saziş imzalanmışdır və qüvvədədir.

Məhz Respublikada vergi ödəyiciləri üçün əlverişli vergi mühitinin yaradılmasının, onların hüquqlarının qorunmasına yönəldilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsinin nəticəsidir ki, son 5 ildə vergi ödəyicilərinin sayı artmış, ölkə iqtisadiyyatına ümumilikdə 8 milyard ABŞ dollarına yaxın investisiya cəlb olunması mümkün olmuşdur. Bu müddət ərzində dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının həcmi 2,3 dəfədən çox artaraq, onların ümumi daxili məhsulun həcminə nisbətən xüsusi çəkisi 1995-ci ildəki 10,4 faizdən 2000-ci ildə 11,6 faizədək yüksəlmişdir. Nəticədə ümumi daxili məhsulun həcmi 60,6 faiz artaraq 2000-ci ildə təqribən 22 trilyon manat təşkil etmişdir.

Bir məsələni də xüsusi qeyd etmək lazımdır. Vergilər Nazirliyi tərəfindən vergi ödəyiciləri arasında geniş təbliğat-izahat, maarifləndirmə işləri aparılır, vergi orqanlarının fəaliyyətində şəffaflığın təmin edilməsi məqsədilə müvafiq tədbirlər görülür.

Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasının vergi qanunvericiliyi və Respublikanın vergi orqanlarının fəaliyyəti vergi ödəyicilərinin hüquqlarının

maksimum qorunmasına yönəldilmişdir. Gələcəkdə bu işin daha da təkmilləşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

4.5. Vergi orqanlarının vəzifəli şəxslərinin attestasiyası

Dövlət qulluqçularının (vergi orqanlarının vəzifəli şəxsləri də onlara aiddir) attestasiyası onların peşəkarlıq, işgüzarlıq və mənəvi keyfiyyətlərinin qiymətləndirilməsində, habelə tutduqları vəzifəyə uyğunluğu və ya uyğunsuzluğu barədə nəticə çıxarılmasında mühüm rol oynayır.

Ona görə heç də təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab H.Əliyev tərəfindən 21 iyul 2000-ci il tarixdə imzalanmış və 2001-ci il sentyabrın 1-dən qüvvəyə minmiş «Dövlət qulluğu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda inzibati və yardımçı vəzifələri tutan hər bir dövlət qulluqçusunun attestasiyadan keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Attestasiyanın əsas məqsədləri dövlət qulluqçusunun tutduğu vəzifəyə uyğun gəlib-gəlmədiyinin müəyyənəşdirilməsi, işçinin potensial imkanlarından istifadə etmək mümkünlüyünün aşkara çıxarılması, onun peşə səriştəliyini artırmağa stimullaşdırılması, qulluqçunun ixtisasının, peşə hazırlığının yüksəldilməsinə və ya təkrar hazırlıq keçməsinə zərurət dərəcəsinin müəyyənəşdirilməsi, kadrların irəli çəkilməsinin uzunmüddətli planını tərtib etmək imkanının təmin edilməsi, habelə dövlət qulluqçusunun vaxtında vəzifədən azad edilməsi və ya daha aşağı ixtisaslı işə keçirilməsidir. Attestasiya ümumi kadr potensialının aşkara çıxarılmasına və dövlət orqanının funksional təyinatının optimal sürətdə təmin edilməsinə kömək göstərməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, vergi orqanlarının vəzifəli şəxslərinin attestasiyasının keçirilməsi Azərbaycan Respublikasının 12 iyun 2001-ci il tarixli «Dövlət vergi orqanlarında xidmət haqqında» Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə» Qanunu ilə təsdiq edilmiş «Dövlət vergi orqanlarında xidmət haqqında» Əsasnamədə də nəzərdə tutulmuşdur.

Odur ki, Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyində «Dövlət qulluğu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa, «Dövlət vergi

orqanlarında xidmət haqqında» Əsasnaməyə, Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinə və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 23 may 2001-ci il tarixli 97 sayılı qərarı ilə təsdiq olunmuş «Azərbaycan Respublikasında işçilərin attestasiyasının keçirilməsi Qaydaları»na müvafiq olaraq vergi orqanlarının vəzifəli şəxslərinin attestasiyasının keçirilməsi qərara alınmışdır.

Bu məqsədlə Vergilər Nazirliyinin müvafiq əmri ilə Nazirliyin struktur bölmələrinin rəhbər işçilərindən ibarət attestasiya komissiyası yaradılmışdır. Attestasiya komissiyası tərəfindən «Vergi orqanlarının vəzifəli şəxslərinin attestasiyasının keçirilməsi Qaydaları» hazırlanmış və Nazirliyin müvafiq əmri ilə təsdiq edilmişdir. Həmin əmrlə Naxçıvan MR Vergilər Nazirliyinə tapşırılmışdır ki, Naxçıvan MR Vergilər Nazirliyinin vəzifəli şəxslərinin attestasiyasının keçirilməsi üçün attestasiya komissiyası yaratsın və vergi orqanlarının vəzifəli şəxslərinin attestasiyasının keçirilməsi qaydalarına uyğun olaraq onların attestasiyasının keçirilməsini təmin etmək üçün müvafiq tədbirlər görsün.

Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin digər əmri ilə vergi orqanlarının vəzifəli şəxslərinin attestasiyasının keçirilməsi qrafiki təsdiq edilmişdir. Həmin qrafikə əsasən vergi orqanlarının 2453 nəfər vəzifəli şəxsi 1 fevral 2002-ci il tarixdən 20 avqust 2002-ci il tarixədək olan dövr ərzində attestasiyadan keçməlidir.

«Vergi orqanlarının vəzifəli şəxslərinin attestasiyasının keçirilməsi Qaydaları»nda təsbit olunmuş müddəalardan aşağıdakıları qeyd etməyi lazım bilirik:

- yalnız müvafiq vəzifədə azı bir il xidmət edən və üç ildə bir dəfədən çox olmayaraq, vergi orqanlarının vəzifəli şəxsləri attestasiyadan keçirilə bilər;

- attestasiyanın keçirilmə müddəti və qaydası attestasiyanın keçirilməsinə bir ay qalmışdan gec olmayaraq attestasiyanı keçməli olan işçilərin nəzərinə çatdırılır;

- vergi orqanlarının vəzifəli şəxslərinin attestasiyası onların işlədiyi struktur bölmə rəhbərlərinin iştirakı ilə də keçirilə bilər. Attestasiya komissiyası attestasiyadan keçənin gördüyü işlər haqqında məlumatı dinləyir

və təqdim olunmuş sənədləri nəzərdən keçirir. Attestasiyadan keçən işçinin komissiyada müzakirəsi tələbkarlıq, obyektivlik şəraitində aparılmalıdır;

- attestasiya komissiyasının üzvləri tərəfindən vergi orqanlarının vəzifəli şəxslərinə tutduğu vəzifəyə (peşəyə), əmək funksiyasına, ixtisasına (peşəsinə) dair, yerinə yetirdiyi işlər və onların nəticələri barədə, habelə tutduğu vəzifəyə (peşəyə) uyğunluğunu müəyyən etmək üçün zəruri olan əmək müqaviləsi ilə müəyyən edilmiş hüquqları, vəzifələri dairəsinə aid olan məsələlərlə əlaqədar suallar verilir. Attestasiya olunan vergi orqanlarının vəzifəli şəxsinin mənəvi, əxlaqi kamilliyinə, şəxsiyyətinə, etiqadına və digər sırf şəxsi dəyərlərinə görə peşəkarlıq səviyyəsinin qiymətləndirilməsi yolverilməzdir;

- attestasiya komissiyası vergi orqanlarının vəzifəli şəxslərinin tutduğu vəzifəyə uyğun olduğu və ya uyğun olmadığı barədə iki qərardan birini qəbul edir;

- attestasiya komissiyası attestasiyanın nəticələri əsasında ayrı-ayrı vəzifəli şəxslərin irəli çəkilmək üçün ehtiyata daxil edilməsi, vəzifəsinin aşağı salınması və ya tutduğu vəzifəsindən azad olunması, xüsusi rütbələrin artırılması və azaldılması barədə tövsiyələr verə bilər, habelə attestasiyadan keçən şəxslərin ixtisasının yüksəldilməsi, xidmət fəaliyyətinin, işinin nəticələrinin yaxşılaşdırılması barədə təkliflər irəli sürə bilər. Komissiya müvafiq təkliflər irəli sürərkən hansı mülahizələrə əsaslandığını göstərməlidir;

- attestasiyanın nəticələri müvafiq struktur bölmələrinin vəzifəli şəxsləri attestasiyadan keçdikdən sonra həftə ərzində Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirinə bildirilir. Azərbaycan Respublikası Vergilər Naziri attestasiya komissiyasının verdiyi qiyməti və tövsiyələri nəzərə alaraq, qüvvədə olan qanunvericiliyin tələblərinə riayət edərək müvafiq qərar qəbul edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, vergi orqanlarının vəzifəli şəxsləri «Vergi orqanlarının vəzifəli şəxslərinin attestasiyasının keçirilməsi Qaydaları» və attestasiyanın keçirilməsi haqqında əmrlə tanış edilmiş, attestasiyanın məqsəd, vəzifə və metodlarının izahı, attestasiya olunacaq işçilərin hüquqları barədə onlara məlumat verilməsi üzrə müvafiq tədbirləri özündə cəmləşdirən lazımi hazırlıq işləri görülmüş, attestasiyaya hazırlıq məqsədi ilə Nazirliyin müvafiq idarələri tərəfindən attestasiya suallarının təqribi siyahısı tərtib edilmiş, onlar

ümumiləşdirilmiş və attestasiyadan keçməli olan bütün işçilərin bu suallarla tanış olması təmin edilmişdir.

Hazırda attestasiyadan keçməli olan işçilərin siyahısına əsasən attestasiya olunmalı əməkdaşlara bilavasitə onların rəhbərləri tərəfindən xidməti xasiyyətnamələr tərtib olunaraq, əməkdaşlar xasiyyətnamələrlə tanış edildikdən sonra həmin xasiyyətnamələrin attestasiya komissiyasına təqdim olunmasına, vergi orqanlarının vəzifəli şəxslərinin müsahibə üsulu ilə attestasiyadan keçirilməsinə başlanılmışdır və bu iş davam etdirilir.

5. Vergi xidmətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi

5.1. Vergi idarəçiliyi və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

01 yanvar 2001-ci il tarixdən qüvvəyə minən Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi həyata keçirilən vergi islahatının ilkin mərhələsi olmaqla dövlət vergi orqanları ilə vergi ödəyiciləri, habelə vergi qanunvericiliyi ilə tənzimlənən vergi münasibətlərinin digər iştirakçıları arasında qarşılıqlı münasibətləri köklü surətdə dəyişməyə imkan vermişdir.

Vergi nəzarəti tədbirlərinin aparılması zamanı həyata keçirilən bütün proseslərin iqtisadi və hüquqi cəhətdən ciddi reqlamentləşdirilməsi, bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olaraq vergi orqanları qarşısında yeni vəzifələrin qoyulması və bu kimi digər məsələlər vergi orqanlarının işinə yeni məzmun vermiş və onların işini müəyyən qədər çətinləşdirmişdir.

Dövlətin vergi siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi üçün təşkilati tədbirlərin həmahəng sisteminin qurulması zəruridir. Büdcəyə gözlənilən vəsaitləri tam məbləğdə səfərbər etmək üçün dövlət vergilərin yığılmasının kifayət qədər etibarlı mexanizmə malik olmalıdır. Bu mexanizmin əsas təşkilədicilərindən biri də vergi idarəçiliyi sayılır.

Vergi idarəçiliyi dedikdə, vergi münasibətlərinin dövlət tərəfindən idarə edilməsi sistemi nəzərdə tutulur. Vergi münasibətləri vergi idarəçiliyinin predmetini təşkil edir.

Vergi münasibətlərinin yaranması dövlətin və onun institutlarının mövcudluğu və fəaliyyəti ilə əlaqədar obyektiv zərurətlə şərtləndirilir. Təsərrüfatçılığın bazar prinsiplərinin yaranması və inkişafı iqtisadi və sosial proseslərin idarə edilməsində dövlət tənzimlənməsinin rolunun getdikcə artması ilə müşayiət olunur. Bu da təkcə dövlət strukturlarının zəruri vəsaitlərlə təmin edilməsi üsulu kimi deyil, həm də ictimai istehsalın proporsiyalarına dövlət təsiri sistemi kimi vergilərin əhəmiyyətinin artırılmasını müəyyən edir. Dövlətin vergi siyasətinin səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi üçün bir sıra təşkilati tədbirlər sisteminin həyata keçirilməsi lazım gəlir.

Dövlətlə (vergi nəzarəti subyektləri təmsalında) vergitutmanın subyektləri – öz xüsusi vəsaitləri hesabına vergilərin ödənilməsi kimi hüquqi vəzifələri yerinə yetirən hüquqi və fiziki şəxslər - arasında vergi münasibətləri yaranır.

İqtisadiyyatın inzibati-amirlik sistemindən bazar münasibətlərinə keçidi vergi idarəçiliyinə dərin iqtisadi məzmun vermiş və onun qarşısında tamamilə fərqli tələblər qoymuşdur. İdarəetmə tədricən statik vəziyyətdən çıxmış və vergi münasibətlərinin müxtəlif dəyişikliklərinə operativ reaksiya verməyə başlamışdır. Bununla əlaqədar olaraq vergitutma sisteminin özü indikativ xüsusiyyətlərə malik olmuşdur. Vergilərin büdcəyə tam həcmdə daxil olmaması aşağıdakılar barədə xəbərdarlıq edir:

- fəaliyyətdə olan vergi normaları təkrar istehsalın tələblərinə tam cavab vermir və onlara yenidən baxmağa ehtiyac duyulur;

- dövlət vergi orqanları vergi daxilolmalarının tam təmin olunmasına nəzarət edə və vergidən yayınma imkanlarının və hallarının qarşısını ala bilmirlər;

- beynəlxalq inteqrasiya prosesləri güclənmiş və vergi orqanları tərəfindən xarici ölkələrin vergi qanunvericiliyinin xüsusiyyətlərinin və həmçinin ikiqat vergitutmanın qarşısının alınması barədə müqavilələrin bağlanması beynəlxalq qaydalarının mənimsənilməsinin zəruriliyi yaranmışdır.

Bu cür siqnallar vergi sisteminin idarə edilməsinin metodlarına yenidən baxılmasının zəruriliyini şərtləndirir. Vergi orqalarının idarəetmə sistemində hərəkətlərini təhlil etməklə vergitutmanın iqtisadi-hüquqi əsaslarını dəyişmədən operativ qaydada aradan qaldırılması mümkün olan taktiki xarakterli çatışmazlıqları aşkar etmək mümkündür. Belə hallarda vergi sisteminin idarə edilməsinin metodlarına yenidən baxılması barədə hökumətin qərarı qəbul edilməlidir. Vergi nəzəriyyəsi və praktikasını vergi idarəçiliyinin strukturu və funksiyalarının, vergi siyasətinin istiqamətlərinin, habelə vergi sisteminin metodiki əsaslarının ciddi şəkildə dəyişilməsinə tələbatın olmasını müəyyən edə bilər. Bu da son nəticədə vergi sistemində əsaslı qərarların qəbul edilməsinə və hətta vergi islahatının növbəti mərhələsinin aparılmasına səbəb ola bilər.

Vergi idarəçiliyi - idarəetmənin ümumi nəzəriyyəsi və praktikasının bir hissəsi olmaqla, elmi-praktiki araşdırmaların və metodiki hərəkətlərin vacib bir sahəsidir. O, müasir dünya praktikasını ilə zənginləşdirilmiş iqtisadi, siyasi, hüquqi və digər elmlərin fundamental biliklərinə əsaslanır. Eyni zamanda, o, informasiya təminatının metod, üsul və vasitəsi olmaqla dövlət və idarəetmə orqanları (o cümlədən bütün səviyyədə olan vergi orqanları) qanunla müəyyən edilmiş istiqamətdə vergi mexanizminin fəaliyyətini təmin edir, iqtisadiyyatda və siyasətdə ciddi dəyişikliklər baş verdikdə vergi sistemində zəruri dəyişiklikləri koordinasiya edir.

Beləliklə, vergi idarəçiliyi anlayışı iki mənada başa düşülür. Birincisi, bu idarəetmə orqanları (qanunverici və inzibati vergi orqanları) sistemidir. Bu orqanların əsas vəzifəsi növbəti plan dövründə vergi konsepsiyasının qəbul edilməsinin prosedur təminatından, yəni onun tərtibi, müzakirəsi və

qanunvericilik qaydasında təsdiqindən ibarətdir. Bundan başqa, onlar vergi büdcəsinin yerinə yetilməsi barədə hesabatlar tərtib etməli və onların hərtərəfli təhlilini aparmalıdırlar.

İkincisi, bu vergi hərəkətlərini və konkret vergi texnikasını reqlamentləşdirən və həmçinin vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyət tədbirlərini müəyyən edən norma və qaydaların məcmusudur.

Vergi idarəçiliyi idarəetmə hərəkətlərinin daha sosial ifadə olunmuş sferasıdır. Vergi idarəçiliyinin çatışmamazlıqları büdcəyə vergi daxilolmalarının kəskin aşağı düşməsinə səbəb olur, vergi hüquq pozuntularının ehtimalını yüksəldir və son nəticədə cəmiyyətdə sosial gərginliyin yaranmasına gətirib çıxarır. Vergi qanunları qəbul edilərkən buraxılan konseptual səhvlər bu çatışmamazlıqları bir daha artırır. Vergi sistemi, onun idarə edilməsi sistemi və vergitutmanın metodologiyası arasında ciddi səbəb-nəticə qarşılıqlı əlaqəsi mövcuddur. Vergitutmanın bu fundamental müddəası onun idarə olunması sisteminin təşkili zamanı nəzərə alınmalıdır.

Vergi münasibətlərinin idarə edilməsi prosesində təkcə vergi orqanları deyil, həm də qanunverici və icra orqanları, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsi, arbitraj məhkəmələri, maliyyə və xəzinədarlıq orqanları və s. iştirak edirlər. Hüquq-mühafizə orqanları, auditor və məsləhət-hüquqi xidmətlər dövlətlə vergi ödəyicilərinin qarşılıqlı münasibətlərinə bilavasitə təsir göstərirlər. Onların fəaliyyəti vergi münasibətlərinin idarə edilməsinin bir hissəsi sayılır. Ümumiyyətlə, vergi idarəçiliyinin keyfiyyətinin və səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün müxtəlif idarəetmə səviyyələrində qeyd olunan orqanların qarşılıqlı münasibətlərini qanunvericiliklə təsbit etmək lazımdır.

Bazar münasibətlərinə keçid və biznesin azad iqtisadiyyat şəraitində fəaliyyəti zamanı dövlət vergi orqanlarının vəzifələri daim dəyişilir. Hazırda Vergilər Nazirliyi və onun ərazi struktur vahidləri vergi büdcələrinin yerinə yetilməsinə nəzarət edən bir orqandan dövlət tədqiqat mərkəzlərinə çevrilməkdədirlər. Vergi orqanları tərəfindən analitik informasiya funksiyalarının (bu yalnız informasiya axınlarının kompüterləşdirilməsi şəraitində mümkündür) yerinə yetirilməsi onların vergitutmanın tənzimləmə

qabiliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəltsinlər. Ona görə də vergi idarəçiliyi anlayışını vergitutmanın təkmilləşdirilməsi və koordinasiyası ilə məşğul olan dövlət idarəetmə sisteminə də aid etmək olar.

Vergi idarəçiliyi dövlətin fəaliyyətinin xüsusi forması olmaqla onun qarşısında aşağıdakı vəzifələri qoyur:

- təsərrüfat subyektlərinin, ayrı-ayrı sahələrin və ümumilikdə iqtisadiyyatın gəlirlərinin artımının proqnoz hesabatları əsasında qısamüddətli və ortamüddətli perspektivdə vergi daxilolmalarının həcmnin proqnozlaşdırılması. Hazırda belə hesabatların tərtibi sahəsində respublikamızın və xarici ölkələrin müəyyən təcrübəsi vardır.

- vergitutma sahəsində dövlətin sosial proqramlarının həyata keçirilməsinə mənfi təsir etməyən və biznesin inkişafına daha əlverişli şərait yaradan yeni konsepsiyaların hazırlanması;

- xarici iqtisadi fəaliyyət sistemində proteksionist siyasətin təmin olunması üçün vergi əsaslandırılmalarının tərtibi.

Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi respublikamızın vergitutma sisteminin bazar prinsiplərinə uyğunlaşdırılmasını təmin edəcəkdir. Bütün bunlar da respublika vergi sisteminin beynəlxalq vergi münasibətləri sisteminə inteqrasiyasına imkan verəcəkdir.

Vergilər mülkiyyət münasibətləri ilə sıx əlaqədirlər. Bu da həmişə iqtisadi maraqların toqquşmasına gətirib çıxarır. Bir çox baza problemlər, məsələn, torpaq, əmək, kapital bazarlarının yaradılması, özəlləşdirmədə yol verilən çatışmamazlıqlar, iqtisadiyyatın kriminallaşdırılması və s. istiqamətində məsələlər həll edilməyənədək inzibati-amirlik idarəetmə metodları qorunub saxlanılacaqdır.

Qeyd olunan problemlərin ardıcıl olaraq aradan qaldırılması, həmçinin vergitutmanın qanunverici əsaslarının inkişafı vergi sisteminin idarə edilməsində dinamikliyə şərait yaradacaq və eyni zamanda, onun hüquqi əsaslarını möhkəmləndəcəkdir. İqtisadi münasibətlər sferasını tənzimləyən bütün qanunlar açıq mətbuatda dərc olunduğuna görə hamı onları müstəqil şəkildə dərinlən öyrənə və şərh edə bilər. Bu da idarəetmənin demokratikləşdirilməsinə imkan yaradır. Vətəndaşların hüquqi biliklərinin

getdikcə artması son nəticədə köhnə idarəetmə metodlarının və strukturlarının getdikcə dağılmasına səbəb olur.

Vergi hüququnun müddəalarına əsaslanan və onu nəzəri-praktiki baxımdan tamamlayan vergi idarəçiliyini bir növ vergi mexanizminin elementlərinin bütün strukturunun əsası da adlandırmaq olar. Onun bütün təşkilədiciləri olan planlaşdırma, tənzimləmə və nəzarət funksiyaları dövlət idarəetmə orqanlarında mütəxəssislərin idarəetmə hərəkətlərinin məzmununu təşkil edir. Vergi hüququnun normaları səmərəli vergi idarəçiliyi sistemini təşkil etməyə, onu bütün vergi mexanizminə tətbiq etməyə imkan verir. Elmi nöqteyi nəzərdən vergi mexanizmi vergi idarəçiliyinin obyekt kimi çıxış edir.

Bir sıra alimlərin elmi əsərlərində və praktikada vergi mexanizmi anlayışı birmənalı olaraq izah olunmur. Vergi mexanizmi ilkin olaraq metodoloji baxımdan, sonra isə metodiki baxımdan aydınlaşdırılmalıdır. Ona görə də vergi mexanizmi anlayışı ikili məzmunu malikdir. Bu anlayışın daha geniş (ümumnəzəri) və dar (praktiki) mənada izahlarını verək.

Birincisi, vergi mexanizmi vergi nəzəriyyəsinin mühüm bir sahəsi olmaqla onu təşkilati-iqtisadi kateqoriya kimi izah edir. Eyni zamanda, bu milli gəlir istehsalında yaradılan dəyərin bir hissəsinin ictimailəşdirilməsi zamanı yaranan yenidən bölüşdürmə münasibətlərinin idarə edilməsinin obyektiv zəruri prosesidir. Bu prosesdə yaranan bütün münasibətləri üç altsistemə ayırmaq olar: vergi planlaşdırılması, vergi tənzimlənməsi və vergi nəzarəti. Bu altsistemlər real iqtisadi bazisin təməli əsasında inkişaf edən təkrar istehsal münasibətlərinin təşkilədiciləri olduğuna görə onların nəzəri təyinatının xüsusiyyətləri iqtisadi nəzəriyyənin fundamental müddəalarına əsaslanır.

İkincisi, praktika vergi planlaşdırılmasının, tənzimlənməsinin və nəzarətinin konseptual təyin olunan sahələrinə özünün töhfəsini verir. Ona görə də vergi mexanizminə həm də konkret vergi hərəkətlərinin məcmusu kimi baxıla bilər. Bu həm də real vergi istehsalı adlandırıla bilər. Bu baxımdan vergi mexanizmi vergi münasibətləri sisteminin subyektiv tənzimlənməsinin iqtisadi vasitəsi kimi çıxış edir. Belə hərəkətlərin qanuna tabeçiliyi vergi münasibətlərinin tənzimlənməsində subyektivizmi aradan qaldırır.

Vergi mexanizmi real praktika prizması baxımından konkret olaraq məkan və zamana görə fərqləndirilir. Belə ki, vergi hərəkətləri hakimiyyət orqanlarının və idarəetmənin müxtəlif səviyyələrində eyni deyildir və vaxta görə bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirlər. Vergi mexanizmi vergi hərəkətlərinin məcmusu olmaqla vergi qanunlarının müddələrinin praktiki olaraq həyata keçirilməsinin qayda və şərtlərinin cəmidir. Ona görə də vergi nəzəriyyəsinin əsas prinsiplial tələbinin - vergitutmanın subyektiv və obyektiv əsasları vahid bir tam təşkil edir - pozulmaması üçün hər bir parktiki hərəkət zamanı qanunun tələbləri gözlənilməlidir. Başqa sözlə desək, obyektiv əsaslara malik olmayan hər bir vergi hərəkəti təkrar istehsal prosesinə subyektiv müdaxilə kimi çıxış edir, bu da son nəticədə bu proseslərin deformasiyasına gətirib çıxarır.

Vergi idarəçiliyinin qanunları və digər qanunverigilik aktları ilə tənzimlənən vergi istehsalı Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında, Vergi, Gömrük, Torpaq, İnzibati Xətalər və digər məcəllələrdə əks olunmuş bir sıra qanunvericilik normalarından əsaslı surətdə asılıdır. Vergi Məcəlləsinin, Mülki Məcəllənin və Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi tərəfindən təsdiq olunmuş mühasibat uçotunun aparılmasının və təşkilinin Metodiki əsaslarının müddəaları vergi istehsalına bilavasitə təsir göstərirlər. Mülki Məcəllə təsərrüfat subyektlərinin hüquqi statusunu müəyyən etməklə onlara müvafiq vergi rejimlərinin seçilməsi imkanını verir.

Vergi mezanizmi vergi hüququna və vergitutmanın idarə edilməsinin əsaslarına əsaslanaraq vergi münasibətlərinin nizama salınmasına şərait yaradır.

Vergi idarəçiliyini vergi münasibətlərinin dövlət tərəfindən idarə edilməsi sistemi kimi qəbul etməklə dövlətin bu idarəetməni həyata keçirmək üçün istifadə etdiyi forma və metodları müəyyən edək.

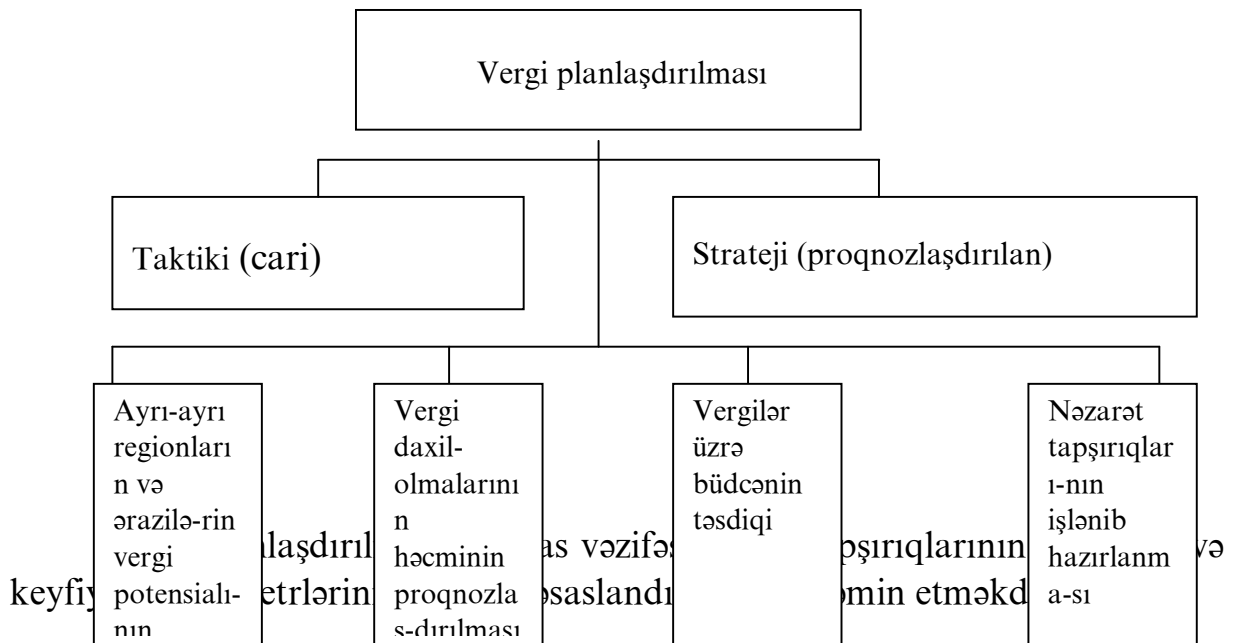
Vergi idarəçiliyinin metodları kimi aşağıdakılar çıxış edir: vergi planlaşdırılması, vergi tənzimlənməsi və vergi nəzarəti.

Vergi idarəçiliyinin hər bir metoduna onların qarşısında qoyulan vəzifələrin müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsinin forma, üsul və qaydalar xasdır.

Vergi planlaşdırılması cari (taktiki) və daha uzaq perspektivli (strateji və yaxud vergi planlaşdırılması) ola bilər (Şəkil 5.1.1). Vergi planlaşdırılmasının əsas məqsədi ayrı-ayrı vergi ödəyiciləri kateqoriyaları üzrə maliyyə resurslarının həcmnin müəyyən edilməsi və maksimum mümkün mədləgdə vəsaitin ödəyicilərdən alınması yolu ilə büdcə tələbatının təmin edilməsi, habelə vergi tənzimlənməsinin və vergi nəzarətinin optimallaşdırılmasından ibarətdir.

Şəkil 5.1.1.

Vergi planlaşdırılmasının forma və metodları

Vergi planlaşdırılmasının gedişində aşağıdakı işlərin yerinə yetirilməsi təmin olunur: ayrı-ayrı rayonların və ərazilərin vergi potensialı qiymətləndirilir; iqtisadi artım tempi nəzərə alınmaqla vergi daxilolmalarının həcmi müəyyən edilir; vergilər üzrə büdcə tərtib olunur; büdcə kəsirinin məbləği, inflyasiyanın səviyyəsi, qiymətlərin indeksi müəyyən edilir, ayrı-ayrı büdcələr üzrə nəzarət tapşırıqları işlənilir və hazırlanır və s.

Vergi tənzimlənməsinin əsas məqsədi vergi münasibətləri iştirakçıları arasında ictimai, korporativ və şəxsi iqtisadi maraqların balanslaşdırılmasından ibarətdir. İlk olaraq vergi tənzimlənməsi büdcə-vergi sferası fəaliyyətində dövlətin maraqlarını güdür, yəni maliyyə resursları ilə

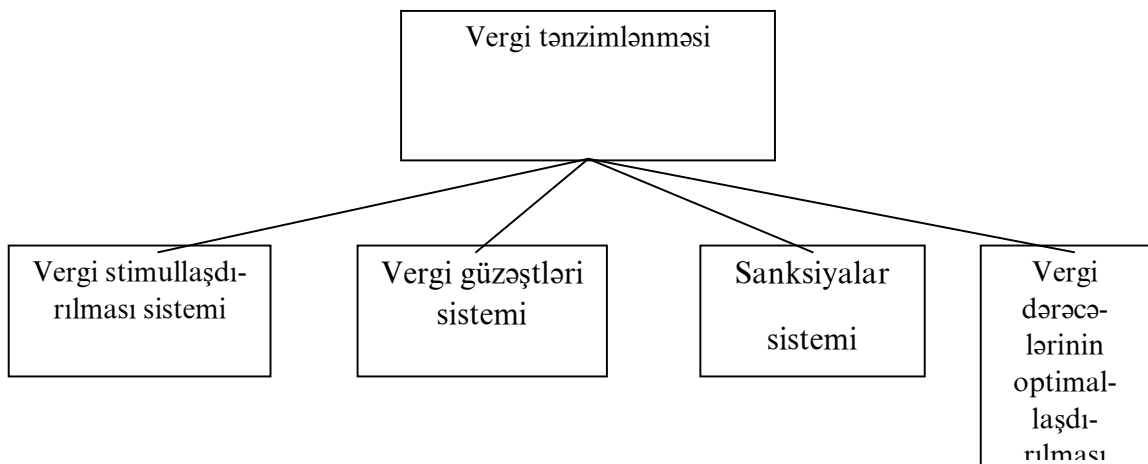
ictimai maraqların maksimal təmin olunmasını nəzərdə tutur. Vergi tənzimlənməsinin formaları kimi vergi stimullaşdırılması sistemini, vergi dərəcələrinin optimallaşdırılmasını, vergi güzəştləri sistemini və sanksiya təsirli tədbirləri göstərmək olar (Şəkil 5.1.2).

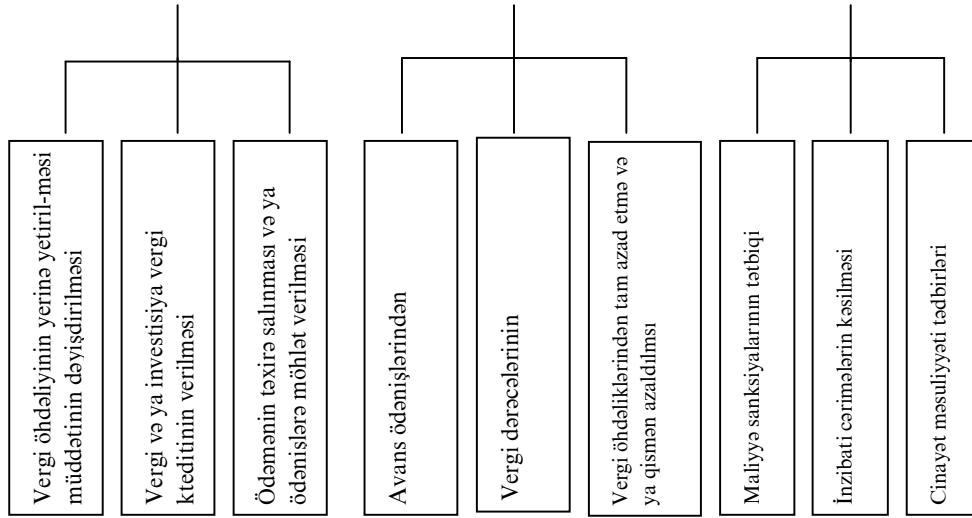
Vergi stimullaşdırılması sistemi vergilərin və faizlərin ödənilməsi müddətlərinin dəyişdirilməsini, vergilər üzrə ödənişlərin təxirə salınmasını, vergi kreditinin və ya investisiya vergi kreditinin verilməsini nəzərdə tutur.

Vergi dərəcələrinin optimallaşdırılması vergi tənzimlənməsində mühüm yer tutur. Vergi dərəcələrinin optimallaşdırılmasında əsas məqsəd vergilərin fiskal və tənzimləmə funksiyaları arasında nisbi tarazlığın əldə edilməsindən ibarətdir. Məlum olduğu kimi, səmərəli vergi sisteminin qurulması ilk növbədə vergi dərəcələrinin səviyyəsindən asılıdır. Vergi dərəcələrinin optimal kəmiyyətinin müəyyən edilməsi prosesi çox mürəkkəb və əməktutumludur. Burada ilk növbədə dövlət xərclərinin optimallaşdırılması məqsədi ilə iqtisadi əsaslandırmanın aparılması və onların real iqtisadiyyatın imkanlarına uyğunlaşdırılması zəruridir.

Şəkil 5.1.2.

Vergi tənzimlənməsinin forma və metodları.

Vergi güzəştləri sistemi yeni və rəqabət qabiliyyətli məhsulların buraxılışı, texnoloji proseslərin modernləşdirilməsi zamanı maliyyə itkilərini kompensasiya edən, kiçik sahibkarlığın inkişafına şərait yaradan və istehsal fəaliyyətini stimullaşdıran strateji istiqamətli və təsirli vergi imtiyazları kompleksini əhatə edir. Vergi güzəştləri adətən müəyyən şərtlər daxilində avans ödənişlərinin ləğv edilməsi, vergi öhdəliklərinin qismən azaldılması və yaxud tam götürülməsi, vergi dərəcələrinin aşağı salınması kimi verilə bilər.

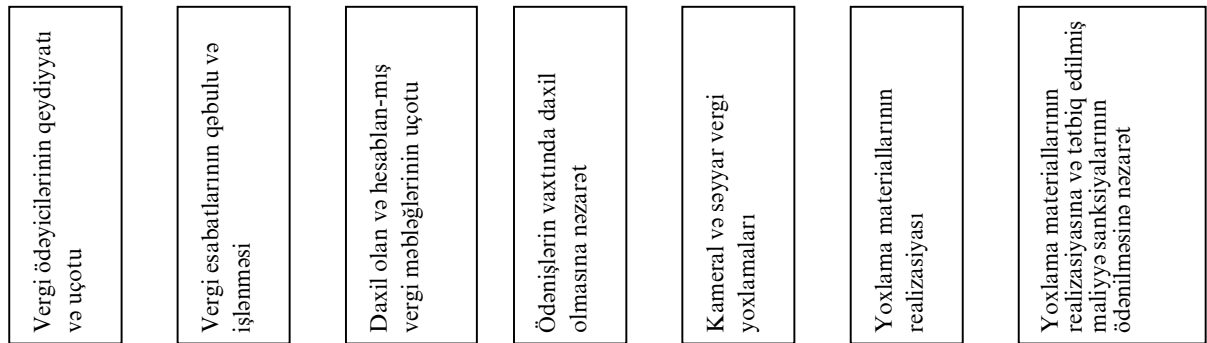
Sanksiya sistemi vergi tənzimlənməsinin ayrılmaz tərkib hissəsi olmaqla vergi idarəçiliyinin mühüm bir formasıdır. Vergi qanunvericiliyini pozan şəxslərə maliyyə sanksiyaları tətbiq olunur, inzibati cərimələr kəsilir və həmçinin onlara qarşı cinayət məsuliyyəti tədbirləri həyata keçirilir.

Səmərəli vergi idarəçiliyinin zəruri şərtlərindən biri də vergi nəzarətidir (Şəkil 5.1.3). Vergi nəzarətinin məqsəd və vəzifələri müxtəlifdir. Onun əsas məqsədi vergidən yayınmanın qarşısını almaq və büdcə gəlirlərinin dayanıqlı daxilolmasını təmin etməkdir.

Şəkil 5.1.3.

Vergi nəzarətinin forma və metodları

Vergi nəzarəti tədbirləri həyata keçirilərkən vergi idarəçiliyinin aşağıdakı əsas formaları fərqləndirilir:

- vergi ödəyicilərinin qeydiyyatı və uçotu;
- hesabların qəbulu və işlənməsi;
- hesablanan və daxil olan vergi məbləğlərinin uçotu;
- ödənişlərin tam və vaxtında daxil olmasına nəzarət;
- kameral vergi yoxlamaları;
- səyyar vergi yoxlamaları;
- vergi yoxlaması materiallarının reallaşdırılması;
- vergi yoxlaması materiallarının həyata keçirilməsinə, tətbiq edilmiş maliyyə sanksiyalarının və kəsilmiş inzibati cərimələrin ödənilməsinə nəzarət.

Vergi idarəçiliyinin qeyd olunan forma və metodlarının optimal nisbəti dövlətin vergi siyasətinin səmərəliliyini təmin edir.

5.2. Vergi orqanlarının vəzifəli şəxslərinin peşəkarlıq səviyyəsinin qiymətləndirilməsi

Vergi orqanlarının vəzifəli şəxslərinin peşəkarlıq səviyyəsinin qiymətləndirilməsi hazırda Vergilər Nazirliyinin qarşısında duran vacib məsələlərdən biridir. Bildiyimiz kimi, hal-hazırda respublikamızın vergi sistemində köklü islahatlar aparılır. Belə ki, yeni qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi 01 yanvar 2001-ci il tarixdən qüvvəyə minmişdir. Vergi Məcəlləsi ilə dövlət vergi xidməti orqanları qarşısında müəyyən vəzifələr qoyulmuşdur ki, onların da müvəffəqiyyətlə yerinə

yetirilməsi ilk növbədə kadrların ixtisas və peşəkarlıq səviyyəsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Təklif olunan metod əməkdaşların bal metodu ilə qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Bunun üçün ilk növbədə hər bir əməkdaşın fəaliyyətinin kəmiyyət, keyfiyyət, yaradıcılıq və etik göstərijiləri qiymətləndirilir.

Kəmiyyət göstərijiləri əsasən əməkdaşın fəaliyyətinin kəmiyyət tərəflərini müəyyən edir. Məsələn, əgər vergi orqanının vəzifəli şəxsi vergi ödəyijilərinin auditi şöbəsinin əməkdaşındırsa, bu zaman onun neçə hüquqi şəxsə səyyar vergi yoxlaması kesirməsini, neçə vergi ödəyijisində vergi hüquq pozuntusunu aşkar etməsi, tərtib etdiyi inzibati xəta protokollarının sayı, törətdiyi inzibati xətaya görə kəsilmiş jərimənin məbləği, hesabladığı əlavə vəsaitin məbləği, vergi qanunverijiliyinin pozulmasına görə tətbiq etdiyi maliyyə sanksiyasının məbləği və həmçinin kəsilmiş inzibati jərimənin və tətbiq edilmiş maliyyə sanksiyalarının ödənilmiş məbləğləri kimi göstərijilər qiymətləndirilir.

Keyfiyyət göstərijiləri işçinin fəaliyyətinin aşağıdakı tərəflərini xarakterizə edir:

- planlaşdırma qabiliyyəti;
- təşkilatçılıq qabiliyyəti;
- idarəetmə və nəzarət qabiliyyəti;
- qərar qəbul edə bilmək qabiliyyəti.

Yaradıcılıq göstərijiləri aşağıdakıları əhatə edir:

- işi bilməsi, yəni işin funksional komponentlərini başa düşməsi, işin diğər sahələrlə əlaqələrini, onun xüsusiyyətlərini bilməsi;

- təhlil etmə bacarığı. İş prosesində əldə olunan məlumatları təhlil etmək, mühüm və ikinci dərəcəli amilləri fərqləndirmək, qarşılıqlı əlaqələri müəyyənləşdirmək və problemin praktiki həlli yollarını tapmaq;

- işçi heyətini inkişaf etdirmək bacarığı. Vəzifələrin icrasını qiymələndirə bilmək, tədris, inkişaf və təlimatlandırmanı təşkil etmək və işçi heyətinin problemlərini həll etmək.

Peşə etikası göstərijilərinə aiddir:

- xidmət tərəfini və peşə nüfuzunu qoruması. Etibar olunmuş tapşırıqların yerinə yetirilməsi çərçivəsində yalnız dövlət və ictimai mənafelərə uyğun hərəkət etməsi peşə nüfuzuna xələl gətirən hərəkətlərə yol verməməsi;

- nəzakət qaydalarının riayət etməsi. Vətəndaşlarla xidməti münasibətdə olan zaman həmişə nəzakətli olması və eyni zamanda qətiyyət göstərməsi;

- ijtimai maraqları şəxsi maraqlardan üstün tutması. Öz ailə üzvlərinə və ya onlarla bir yerdə yaşayan digər şəxslərə, yaxud dostlarına münasibətdə belə ijtimai maraqları üstün tutması;

- hədiyyə qəbul etməməsi (verməməsi). Peşə vəzifələrinin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar olaraq bu vəzifələri yerinə yetirməyə təsir etmək məqsədi daşıyan təkliflər olduqda digər şəxslərin xeyirlərinə adi nəzakət qaydalarından kənara çıxan hədiyyələr almaq və ya vermək və s.

Vergi orqanının hər bir əməkdaşı üçün ekspert tərəfindən qiymətləndirilən göstərijilərin qiymətləri jədvəl 5.2.1-də əks etdirilir.

Jədvəl 5.2.1.

Vergi orqanlarının vəzifəli şəxslərinin peşəkarlıq
səviyyəsi göstərijilərinin qiymətləri

Suallar	Göstərijilər			
	Kəmiyyət	Keyfiyyət	Yaradıcılıq	Etik
1	A_1	B_1	C_1	D_1
2	A_2	B_2	C_2	D_2
3	A_3	B_3	C_3	D_3
4	A_4	B_4	-	D_4
5	A_5	-	-	-
Orta qiymət	\bar{A}	\bar{B}	\bar{C}	\bar{D}

Göstərijilərin hər bir sualı üçün müəyyən edilən qiymətin kəmiyyəti [0;1] intervalında dəyişilir. Vergi orqanının vəzifəli şəxsinin peşəkarlıq səviyyəsinin

qiymətləndirilməsi üçün ekspert tərəfindən istifadə olunan məlumatlar jədvəl 5.2.2-də verilmişdir

Müəyyən olunmuş qiymətlər əsasında əsasında hər bir göstəriji üçün orta qiymət müəyyən olunur:

$$\bar{A} = \frac{\sum_{i=1}^{n_1} A_i}{n_1}; \quad \bar{B} = \frac{\sum_{i=1}^{n_2} B_i}{n_2}; \quad \bar{C} = \frac{\sum_{i=1}^{n_3} C_i}{n_3}; \quad \bar{D} = \frac{\sum_{i=1}^{n_4} D_i}{n_4},$$

burada A_i, B_i, C_i və D_i - uyğun olaraq i -ji əlamət üzrə vergi orqanı əməkdaşının peşəkarlıq səviyyəsinin kəmiyyət, keyfiyyət, yaradıcılıq və etik göstərijlərinin qiymətləri, $\bar{A}, \bar{B}, \bar{C}$ və \bar{D} - uyğun olaraq əməkdaşın peşəkarlıq səviyyəsinin kəmiyyət, keyfiyyət, yaradıcılıq və etik göstərijlərinin orqa qiyməti, n_1, n_2, n_3 və n_4 - isə müvafiq olaraq vergi orqanının vəzifəli şəxsinin peşəkarlıq səviyyəsini xarakterizə edən göstərijlərin formalaşmasında iştirak edən əlamətlərin sayı.

Jədvəl 5.2.2

Ekspert tərəfindən qiymətləndirilən peşəkarlıq
səviyyəsinə uyğun qiymət jədvəli

Ekspert tərəfindən işçinin qiymətləndirilmə səviyyəsi	Peşəkarlıq səviyyəsinə uyğun olaraq müəyyən edilən qiymət
İşçinin peşəkarlıq səviyyəsi:	
- Yüksəkdir;	l_1
- Qənaətbəxşdir;	l_2
- Təkmilləşdirilməlidir;	
- Qəbuledilməzdir	

	l_3
	l_4

İşçilərin peşəkarlıq səviyyəsi müəyyən olunarkən onun fəaliyyətini xarakterizə edə bütün göstərijiləri, yəni kəmiyyət, keyfiyyət, yaradıcılıq və etik göstərijilərini nəzərə almaq lazım gəlir. Bunun üçün işçinin ümumi peşəkarlıq səviyyəsi göstərijisinin formalaşmasında sadalanan göstərijilərin hər birinin payını (xüsusi çəkisini) müəyyən etmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Fikrimizjə, sadalanan bu göstərijilərdən kəmiyyət göstərijiləri işçinin peşəkarlıq səviyyəsini müəyyən edilməsində böyük rol oynayır . Ona görə də kəmiyyət göstərijisi üçün hesablanmış orta qiymətinin səviyyəsindən asılı olaraq işçinin peşəkarlıq səviyyəsinin qiymətləndirilməsində hər bir göstərijini payı (xüsusi çəkisi) ekspert tərəfindən müəyyən olunur. Bütün qeyd olunanları jədvəl 5.2.3-də göstərilədiyi kimi ifadə etmək mümkündür.

Jədvəldəki q_1, q_2, q_3 və q_4 işarələri $[0; 1]$ intervalında olmaqla vergi orqanı əməkdaşının kəmiyyət göstərijisi üçün müəyyən edilmiş diapazonların kənar nöqtələri, P_{sj} ($s=4, j=5$) isə işçinin peşəkarlıq səviyyəsinin son göstərijisinin formalaşmasında iştirak edən hər bir göstərijinin xüsusi çəki əmsalıdır.

5.2.2. və 5.2.3. sayılı jədvəllərin məlumatlarından istifadə etməklə vergi orqanının vəzifəli şəxsinin ümumi peşəkarlıq səviyyəsini xarakterizə edən yekun qiymət şəkil 5.2.1-də verilmiş alqoritmdən istifadə etməklə hesablanır.

Jədvəl 5.2.3

Vergi orqanlarının vəzifəli şəxslərinin peşəkarlıq səviyyəsini
xarakterizə edən göstərijilərin xüsusi çəki əmsalları

Göstərijilər	Kəmiyyət göstərijisinin diapazonları				
	$0 - q_1$	$q_1 - q_2$	$q_2 - q_3$	$q_3 - q_4$	$q_4 - 1,0$

	Göstərijilərin xüsusi çəki əmsalları				
Kəmiyyət	P_{11}	P_{12}	P_{13}	P_{14}	P_{15}
Keyfiyyət	P_{21}	P_{22}	P_{23}	P_{24}	P_{25}
Yaradıcılıq	P_{31}	P_{32}	P_{33}	P_{34}	P_{35}
Etik	P_{41}	P_{42}	P_{43}	P_{44}	P_{45}

İşçinin ümumi peşəkarlıq səviyyəsini xarakterizə edən yekun göstərijisi (K) də $[0; 1]$ intervalında dəyişilir. Bu göstərijinin kəmiyyətindən asılı olaraq vergi orqanının vəzifəli şəxsinin ümumi peşəkarlıq səviyyəsi haqqında 4 mümkün variantdan biri barədə qərar qəbul edilir.

Jədvəl 5.2.4

Yekun peşəkarlıq səviyyəsi göstərijisinin qiymətindən asılı olaraq
vergi orqanının vəzifəli şəxsi barədə qərarın qəbul edilməsi

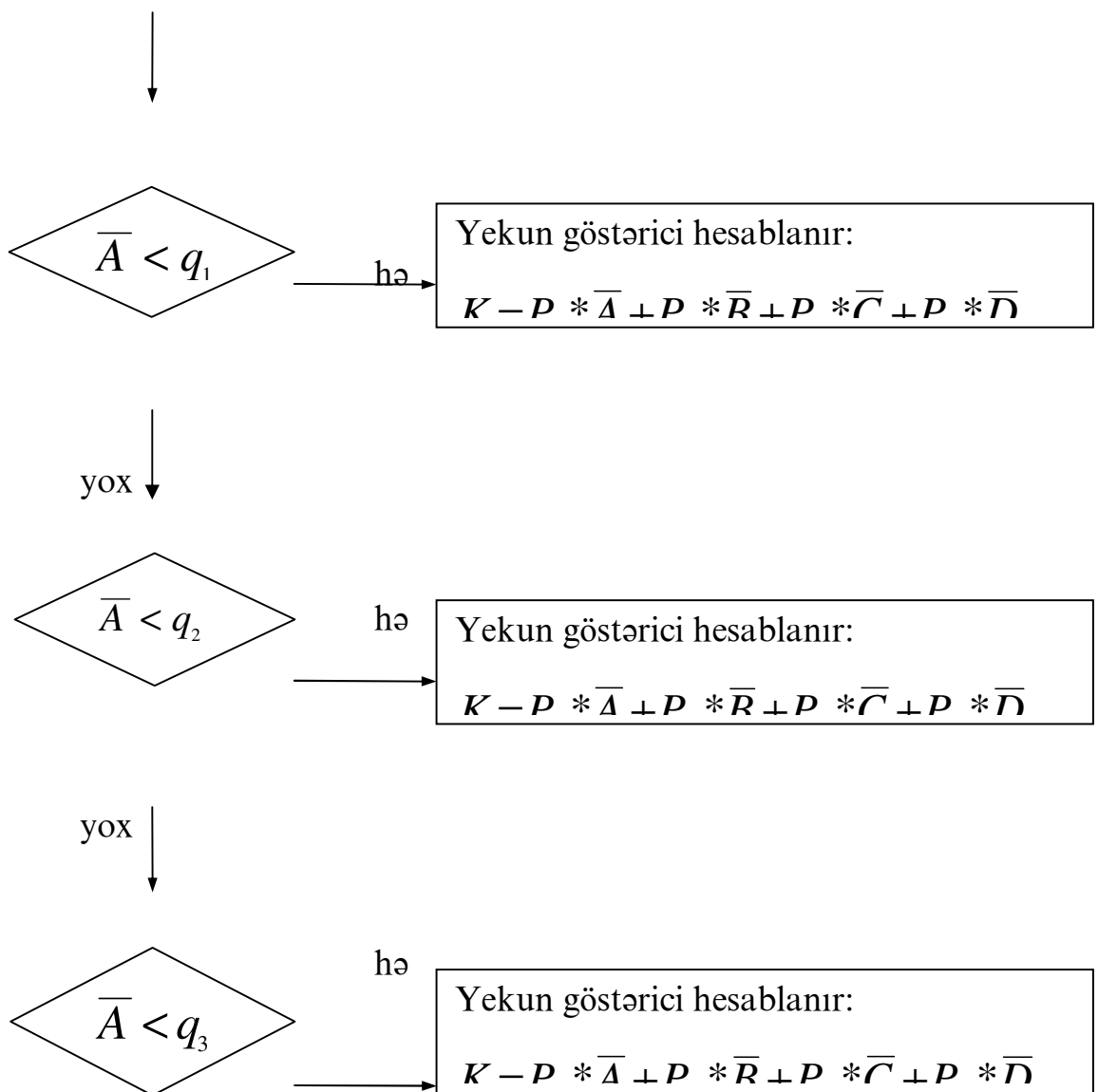
Qiymətləndirmə intervalları	İşçinin peşəkarlıq səviyyəsi barədə qəbul edilən qərar
$0 - K_1$ olduqda	Yüksəkdir
$K_1 -$ dən $K_2 -$ yə qədər olduqda	Qənaətbəxşdir
$K_2 -$ dən $K_3 -$ ə qədər olduqda	Təkmilləşdirilməlidir
$K_3 -$ dən yuxarı olduqda	Qəbuledilməzdir

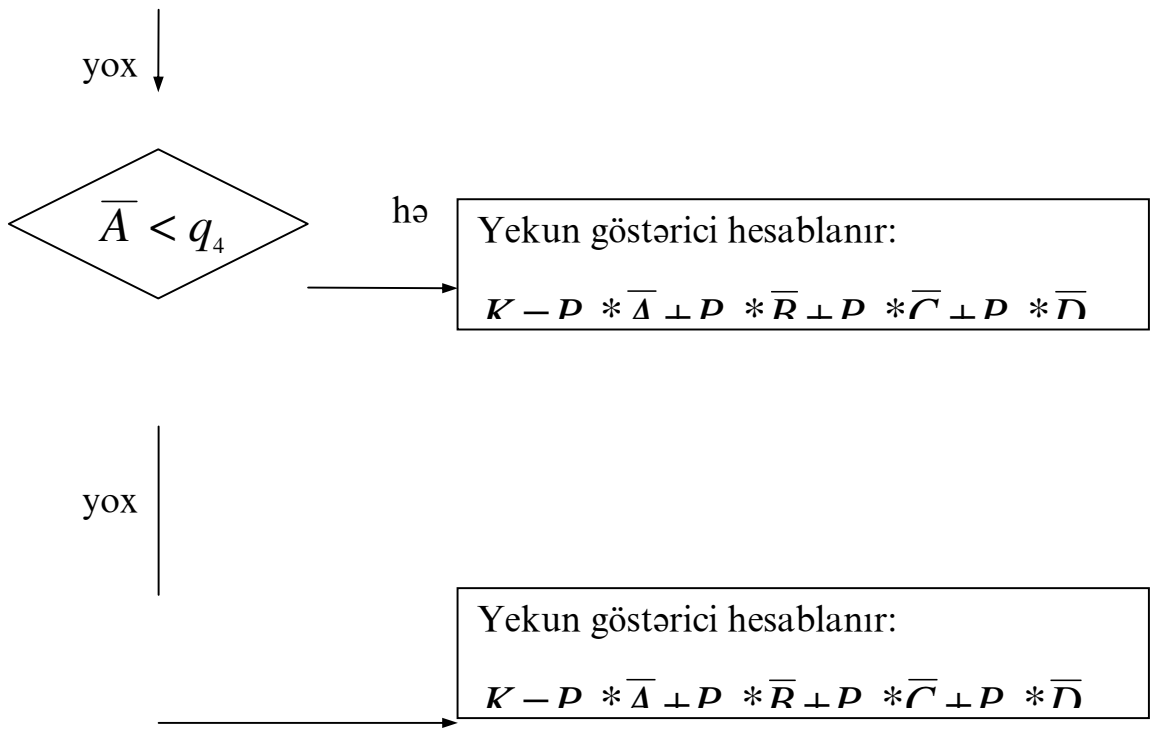
Vergi orqanlarının vəzifəli şəxslərinin peşəkarlıq səviyyəsinin qiymətləndirilməsi metodikası Bakı şəhərinin rayonları üzrə Vergilər İdarələrinin vergi ödəyijilərinin auditi şöbələrinin əməkdaşlarının peşəkarlıq səviyyəsinin qiymətləndirilməsində istifadə edilmişdir. Bu zaman ilk növbədə

peşəkarlıq səviyyəsi qiymətləndirilən hər bir əməkdaş haqqında məlumat vərəqəsi və peşəkarlıq səviyyəsi göstərijilərinin formalaşmasında iştirak edən əlamətlərin siyahısı və onların konkret qiymətini əks etdirən məlumatlar həmin əməkdaşın çalışdığı şöbənin rəisi tərəfindən doldurulur. Bu zaman suallara javab verməklə

Göstəricilərin ədədi orta qiymətləri hesablanır:

$$\bar{A} \quad \bar{B} \quad \bar{C} \quad \bar{D}$$

Şəkil 5.2.1. Vergi orqanlarının vəzifəli şəxslərinin peşəkarlıq səviyyəsinin qiymətləndirilməsinin alqoritmi

yanaşı həmin javab yüksəkdir (0,25), qənaətbəxşdir (0,5), təkmilləşdirilməlidir (0,75), qəbuledilməzdir (1,0) şkalasında qiymətləndirilir.

Tutaq ki, vergi orqanının hər hansı bir əməkdaşı üçün işçinin peşəkarlıq səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün tərtib edilmiş məlumat jədvəli aşağıdakı kimidir:

Jədvəl 5.2.5.

Vergi orqanının vəzifəli şəxsinin peşəkarlıq səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün məlumat jədvəli

Kəmiyyət göstərijiləri

№	Göstərijilər	Məbləğ	Şerti bal
1.	Son hesabat ilində neçə hüquqi şəxsdə səyyar vergi yoxlaması keçirmişdir?	8	0,25
2.	Neçə hüquqi şəxsdə vergi qanunverijiliyinin pozulması halını müəyyən etmişdir?	7	0,5
3.	Neçə hüquqi şəxsin neçə vəzifəli şəxsinə inzibati xəta haqqında protokol tərtib etmişdir?	7	0,5
4.	Kəsilməmiş inzibati jərimələrin məbləği neçə min manat təşkil edir? Kəsilməmiş inzibati jərimə məbləğinin neçə min manatının ödənilməsi təmin edilmişdir?	2.200 1.950	0,25
5.	Son hesabat ilində səyyar vergi yoxlamasının keçirilməsi zamanı bir orta statistik vergi ödəyijisində: - neçə min manat əlavə vergi məbəlği hesabamışdır? - neçə min manat maliyyə sanksiyası tətbiq etmişdir? Əlavə hesablanmış vəsaitin və tətbiq edilmiş sanksiya-	120.000 55.000	0,25

	nın neçə min manatının ödənilməsi təmin olunmuşdur	167.000	
--	--	---------	--

Keyfiyyət göstərijiləri

1.	<i>Planlaşdırma qabiliyyəti.</i> Proqnozlaşdırma və məqsədlərin, fəaliyyət strategiyası və üsullarının müəyyənləşdirilməsi, jədvəl, proqram və proseduraların tərtibi.	0,5
2.	<i>Təşkilatçılıq qabiliyyəti.</i> Məqsədə nail olmaq üçün fəaliyyət sahələrinin qruplaşdırılması, işçilərin səlahiyyət və məsuliyyətlərini dəqiq müəyyənləşdirmək, əməliyyatların səmərəliliyini artırmaq və münaqişələrə yol verməmək.	0,75
3.	<i>İdarəetmə və nəzarət qabiliyyəti.</i> Rəhbərlik və müşahidə, əsaslandırma, əlaqələndirmə və liderlik prosesini gücləndirmək bəjarığı, vəzifələrin icra normalarını işləyib hazırlamaq və düzəlişlər vermək.	0,5
4.	<i>Qərar qəbul etmək.</i> Alternativ fəaliyyət istiqamətlərini qiymətləndirmək, bu və ya digər hallarda tez və düzgün seçimi həyata keçirmək bəjarığı.	0,25

Yaradıcılıq göstərijiləri

1.	<i>İşi bilməsi.</i> İşin funksional komponentlərini başa düşməsi, işin digər sahələrlə əlaqələrini, onun xüsusiyyətlərini və texniki tərəflərini bilməsi.	0,25
2.	<i>Təhlil etmə bəjarığı.</i> İş prosesində əldə olunan məlumatları təhlil etmək, mühüm və ikinci dərəcəli amilləri fərqləndirmək, qarşılıqlı əlaqələri müəyyənləşdirmək və problemin praktik həlli yollarını tapmaq.	0,75
3.	<i>İşçi heyətini inkişaf etdirmək bəjarığı.</i> Vəzifələrin icrasını qiymətləndirə bilmək, tədris, inkişaf, təlimatlandırmanı təşkil etmək və işçi heyətinin problemlərini həll etmək.	0,75

Peşə etikası göstərijiləri

1.	<i>Xidmət şərəfini və peşə nüfuzunu qoruması.</i> Etibar olunmuş tapşırıqların yerinə yetirilməsi çərçivəsində yalnız dövlət və ictimai mənafelərə uyğun hərəkət etməsi, peşə nüfuzuna xələl gətirən hərəkətlərə yol verməməsi.	0,25
2.	<i>Nəzakət qaydalarına riayət etməsi.</i> Vətəndaşlarla xidməti münasibətdə olan zaman həmişə nəzarətli olması və eyni zamanda qətiyyət göstərməsi.	0,5
3.	<i>İctimai maraqları şəxsi maraqlardan üstün tutması.</i> Öz ailə üzvlərinə və ya onunla bir yerdə yaşayan digər şəxslərə, yaxud dostlarına münasibətdə belə ictimai maraqları üstün tutması.	0,5
4.	<i>Hədiyyə qəbul etməməsi (verməməsi).</i> Peşə vəzifələrini yerinə yetirməsi ilə əlaqədar olaraq bu vəzifələri yerinə yetirməyə təsir etmək məqsədi daşıyan təkliflər olduqda digər şəxslərin xeyirlərinə adi nəzakət qaydalarından kənara çıxan hədiyyələr və ya digər güzəştlər qəbul etməməsi (verməməsi).	0,25

Jədvəl məlumatları əsasında hər bir göstərijə üzrə orta qiymət hesablanır:

$$\bar{A} = 0,35, \quad \bar{B} = 0,5, \quad \bar{C} = 0,583, \quad \bar{D} = 0,375$$

Kəmiyyət göstərijisi üçün hesablanmış orta qiymətin səviyyəsindən asılı olaraq vergi orqanının vəzifəli şəxsinin peşəkarlıq səviyyəsinin qiymətləndirilməsində hər bir göstərijinin ekspert tərəfindən müəyyən edilən payı (xüsusi çəkisi) jədvəl 5.2.6-da verilmişdir.

Jədvəl 5.2.6

Əməkdaşın peşəkarlıq səviyyəsini xarakterizə edən göstərijilərin ekspert tərəfindən müəyyən edilən xüsusi çəki əmsalları

Göstərijilər	Kəmiyyət göstərijisinin diapazonları				
	0 - 0,5	0,5-0,625	0,625-0,75	0,75-0,875	0,875-1,0
	Göstərijilərin xüsusi çəki əmsalları				
Kəmiyyət	0,40	0,50	0,60	0,70	0,80
Keyfiyyət	0,25	0,20	0,15	0,15	0,10
Yaradıcılıq	0,20	0,15	0,13	0,08	0,05
Etik	0,15	0,15	0,12	0,07	0,05

Əməkdaşın peşəkarlıq səviyyəsinin formalaşmasında iştirak edən göstərijilərin orta qiymətlərindən və 5.2.6 sayılı jədvəlin məlumatlarından istifadə etməklə hesablamaları davam etdirək. İşçinin peşəkarlıq səviyyəsinin kəmiyyət göstərijisinin qiyməti $[0; 0,5]$ intervalında yerləşdiyinə görə qeyd olunan jədvəlin birinci sütununun məlumatlarından istifadə etməklə əməkdaşın peşəkarlıq səviyyəsinin yekun qiymətini hesablayaq:

$$K = P_{11} \cdot \bar{A} + P_{21} \cdot \bar{B} + P_{31} \cdot \bar{C} + P_{41} \cdot \bar{D} = 0,4 \cdot 0,35 + 0,25 \cdot 0,5 + 0,2 \cdot 0,583 + 0,15 \cdot 0,375 = 0,4379$$

Peşəkarlıq səviyyəsini xarakterizə edən hesablanmış yekun göstərijinin kəmiyyətindən asılı olaraq Vergilər Nazirliyində əməkdaşlar barədə aşağıdakı şəkildə qərarların qəbul edilməsi məqsədəuyğun hesab edilmişdir:

Peşəkarlıq səviyyəsinin yekun
səviyyəsi:

İşçinin peşəkarlıq

göstərijisinin (K) qiyməti:

- 0,4375-ə qədər olduqda

yüksəkdir;

- 0,4375-dən 0,625-ə qədər olduqda

qənaətbəxşdir;

- 0,625-dən 0,8125-ə qədər olduqda	təkmilləşdirilməlidir;
- 0,8125-dən böyük olduqda	qeyri-qənaətbəxşdir;

Göründüyü kimi, vergi orqanı əməkdaşının 0,4379-a bərabər olan peşəkarlıq səviyyəsinin yekun göstərijisinin qiyməti [0,4375; 0,625] intervalında yerləşdiyinə görə tam əminliklə işçinin peşəkarlıq səviyyəsinin qənaətbəxş olduğu barədə qərar qəbul edilə bilər.

5.3. Vergi orqanlarının struktur vahidlərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi

Hazırda hər hansı icra orqanının struktur bölmələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi praktikasında əsasən üç metoddan - bal metodu, qrafik metod və ranq metodundan istifadə olunur. Bu metodların içərisində isə bal metodu ilə qiymətləndirməyə daha çox üstünlük verilir. Çünki müxtəlif balları riyazi metodlar və əməllər vasitəsilə hesablamaqla yekun nəticə olan yekun bal tapılır və onun əsasında qiymətləndirmə rəyi verilir.

Bu gün müxtəlif struktur bölmələrinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin kompleks qiymətləndirilməsi vacib bir məsələ kimi qarşıda durur. Struktur bölmələrin fəaliyyətinin səmərəliliyinin kompleks qiymətləndirilməsi mexanizmi həm əməkdaşların, həm də bölmələrin tərkibinə daxil olan kiçik qurumların fəaliyyətinin qiymətləndirilməsindən ibarətdir.

5.3.1. Əməkdaşların peşəkarlıq səviyyəsinin qiymətləndirilməsi

Əməkdaşların bal metodu ilə qiymətləndirilməsi Qərbdə hələ 1950-ci illərdə təşəkkül tapmışdır. İdarəetmənin sürətli inkişafı yüksək ixtisaslı kadrlara və çevik idarəetmə sisteminin yaradılmasına çox güclü tələbat yaradır. Xüsusən də kadrların seçilməsi, onların düzgün yerləşdirilməsi, təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə bal metodu vasitəsilə qiymətləndirmədən geniş istifadə olunur. Lakin iş təkcə kadrların qiymətləndirilməsi ilə bitmir. Məlumdur ki, Azərbaycan Respublikasının dövlət vergi xidməti sistemi Vergilər Nazirliyindən, Vergilər Nazirliyinin yanında Departamentlərdən,

Naxçıvan MR Vergilər Nazirliyindən, Ərazi Vergilər İdarələrindən və Respublikanın şəhər və rayonları üzrə Vergilər İdarələrindən (Şöbələrindən) ibarətdir. Hazırlanmış universal qiymətləndirmə metodikasına əsasən həm Nazirliyin mərkəzi aparatının struktur bölmələrinin, həm də yerli vergilər idarələrinin (şöbələrinin) fəaliyyətini kompleks qiymətləndirmək mümkündür.

Vergilər Nazirliyinin mərkəzi aparatının struktur bölmələrinin kompleks qiymətləndirilməsi mexanizmi qiymətləndirilən İdarənin hər bir əməkdaşının və hər bir şöbəsinin ayrılıqda qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Nazirliyin mərkəzi aparatının şöbələrinin əməkdaşlarının peşəkarlıq səviyyəsinin qiymətləndirilməsi metodikası 5.2-ci paragrafda geniş şəkildə əks olunmuşdur.

Qiymətləndirmə mexanizmi MICROSOFT EXCEL redaktorunda tərtib olunmuşdur. Bütün əməliyyatlar avtomatlaşdırılmış və ballar riyazi operatorlar vasitəsilə hesablanır.

Vergilər Nazirliyinin ərazi vergi orqanlarının, yəni Respublikanın şəhər və rayonları üzrə vergilər idarələrinin (şöbələrinin) səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi əməkdaşların peşəkarlıq səviyyəsinin qiymətləndirilməsindən başlanır. Vergi xidməti orqanlarının struktur bölmələrinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi mexanizmi EXCEL redaktorunda tərtib edilmiş 5.3.1 sayılı cədvəldə əks olunmuşdur.

Cədvəl 5.3.1.

Vergilər Nazirliyinin Ərazi Vergilər İdarələrinin (Şöbələrinin) əməkdaşlarının peşəkarlıq səviyyəsinin qiymətləndirilməsi

İdarənin (şöbənin) adı											
Şöbənin (bölmənin) adı											
Şöbədə (bölmədə) işçilərin sayı											
S/N	Göstəricilər	Əməkdaşın soyadı, adı, atasının adı									Xüsusi çəki
1	Əmək intizamının pozulması (işə gecikmələr, işburaxmalar və s.)	P_{11}^h	P_{12}^h	P_{13}^h	P_{14}^h	P_{15}^h	P_{16}^h	P_{17}^h	...	P_{1j}^h	A_1^h

2	Əməyin keyfiyyəti, dəqiqlik və səliqəlilik	P_{21}^h	P_{22}^h	P_{23}^h	P_{24}^h	P_{25}^h	P_{26}^h	P_{27}^h	...	P_{2j}^h	A_2^h
3	Vergi orqanının imicinə xələl gətirən hərəkətlərə yol verilməsi	P_{31}^h	P_{32}^h	P_{33}^h	P_{34}^h	P_{35}^h	P_{36}^h	P_{37}^h	...	P_{3j}^h	A_3^h
4	İdarənin (şöbənin) əmlakına münasibət	P_{41}^h	P_{42}^h	P_{43}^h	P_{44}^h	P_{45}^h	P_{46}^h	P_{47}^h	...	P_{4j}^h	A_4^h
5	Peşəkarlıq səviyyəsinin tutduğu vəzifəyə uyğunluğu		P_{52}^h	P_{53}^h	P_{54}^h	P_{55}^h	P_{56}^h	P_{57}^h	...	P_{5j}^h	A_5^h
6	Təşkilatçılıq və planlaşdırma qabiliyyəti	P_{61}^h	P_{62}^h	P_{63}^h	P_{64}^h	P_{65}^h	P_{66}^h	P_{67}^h	...	P_{6j}^h	A_6^h
7	Təşəbbüskarlıq və yaradıcılıq qabiliyyəti	P_{71}^h	P_{72}^h	P_{73}^h	P_{74}^h	P_{75}^h	P_{76}^h	P_{77}^h	...	P_{7j}^h	A_7^h
8	Kollektivlə ünsiyyət yarada bilmək	P_{81}^h	P_{82}^h	P_{83}^h	P_{84}^h	P_{85}^h	P_{86}^h	P_{87}^h	...	P_{8j}^h	A_8^h
9	İşlədiyi vergi orqanına sadıqlıq	P_{91}^h	P_{92}^h	P_{93}^h	P_{94}^h	P_{95}^h	P_{96}^h	P_{97}^h	...	P_{9j}^h	A_9^h
10	Məsuliyyəti öz üzərinə götürə bilmək qabiliyyəti	P_{101}^h	P_{102}^h	P_{103}^h	P_{104}^h	P_{105}^h	P_{106}^h	P_{107}^h	...	P_{10j}^h	A_{10}^h
11	Əməkdaşın peşəkarlıq səviyyəsini xarakterizə edən əmsal	K_1^h	K_2^h	K_3^h	K_4^h	K_5^h	K_6^h	K_7^h	...	K_j^h	
12	Vergi orqanı əməkdaşının peşəkarlıq səviyyəsi barədə qəbul edilən qərar										
13	Şöbə (bölmə) əməkdaşlarının məcmu peşəkarlıq səviyyəsi	K^h									

Cədvəldə idarənin h -cı şöbəsinin j -cu əməkdaşlarının fəaliyyətinin ayrı-ayrılıqda qiymətləndirilməsi əks etdirilir. Cədvəldə (bunu peşəkarlıq anketi və ya sorğu vərəqəsi də adlandırmaq olar) idarənin adı, şöbənin adı və həmin şöbədə çalışan əməkdaşların sayı göstərilir. Sonra isə şöbə üçün tərtib olunmuş onu xarakterizə edən göstəricilər və şöbənin hər bir əməkdaşının soyadı, adı və atasının adı qeyd olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, həm şöbə üçün, həm də idarə üçün göstəricilər müəyyən edilərkən bu sahədə mövcud olan geniş ədəbiyyata və vergi xidməti orqanlarının fəaliyyətinin spesifikliyinə istinad edilmişdir.

Cədvəl 5.3.1-də öz əksini tapmış hər bir i -ci göstəricinin üzərində ayrı-ayrılıqda dayanaq:

- əmək intizamının pozulması (gecikmələr, işburaxmalar və s.) ($i = 1$). Bu göstərici əsasında işçinin əmək intizamına necə riayət etməsi, gecikməsi, üzürsüz səbəblərdən işburaxmalara yol verməsi və s. müəyyən olunur;

- əməyin keyfiyyəti, dəqiqlik, səliqəlilik ($i = 2$). Bu göstərici işçinin ona həvalə olunmuş tapşırıqları nə dərəcədə keyfiyyətli, dəqiq və səliqəli yerinə yetirilməsini xarakterizə edir;

- vergi orqanının imicinə xələl gətirən hərəkətlərə yol verilməsi ($i = 3$). Bu göstərici vergi orqanının vəzifəli şəxsinin «Dövlət vergi xidməti orqanları əməkdaşlarının Peşə Etikası Kodeksi»nə nə dərəcədə əməl etməsini xarakterizə edir;

- idarənin (şöbənin) əmlakına münasibət ($i = 4$). Bu göstərici əməkdaşın şöbənin (və ya idarənin) əmlakını korlamasını və ya ona ehtiyatla yanaşmasını, əmlakdan qənaətlə və ya əksinə, israfçılıqla istifadə etdiyini xarakterizə edir;

- peşəkarlıq səviyyəsinin tutduğu vəzifəyə uyğunluğu ($i = 5$). Bu göstərici əməkdaşın tutduğu vəzifənin onun ixtisasına, biliyinə və bacarığına nə dərəcədə uyğunluğunu xarakterizə edir;

- təşkilatçılıq və planlaşdırma qabiliyyəti ($i = 6$). Bu göstərici əməkdaşın işləri necə təşkil edə bilməsini və planlaşdırma qabiliyyətini xarakterizə edir;

- təşəbbüskarlıq və yaradıcılıq qabiliyyəti ($i = 7$). Bu göstərici əməkdaşın təşəbbüsü ələ ala bilməsini və öz işinə yaradıcı münasibət bəsləməsini xarakterizə edir;

- kollektivlə ünsiyyət yarada bilmək ($i = 8$). Bu göstərici əməkdaşın çalışdığı kollektivin üzvləri ilə necə ünsiyyət yarada bilməsini xarakterizə edir;

- işlədiyi vergi orqanına sadıqlıq ($i = 9$). Bu göstərici əməkdaşın vergi orqanının maraqlarını öz şəxsi və digər maraqlardan üstün tutmasını xarakterizə edir;

- məsuliyyəti öz üzərinə götürə bilmək qabiliyyəti ($i = 10$). Bu göstərici həlledici anlarda əməkdaşın məsuliyyəti öz üzərinə götürə bilməsini xarakterizə edir.

Vergi orqanı əməkdaşının peşəkarlıq səviyyəsinin formalaşmasında iştirak edən göstəricilərin ($i = 1,10$) hər birinin ekspert qiymətləndirilməsi onun peşəkarlıq səviyyəsindən asılı olaraq cədvəl 5.3.2-də verilmişdir.

Cədvəl 5.3.2.

Vergi orqanı əməkdaşının ekspert tərəfindən qiymətləndirilən
peşəkarlıq səviyyəsinə uyğun qiymət cədvəli

Ekspert tərəfindən işçinin Qiymətləndirilmə səviyyəsi	Peşəkarlıq səviyyəsinə uyğun olaraq müəyyən edilən qiymət
İşçinin peşəkarlıq səviyyəsi: - Yüksəkdir; - Qənaətbəxşdir; - Təkmilləşdirilməlidir; - Qəbuledilməzdir	$0 - p_1$ $p_1 - p_2$ $p_2 - p_3$ $p_3 - 1$

Vergi orqanı əməkdaşının peşəkarlıq səviyyəsini xarakterizə edən əmsalın formalaşmasında iştirak edən göstəricilərin hər birinin payı (xüsusi çəkisi) də ekspert qiymətləndirilməsinə əsasən müəyyənləşdirilir. Əməkdaşların peşəkarlıq səviyyəsinin müxtəlif tərəflərini xarakterizə edən göstəricilərin qiymətlərindən və xüsusi çəki əmsallarından istifadə etməklə hər bir işçi üçün peşəkarlıq səviyyəsi göstəricisinin yekun qiyməti aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

$$K_j^h = \sum_{i=1}^n P_{ij}^h \cdot A_i^h, \quad (j = \overline{1, m}; \quad h = \overline{1, r}) \quad (5.3.1)$$

burada, K_j^h - h -cı şöbənin (bölmənin) j -cu əməkdaşının peşəkarlıq səviyyəsini xarakterizə edən yekun əmsalın qiyməti, P_{ij}^h - h -cı şöbənin (bölmənin) j -cu əməkdaşının peşəkarlıq səviyyəsinin müxtəlif tərəflərini xarakterizə edən i -ci göstəricinin qiyməti, A_i^h - h -cı şöbənin (bölmənin) peşəkarlıq səviyyəsi göstəricisinin formalaşmasında i -ci göstəricinin ekspert tərəfindən qiymətləndirilən payıdır (xüsusi çəkisidir).

Vergilər idarəsinin (şöbəsinin) şöbələrinin (bölmələrinin) hər bir əməkdaşının yekun peşəkarlıq səviyyəsi göstəricisi əsasında şöbə (bölmə) əməkdaşlarının məcmu peşəkarlıq səviyyəsi göstəricisinin qiyməti aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilir:

$$K^h = \frac{\sum_{j=1}^m K_j^h}{m^h}, \quad (5.3.2)$$

burada, K^h - h -cı şöbənin (bölmənin) əməkdaşlarının məcmu peşəkarlıq səviyyəsini xarakterizə edən göstəricinin qiyməti, m^h - h -cı şöbədə (bölmədə) çalışan əməkdaşların sayıdır.

Qeyd olunan ardıcılıqla hesablamalar hər bir şöbə (bölmə) üçün aparılır.

5.3.2. Alt strukturların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi

İdarənin (şöbənin) fəaliyyətinin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün aşağıdakı göstəricilərdən istifadə olunur:

- aylıq, rüblük və illik tapşırıqların yerinə yetirilməsi. Bu göstəricidə aylıq, rüblük və illik tapşırıqların, xüsusilə də proqnoz tapşırıqlarının yerinə yetirilməsində şöbələrin (bölmələrin) iştirak payının səviyyəsi əks olunur;

- normativ-hüquqi sənədlərin icra vəziyyəti. Bu göstərici idarədə (şöbədə) normativ-hüquqi sənədlərin şöbələr (bölmələr) üzrə icra vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunur;

- idarəyə (şöbəyə) daxil olmuş sorğu və məlumat xarakterli sənədlərin vaxtında və keyfiyyətli hazırlanması. Bu göstərici idarəyə daxil olmuş sorğuların, müraciətlərin, məktubluların və məlumat xarakterli digər sənədlərin vaxtında və keyfiyyətli hazırlanmasında şöbələrin (bölmələrin) iştirak payının səviyyəsini əks etdirir;

- vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı yeni təkliflərin verilməsi. Bu göstərici hər bir idarənin (şöbənin) öz fəaliyyəti çərçivəsində mövcud vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı təkliflərlə çıxış etməsində şöbələrin (bölmələrin) iştirak payının səviyyəsini xarakterizə edir.

Şöbələrin (bölmələrin) sayına uyğun müvafiq cədvəllər tərtib edildikdən sonra idarənin (şöbənin) qiymətləndirilməsi üçün tərtib olunmuş cədvəl doldurulur. (cədvəl 5.3.3)

Cədvəl 5.3.3.

Şəhər və rayonlar üzrə vergilər idarələrinin (şöbələrinin) səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi

İdarənin (şöbənin) adı											
İdarədə (şöbədə) şöbələrin (bölmələrin) sayı											
S/N	Göstəricilər	Şöbələrin (bölmələrin) adı									Xüsusi ç
1	Aylıq, rüblük və illik tapşırıqların yerinə yetirilməsində iştirak	V_{11}	V_{12}	V_{13}	V_{14}	V_{15}	V_{16}	V_{17}	...	V_{1h}	B_{1h}
2	Normativ-hüquqi sənədlərin icra vəziyyəti	V_{21}	V_{22}	V_{23}	V_{24}	V_{25}	V_{26}	V_{27}	...	V_{2h}	B_{1h}
3	Daxil olmuş sorğuların və digər sənədlərin vaxtında və keyfiyyətli hazırlanması	V_{31}	V_{32}	V_{33}	V_{34}	V_{35}	V_{36}	V_{37}	...	V_{3h}	B_{3h}
4	Vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı yeni təkliflərin verilməsi	V_{41}	V_{42}	V_{43}	V_{44}	V_{45}	V_{46}	V_{47}	...	V_{4h}	B_{4h}
5	İdarə əməkdaşlarının məcmu peşəkarlıq səviyyəsi	V_{51}	V_{52}	V_{53}	V_{54}	V_{55}	V_{56}	V_{57}	...	V_{5h}	B_{5h}
6	Yekun balı	F_1	F_2	F_3	F_4	F_5	F_6	F_7	...	F_h	
7	İdarənin yekun qiymətləndirmə balı	F									

Cədvəlin yuxarı hissəsində qiymətləndirilən idarənin (şöbənin) adı, sonra isə idarədəki (şöbədəki) şöbələrin (bölmələrin) sayı göstərilir. Cədvəlin əsas hissəsində isə idarənin (şöbənin) göstəriciləri və idarənin (şöbənin) şöbələrinin (bölmələrinin) adları göstərilir.

Yuxarıdakı göstəricilərin qiyməti şöbələrin (bölmələrin) qarşısında qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilmə səviyyəsindən asılı olaraq aşağıdakı kimi qiymətləndirilir (cədvəl 5.3.4):

Cədvəl 5.3.4.

Vergilər idarəsinin (şöbəsinin) şöbələrinin (bölmələrinin) səmərəliliyinin ekspert qiymətləndirilməsi

Şöbənin (bölmənin) qiymətləndirilmə səviyyəsi barədə qəbul edilən qərar	Qəbul edilən qərara uyğun olaraq müəyyən edilən qiymət intervalları
Şöbənin (bölmənin) səviyyəsi:	
- Yüksəkdir;	$0 - d_1$
- Qənaətbəxşdir;	$d_1 - d_2$
- Təkmilləşdirilməlidir;	$d_2 - d_3$
- Qəbuledilməzdir	$d_3 - 1,0$

Şöbələr (bölmələr) üzrə yekun balı hər bir göstəriciyə xüsusi çəki verilməklə hesablanır. Sadalanan göstəricilər ayrı-ayrı şöbələrin (bölmələrin) yekun qiymətinin müəyyən edilməsində müxtəlif əhəmiyyətə malikdirlər. Ona görə də idarənin (şöbənin) yekun balının qiymətləndirilməsi zamanı aşağıdakı düsturdan istifadə edilməsi məqsədəuyğun hesab edilmişdir:

$$F_h = \sum_{s=1}^5 V_{sh} \cdot B_{sh} \quad (h = \overline{1, r}), \quad (5.3.3)$$

burada F_h - h -cı şöbənin (bölmənin) yekun qiymətləndirmə əmsalı, V_{sh} - h -cı şöbənin (bölmənin) s -ci göstərici üzrə ekspert tərəfindən qəbul edilən qərara

uyğun qiymətləndirilmə əmsalı, B_{sh} - idarənin (şöbənin) h -cı şöbəsinin (bölməsinin) yekun qiymətinin formalaşmasında i -ci göstəricinin ekspert tərəfindən müəyyənləşdirilən xüsusi çəki əmsalıdır.

Şöbələrin (bölmələrin) yekun balları əsasında idarənin (şöbənin) yekun qiymətləndirmə balı müəyyən edilir. Bunun üçün idarənin (şöbənin) hər bir şöbəsi (bölməsi) üzrə yekun balları (F_h) toplanıb, şöbələrin sayına (r) bölünür:

$$F = \frac{\sum_{h=1}^r F_h}{r}. \quad (5.3.4)$$

Qiymətləndirmə metodikasının aprobasiyası zamanı müxtəlif variantlar təcrübədən keçirilmiş və alınan nəticələr ümumiləşdirilərək qiymət diapazonları müəyyən olunmuşdur. Yekun qiymətləndirmə əmsalı 0,5-dək olduqda idarənin (şöbənin) fəaliyyətinin səmərəli, 0,501-dən 0,75-dək olduqda qənaətbəxş, 0,751-dən yuxarı olduqda isə qeyri-qənaətbəxş hesab olunur.

Hazırlanmış qiymətləndirmə metodikası universal olmaqla yanaşı, həm də əhatəlidir. Belə ki, yuxarıda adları sadalanan parametrlərə (göstəricilərə) əsasən

idarələrin (şöbələrin) fəaliyyətini maksimum dərəcədə obyektiv qiymətləndirmək mümkündür. Bu metodika hazırlanarkən ən başlıca məqsəd subyektivliyi minimuma endirmək olmuşdur.

Dövlət vergi xidməti orqanlarının struktur bölmələrinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodikası zaman keçdikcə təkmilləşdirilərək gələcəkdə çevik bir mexanizmə çevriləcəkdir. Təbii ki, bu mexanizm vergi siyasəti sahəsində və dövlət vergi xidməti orqanlarında aparılan mütərəqqi islahatlarla da uzlaşdırılmalıdır.

5.3.3. Rayon vergilər şöbəsinin fəaliyyətinin

səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi

Bu bölmədə nəzərdən keçirilən nəzəri məsələləri praktiki misal üzərində sınaqdan keçirək. Ərazi vergilər idarəsinin tərkibinə daxil olan vergilər şöbəsinin Bəyannamələrin qəbulu və uçotun təşkili bölməsində çalışan əməkdaşların peşəkarlıq səviyyəsini xarakterizə edən ayrı-ayrı göstəricilərin qiymətləri cədvəl 5.3.5-dən götürülmüşdür. Eyni zamanda, bölmənin əməkdaşlarının peşəkarlıq səviyyəsinin formalaşmasında iştirak edən göstəricilərin xüsusi çəki əmsalları da cədvəl 5.3.6-da əks etdirilir.

Cədvəl 5.3.5.

Bölmə əməkdaşlarının ekspert tərəfindən qiymətləndirilən peşəkarlıq səviyyəsinə uyğun qiymət cədvəli

Ekspert tərəfindən işçinin qiymətləndirilmə səviyyəsi	Peşəkarlıq səviyyəsinə uyğun olaraq müəyyən edilən qiymət intervalları
İşçinin peşəkarlıq səviyyəsi:	
- Yüksəkdir;	0 - 0,30
- Qənaətbəxşdir;	0,31 - 0,60
- Təkmilləşdirilməlidir;	0,61 - 0,80
- Qəbuledilməzdir	0,81 - 1,0

Cədvəl 5.3.6.

Rayon vergilər şöbəsinin Bəyannamələrin qəbulu və uçotun təşkili Bölməsi əməkdaşlarının peşəkarlıq səviyyəsinin qiymətləndirilməsi

Şöbənin adı	_____ rayonu üzrə vergilər şöbəsi		
Bölmənin adı	Bəyannamələrin qəbulu və uçotun təşkili bölməsi		
Bölmədə işçilərin sayı	9		
Göstəricilər	Əməkdaşın soyadı, adı, atasının adı		№

		Əliyev V.K.	Quliyev Z.H.	İsayev G.L.	Haşımov Q.Q.	Dadaşov İ.Ə.	Rəhimov Ş.M.	Məmmədov F.Q.	Salayev Ş.D.	Xəlilov E.N.	
1	Əmək intizamının pozulması (işə gecikmələr, işburaxmalar və s.)	0,30	0,40	0,40	0,50	0,20	0,40	0,50	0,30	0,20	0,15
2	Əməyin keyfiyyəti, dəqiqlik və səliqəlilik	0,25	0,40	0,30	0,60	0,40	0,60	0,55	0,50	0,60	0,10
3	Vergi orqanının imicinə xələl gətirən hərəkətlərə yol verilməsi	0,30	0,50	0,40	0,80	0,25	0,30	0,80	0,20	0,10	0,10
4	Şöbənin əmlakına münasibət	0,20	0,50	0,30	0,65	0,20	0,60	0,80	0,70	0,50	0,05
5	Peşəkarlıq səviyyəsinin tutduğu vəzifəyə uyğunluğu	0,35	0,30	0,10	0,85	0,30	0,20	0,75	0,50	0,40	0,15
6	Təşkilatçılıq və planlaşdırma qabiliyyəti	0,20	0,40	0,40	0,60	0,35	0,80	0,75	0,30	0,50	0,05
7	Təşəbbüskarlıq və yaradıcılıq qabiliyyəti	0,30	0,30	0,40	0,75	0,25	0,20	0,80	0,50	0,40	0,05
8	Kollektivlə ünsiyyət yarada bilmək	0,20	0,30	0,50	0,60	0,20	0,40	0,75	0,40	0,30	0,10
9	İşlədiyi vergi orqanına sadıqlıq	0,20	0,10	0,50	0,55	0,30	0,60	0,65	0,50	0,40	0,15
10	Məsuliyyəti öz üzərinə götürə bilmək qabiliyyəti	0,30	0,50	0,60	0,40	0,30	0,30	0,45	0,30	0,40	0,10
11	Əməkdaşın peşəkarlıq səviyyəsini xarakterizə edən əmsal	0,268	0,350	0,385	0,625	0,275	0,395	0,658	0,410	0,360	
12	Vergi orqanı əməkdaşının peşəkarlıq səviyyəsi barədə qəbul edilən qərar	Yüksəkdir	Qənaətbəxşdir	Qənaətbəxşdir	Təkmilləşdirilməlidir	Yüksəkdir	Qənaətbəxşdir	Təkmilləşdirilməlidir	Qənaətbəxşdir	Qənaətbəxşdir	
13	Bölmə əməkdaşlarının məcmu peşəkarlıq səviyyəsi	0,414									

5.3.5 sayılı cədvəlin məlumatlarından və (5.3.1) düsturundan istifadə etməklə bölmənin hər bir əməkdaşının peşəkarlıq səviyyəsi əmsalı müəyyənləşdirilir və onların peşəkarlıq səviyyəsi barədə müvafiq qərar qəbul

edilir. Növbəti addımda (5.3.2) düsturunun köməyi ilə bölmə əməkdaşlarının məcmu peşəkarlıq səviyyəsi göstəricisi təyin olunur.

Yuxarıda qeyd olunan qaydada şöbənin bütün bölmələrinin əməkdaşlarının məcmu peşəkarlıq səviyyəsi qiymətləndirildikdən sonra şöbənin özünün fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi həyata keçirilir. Bunun üçün ilk növbədə şöbənin yekun balının formalaşdırılmasında iştirak edən göstəricilərin qiymətləndirilməsi səviyyəsinin kəmiyyət intervalları ekspert tərəfindən müəyyənləşdirilir (cədvəl 5.3.7).

Cədvəl 5.3.7.

Rayon vergilər şöbəsinin bölmələrinin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində iştirak edən ayrı-ayrı göstəricilərin ekspert qiymətləndirilməsi

Bölmənin qiymətləndirilmə səviyyəsi barədə qəbul edilən qərar	Qəbul edilən qərara uyğun olaraq müəyyən edilən qiymət intervalları
Bölmənin səviyyəsi:	
- Yüksəkdir;	<i>0 – 0,250</i>
- Qənaətbəxşdir;	<i>0,251 – 0,500</i>
- Təkmilləşdirilməlidir;	<i>0,501 – 0,750</i>
- Qəbuledilməzdir	<i>0,751 – 1,000</i>

Növbəti mərhələdə vergilər şöbəsinin ayrı-ayrı bölmələrinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin təyin olunmasında iştirak edən göstəricilərin qiymətləndirilməsi həyata keçirilir. Eyni zamanda, bu göstəricilərin hər birinin şöbənin fəaliyyətinin səmərəliliyinin yekun qiymətinin formalaşmasında iştirak payı (xüsusi çəkisi) da müəyyən edilir və bu əmsallar da 5.3.8 sayılı cədvəldə əks etdirilir. Cədvəlin 5-ci sətirindəki məlumatlar bölmə əməkdaşlarının məcmu peşəkarlıq səviyyəsi göstəricisi olmaqla, 5.3.6 sayılı cədvəldə olduğu kimi, hər bir bölmə üçün ayrıca olaraq hesablanır.

5.3.8 sayılı cədvəlin məlumatlarından istifadə etməklə və (5.3.3.) düsturunun köməyi ilə şöbənin hər bir bölməsi üçün yekun qiymət müəyyən edilir. Bu qiymətlərdən və (5.3.4) düsturundan istifadə etməklə Vergilər Şöbəsinin fəaliyyətinin yekun qiymətləndirilmə əmsalı təyin olunur.

Cədvəl 5.3.8.

Rayon vergilər şöbəsinin fəaliyyətinin
səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi

Şöbənin adı		_____ rayon vergilər şöbəsi				
Şöbədə bölmələrin sayı		4				
S/N	Göstəricilər	Bölmələrin adı				Xüsusi çəki əmsalları
		Bəyannamələrin qəbulu və uçotun təşkili bölməsi	Operativ sahə nəzarəti Bölməsi	Vergi ödəyicilərinin Məlumatlandırılması və vergi təbliğati bölməsi	Vergi borclarının məcburi Alınması işinin təşkili bölməsi	

1	Aylıq, rüblük və illik tapşırıqların yerinə yetirilməsində iştirak	0,35	0,45	0,40	0,55	0,40
2	Normativ-hüquqi sənədlərin icra vəziyyəti	0,30	0,55	0,80	0,50	0,15
3	Daxil olmuş sorğuların və digər sənədlərin vaxtında və keyfiyyətli hazırlanması	0,50	0,30	0,40	0,55	0,125
4	Vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı yeni təkliflərin verilməsi	0,80	0,75	0,60	0,55	0,125
5	Bölmə əməkdaşlarının məcmu peşəkarlıq səviyyəsi	0,40	0,45	0,37	0,30	0,20
6	Yekun balı	0,414	0,304	0,479	0,493	
7	Şöbənin yekun qiymətləndirmə əmsalı	0,422				

Aparılan təhlilin nəticələri göstərir ki, rayon vergilər şöbəsinin yekun qiymətləndirmə əmsalı 0,5-dən kiçikdir, yəni 0,422-yə bərabərdir. Bu da şöbənin fəaliyyətinin səmərəli olduğunu göstərir.

5.4. Nümunəvi vergi ödəyicilərinin seçilməsi metodikası

Vergi öhdəliklərini tam və vaxtında yerinə yetirən, vergi qanunvericiliyinə hörmətlə yanaşan və öna əməl edən intizamlı vergi ödəyicilərinin seçilib fərqləndirilməsi, onların həvəsləndirilməsi və təşviq edilməsi məqsədi ilə Vergilər Nazirliyi tərəfindən nümunəvi vergi ödəyicisi fəxri adı təsis edilmişdir. Təşkilati-hüquqi formasından və fəaliyyət növündən asılı olmayaraq müvafiq qaydada qeydiyyatdan keçən və maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə görə xüsusilə fərqlənən vergi ödəyiciləri ildə bir dəfə seçmə qaydasında müəyyən olunur.

Nümunəvi vergi ödəyicisi istehsal, xidmət, kommersiya, habelə nəqliyyat və tikinti sahələri üzrə seçilir.

Nümunəvi vergi ödəyicisinin seçilməsi prosesinin iki mərhələdə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Birinci mərhələdə yerli vergi orqanları tərəfindən daha intizamlı vergi ödəyiciləri müvafiq qaydada seçilir və onlar

haqqında zəruri məlumatlar Ərazi Vergilər İdarələri tərəfindən Vergilər Nazirliyinə təqdim olunur. İkinci mərhələdə isə Nazirliyin müvafiq komissiyası tərəfindən təqdim olunanlar arasından fəxri ada layiq olan vergi ödəyiciləri seçilir.

Nümunəvi vergi ödəyicilərinin seçilməsi zamanı onların əvvəlki üç illik maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri nəzərə alınmaqla son hesabat ilinin yekunları əsas götürülür.

Yerli vergi orqanları tərəfindən fəxri ada təqdim olunan vergi ödəyicilərinin fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini əks etdirən aşağıdakı göstəricilər əsasında reyting cədvəli tərtib olunur:

- əvvəlki iki hesabat ili ilə müqayisədə son hesabat ilində büdcəyə ödənilən vergilərin artım tempi;
- hesabat ilində büdcəyə ödənilmiş vergilərin hesablanmış vergilərin ümumi məbləğində xüsusi çəkisi;
- vergi bəyannamələrinin və hesabatlarının vergi orqanına vaxtında təqdim edilməsini xarakterizə edən əmsal;
- vergi orqanları tərəfindən keçirilən vergi yoxlamalarının nəticələrinin müvafiq göstəriciləri;
- yeni iş yerlərinin açılması ilə bağlı vergi ödəyicilərinin fəaliyyət göstəriciləri.

Yerli vergi orqanları tərəfindən alınmış bu göstəricilərdən istifadə etməklə Vergilər Nazirliyi tərəfindən hazırlanmış xüsusi alqoritm və onun proqram təminatı əsasında nümunəvi vergi ödəyicisinin seçilməsi prosesi aparılır.

Nümunəvi vergi ödəyicisinin seçilməsi alqoritmi aşağıdakı kimidir:

1. Əvvəlki iki hesabat dövrləri ilə müqayisədə son hesabat ilində büdcəyə ödənilən vergilərin artım tempi hesablanır:

$$K = \frac{2 \cdot \sum_{i=1}^n V_i^h}{\left(\sum_{i=1}^n V_i^{h-1} + \sum_{i=1}^n V_i^{h-2} \right)}, \quad (5.4.1)$$

burada, V_i^h , V_i^{h-1} və V_i^{h-2} uyğun olaraq son hesabat və əvvəlki iki hesabat dövrlərində büdcəyə ödənilən vergilərin məbləği, n isə vergi ödəyicisi tərəfindən büdcəyə ödənilən ayrı-ayrı vergi növlərinin sayıdır.

2. Hesabat ilində büdcəyə ödənilmiş vergi məbləğinin vergilərin hesablanmış məbləğində xüsusi çəkisini (α) xarakterizə edən əmsal hesablanır:

$$\alpha = \frac{\sum_{i=1}^n V_i^h}{\sum_{i=1}^n V_i}, \quad (5.4.2)$$

burada, V_i müvafiq hesabat ilində vergilərin hesablanmış məbləğini əks etdirir.

3. Vergi bəyannamələrinin və hesabatlarının vaxtında təqdim edilməsinin qiymətləndirilməsini göstərən əmsal (β) müəyyən edilir:

$$\beta = \sqrt[l]{\prod_{j=1}^l \beta_j}, \quad (5.4.3)$$

burada, l – vergi ödəyicisinin qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada vergi orqanına təqdim etməli olduğu vergi bəyannamələrinin və ya hesabatlarının sayı, β_j - hər hansı bir növ bəyannamənin vergi orqanına vaxtında təqdim edilib edilməməsini göstərən əmsal olmaqla aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

$$\beta_j = \begin{cases} 1,1, & \text{əgər vergi bəyannaməsi vaxtında təqdim olunmuşdursa} \\ 0,9, & \text{əgər vergi bəyannaməsi vaxtında təqdim olunmamışdırsa} \end{cases}$$

4. Vergi orqanları tərəfindən aparılan yoxlamaların nəticələrinin qiymətləndirilməsi aşağıdakı kimi aparılır

$$\eta = \sqrt[n]{\prod_{i=1}^n \eta_i}, \quad (5.4.4)$$

burada, η_j – vergi orqanı tərəfindən keçirilən vergi yoxlaması nəticəsində maliyyə sanksiyasının tətbiq olunub olunmamasını xarakterizə edən əmsal olmaqla aşağıdakı kimi təyin olunur:

$$\eta_j = \begin{cases} 1,2, & \text{əgər maliyyə sanksiyası tətbiq edilməmişdirsə,} \\ 0,8, & \text{əgər maliyyə sanksiyası tətbiq edilmişdirsə,} \\ 0,6, & \text{əgər maliyyə sanksiyası təkrarən tətbiq edilmişdirsə.} \end{cases}$$

5. Yeni iş yerlərinin asılması ilə bağlı vergi ödəyicisinin fəaliyyəti (λ) aşağıdakı kimi qiymətləndirilir:

Göstəricilər və onların qiymətləri	Yeni açılan iş yerlərinin sayı				
	1-10	10-25	25-100	100-250	250-dən çox
	λ əmsalının qiymətləri				
	1,05	1,1	1,25	1,4	1,5

6. Son nəticədə hər bir vergi ödəyicisi üçün kompyuterdə xüsusi hazırlanmış proqramda aşağıdakı yekun qiymətləndirmə əmsalı hesablanır və bu əmsal maksimum olan vergi ödəyicisi nümunəvi vergi ödəyicisi kimi seçilir:

$$Q = K \cdot \alpha \cdot \beta \cdot \eta \cdot \lambda \quad (5.4.5)$$